

Inštitut za novejšo zgodovino
Ljubljana 2010

Inštitut za novejšo zgodovino

Ervin Dolenc

MED KULTURO IN POLITIKO

KULTURNOPOLITIČNA
RAZHAJANJA V
SLOVENIJI MED
SVETOVNIMA
VOJNAMA

ZBIRKA

RAZPOZNAVANJA/RECOGNITIONES 11

Ervin Dolenc

**MED KULTURO IN POLITIKO: KULTURNOPOLITIČNA
RAZHAJANJA V SLOVENIJI MED SVETOVNIMA VOJNAMA**

Urednik:

dr. Aleš Gabrič

Izdal in založil:

Inštitut za novejšo zgodovino

Za založnika:

dr. Damijan Guštin

Recenzenta:

dr. Petra Svoljšak

dr. Peter Vodopivec

Oblikovalka naslovnice:

Barbara Kokalj Bogataj

Prevod povzetka:

Borut Praper

Računalniški prelom:

Uroš Čuden, MEDIT d.o.o.

Tisk:

Tiskarna DTP d.o.o.

Naklada: 500 izvodov

Izid knjige je podprla: Javna agencija za knjigo Republike Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

323(497.4)''1918/1941''

94(497.4)''1918/1941''

DOLENC, Ervin

Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama / Ervin Dolenc ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za novejšo zgodovino, 2010. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones ; 11)

ISBN 978-961-6386-27-2

253068544

Pregled vsebine

SPREMNA BESEDA (Jurij Perovšek)	7
NAMESTO PREDGOVORA: "ARHIVISTI" IN "ZGODOVINARJI"	15
LETO 1918 IN POTEM	19
<i>Deavstrizacija</i>	21
<i>Naš prvi "kulturni minister"</i>	38
<i>Kulturni mozaik prve Jugoslavije</i>	49
KULTURA IN POLITIKA	73
<i>O slovenstvu</i>	75
<i>Intelektualci in delitve</i>	116
<i>Kultura kot politična propaganda</i>	127
<i>Država, cerkev, šolstvo</i>	136
KULTURA IN IDEOLOGIJA	161
<i>Nasilje kot politično sredstvo</i>	163
<i>Fašizem in Slovenci</i>	172

<i>Naši fašisti</i>	205
<i>Spori med komunisti</i>	220
<i>Kocbekovo Premišljevanje o Španiji</i>	248
<i>Koroščeva antisemitska uredba</i>	257
POVZETEK	277
SUMMARY	287
VIRI IN LITERATURA	299
OSEBNO KAZALO	321

Spremna beseda

Med zgodovinarji, ki so v zadnjih dvajsetih letih ključno prispevali k novemu pogledu na novejšo slovensko zgodovino, značilno izstopa lani preminuli raziskovalec Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, znanstveni svetnik dr. Ervin Dolenc. Njegovo življenjsko in poklicno pot je ob vstopu v za zgodovinarje najbolj plodno ustvarjalno obdobje žal prekinila prezgodnja smrt. Vendar je kljub temu z opravljenim delom uspel zaokrožiti glavne problemske vsebine, ki so vznemirjale njegovo raziskovalno osebnost.

Ervin Dolenc se je v svojem delu posvetil vrsti bistvenih vprašanj slovenske kulturne ter idejne in politične zgodovine v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja. Njegova prva zgodovinarska pozornost pa je veljala domačim krajem in težkim preizkušnjam primorskih Slovencev. Večkrat se je posvetil zgodovini Senožec, o svojem domačem kraju pa leta 1994 objavil tudi monografijo *Senožече : skupnost na prepihu* (Koper 1994). V njej je vsestransko obdelal razvoj senožeškega območja od njegove naselitve do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Z delom, ki ga je opravil, ne bi mogel bolje vpeti Senožec v zgodovinsko sliko Slovenije. Priprava omenjene monografije je namreč temeljila v njegovem trdnem prepričanju, da lahko le kamenčki t. i. lokalne zgodovine sestavijo mozaik nacionalne zgodovine, saj je njeno bistvo v podrobnostih, ki tvorijo življenje slehernika in sleherne skupnosti (P. Svoljšak: Ervinu Dolencu v večni spomin. *Kronika*, 2009, 3, 548). Obenem je vztraj-

no obujal spomin na senožeškega rojaka, organizatorja odpora proti fašizmu, tigrovca Danila Zelena, in precej pisal o fašizmu, s katerim so se Primorci srečali že v času med svetovnima vojnama. Leta 1999 je obsežnejše besedilo o fašizmu in Slovencih objavil kot spremno besedo h knjižni izdaji znane novele primorskega pisatelja Cirila Kosmača *Gosenica*.

Ključni izziv, ki je zaznamoval celotno zgodovinarstvo pot Ervina Dolenca, pa je bila kulturna zgodovina Slovencev. Svoje kompleksne razčlenbe razvoja kulture in kulturne politike na Slovenskem je predstavil v vrsti znanstvenih obravnav in nastopov na znanstvenih srečanjih doma in v tujini. Slovensko zgodovinsko identiteto pa je posebej učvrstil z monografijo *Kulturni boj : slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929* (Ljubljana 1996), v nepogrešljivih poglavjih znane *Slovenske kronike XX. stoletja* (Ljubljana 1995), s tehtnimi prispevki v *Enciklopediji Slovenije* in *Primorskem biografskem leksikonu*, ter s svojimi besedili v veliki, dobrih 1500 strani obsegajoči inštitutski monografiji *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992* (Ljubljana 2005). Bil je tudi eden od urednikov *Slovenske novejše zgodovine*. V svojem uredniškem delu je prav tako pokazal vse lastnosti odličnega zgodovinarja: široko poznavanje obravnavane problematike, vztrajanje pri oblikovanju vsebinsko polnega besedila in spoštovanje živega stika z zgodovinskimi viri. Vse znanstvene kvalitete Ervina Dolenca so vidne tudi v knjižni objavi spominov urednika *Slovenca* Ivana Ahčina na vodilnega slovenskega politika v prvi jugoslovanski državi Antona Korošca. Knjigo s spremno študijo in znanstvenimi opombami je pod naslovom *Izgubljeni spomin na Antona Korošca* (Ljubljana 1999) pripravil skupaj s kolegom in prijateljem Bojanom Godešo. O Korošču je pisal tudi sam, in sicer zlasti o njegovem odnosu do Judov. Ocenil je, da si lahko Korošček negativni obrat v stališčih do judovskega vprašanja leta 1940 razlagamo "v kontekstu povečanega priseljevanja Židov v takrat še nevtravno Jugoslavijo in v kontekstu ugajanja ter manifestativnega prilagajanja nacistični rasistični politiki po padcu nacistom ljubelega premiera Stojadinovića in po padcu zadnje

realne ovire nemški ekspanzionistični politiki v Evropi, Francije" (*Stiplovškov zbornik*, Ljubljana 2005, 200).

Naj se vrnemo k jedru Dolencevega zgodovinarskega sporočila, h kulturnemu razvoju v novejši slovenski zgodovini. Poudariti je treba, da ga je obravnaval zavedajoč se tudi predhodnih temeljev, na katerih je bila grajena stavba zgodovine slovenske kulture. Kulturno zgodovino Slovencev je zaobjel v širokem obsegu, v katerem je seštel tako kulturno politiko kot zgodovino in delovanje posameznih kulturnih ustanov in posameznikov. Zavedal se je namreč, da brez izobraževalnih ustanov narodova kultura ni imela možnosti razvoja, tako kot ga ni imela tudi brez prispevka znanosti in različnih umetnosti, ki so se v obravnavanem obdobju napajale z vsemi sočasnimi idejnimi in ideološkimi tokovi in so bila tvoren dejavnik tedanje slovenske zgodovine. Na tako široko zastavljenem raziskovalnem polju je sledil reklu, da zgolj iz malega raste veliko, zato po njem sliko slovenske kulturne zgodovine tvorijo tudi ali predvsem društva, lokalne kulturne ustanove, pogosto raziskovalno zanemarjeno družabno življenje in odsevi aktualnih kulturnih tokov (Svoljšak, n. d., 548).

Za celotno obdobje slovenske kulturne zgodovine, ki ga je zaobjel, Ervin Dolenc ugotavlja, da so z oblikovanjem jugoslovanske države leta 1918, ko so odpadle vse pred tem z nemškim nacionalizmom pogojene politične ovire, za rast slovenske kulture in šolstva nastopili mnogo ugodnejši pogoji. Izpeljani sta bili slovenizacija in izpopolnitev šolstva, leta 1919 je bila ustanovljena prva slovenska univerza. Univerza je kmalu dobila simbolični pomen vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi. H kulturnemu napredku Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji je pomembno prispevalo tudi ustanavljanje številnih novih stanovskih, strokovnih, interesnih in kulturnih organizacij ter narodnih ustanov in društev, kar je med širokim slojem prebivalstva širilo organizacijske sposobnosti, bralno kulturo in splošno razgledanost ljudi. Po dolгих letih prizadevanj je bila leta 1938 ustanovljena Akademija znanosti in umetnosti. Do novega poleta je prišlo tudi v kulturno ustvarjalnem delu. Leto 1918 je torej bilo pomembna prelomnica za slovenski kulturni in znanstveni razvoj.

Vzporedno z omenjenimi poudarki je Ervin Dolenc posebej razčlenil tudi značaj tedanjega kulturnega boja na Slovenskem. Kot je opozoril v monografiji *Kulturni boj*, gre razumeti slovenski izraz zanj širše kot nemški "Kulturkampf". Slovenski "kulturni boj" namreč ni bil zgolj boj liberalizma proti katoliški cerkvi, temveč boj za primat v kulturi, torej "hkrati boj proti privilegirani vlogi katoliške cerkve in boj za rekatolizacijo z gospodarskim in duhovnim liberalizmom 19. stoletja omajane trdne katoliške vere slovenskega človeka". (95) Z razčlenitvijo opredeljevanja ideološkega značaja slovenske narodnopolitične biti na področju kulture v dvajsetih letih je zapolnil eno od velikih praznin med doslej maloštevilnimi slovenskimi zgodovinopisnimi študijami o idejnopolitičnem razvoju v prvi jugoslovanski državi. Le-tega je v obsežnem delu besedila *Slovenske novejšje zgodovine* predstavil tudi prek njegovih drugih pojavnih oblik. V *Slovenski novejšji zgodovini* bralca pretehtano vpelje še v političnokulturne razmere na Slovenskem med prvo svetovno vojno, mednarodni položaj prve Jugoslavije, njene notranjepolitične preobrate ter slovenska idejna in narodnopolitična razhajanja v tridesetih letih. Njegov prispevek v omenjenem delu zaokroža kompleksen prikaz kulturne razvitosti v Jugoslaviji in na Slovenskem, ki je bila v tedanji jugoslovanski skupnosti najbolj izrazita.

Pomemben delež v raziskovalni dejavnosti Ervina Dolenca imajo tudi razprave o intelektualcih oziroma njihovih delitvah, načelnih opredeljevanjih in praktičnih ravnanjih v času do druge svetovne vojne. Čas med obema vojnama je bil intriganten za Slovence, posebej za slovenske intelektualce. Slednji so znotraj unitarne in izrazito centralistično zasnovane Jugoslavije igrali pomembno vlogo branika slovenstva. In tu se je najbolj izrazito pokazala tesna vzročno posledična prepletenost političnih in kulturniških elit, ko je bilo potrebno stopiti v bran samostojne nacionalne identitete. Ervin Dolenc je te procese razpetosti intelektualcev med slovenstvom in jugoslovanstvom, med avtonomijo in centralizmom analitično in razvojno plastično predstavil v različnih znanstvenih besedilih (B. Godeša, Ž. Lazarevič: Dr. Ervin Dolenc /29. 9. 1960–22. 2. 2009/. *Zgodovinski časopis*, 2009, 1–2, 247). Pri tem je pomembna njegova ugotovi-

tev, da je v tridesetih letih zaradi zgodovinsko prevladujoče ukoreninjenosti v slovenstvu celó skupina najbolj privrženih kulturnih zagovornikov jugoslovanskega zli-tja, ki je izhajala iz liberalnega tabora, "to možnost samo še pasivno prepuščala močnejšemu in dolgotrajnejšemu zgodovinskemu procesu". (*Slovenska novejša zgodovina*, 423) Poleg tega se je v zadnjih letih podrobno posvetil še medgeneracijskim razhajanjem in odnosom v vodstvu slovenskega predvojnega komunističnega gibanja. Poudaril je, da je "ključni označevalec teh odnosov prav beseda (NE)ZAUPANJE", ki je pač "še ena zgodba o večji nevarnosti notranjega kot zunanjega sovražnika, zgodba o večji ostrini ter krutosti obračunavanja znotraj neke skupnosti kot pri spopadih z zunanjim nasprotnikom". (*Med politiko in zgodovino : življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja / 1903–1975/*. Ljubljana 2005, 128, 129)

Zgodovinarskega bistva Ervina Dolenca pa nista izražali le raziskovalna radovednost in prizadevnost, pač pa tudi nesebično vzpodbujanje mladih k spoznavanju zgodovine in pripravljenost predajati jim svoje znanje. Dobrih petnajst let je bil dejaven v Komisiji za delo zgodovinskih krožkov pri Zvezi prijateljev mladine Slovenije, ki jo je v letih 2001–2003 tudi vodil. Je soavtor učbenikov *Koraki v času : 20 stoletje : zgodovina za 8. razred* (Ljubljana 1997) in *Zgodovina 4 : učbenik za 4. letnik gimnazije* (Ljubljana 2002) ter zbornika virov za srednje šole *Slovenska kultura in politika v Jugoslaviji* (Ljubljana 2002). Pri tem je mnogo prispeval k razrešitvi običajnih zadreg, "kako učbenik in šolsko zgodovino narediti čim bolj privlačno, manj podatkovno nabito in bolj po meri tistih, ki jim je namenjena, torej učencev in dijakov" (A. Gabrič: Dr. Ervin Dolenc / 1960–2008/, *Šolska kronika*, 2009, 1, 160). Pedagoški dar je uresničil tudi kot predavatelj na visokošolski ravni. V letih 1999–2002 je kot asistent in nato docent sodeloval pri izvajanju predmeta *Nastanek sodobnega sveta* na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani, na ljubljanski Filozofski fakulteti pa je od akademskega leta 2007/2008 kot nosilec predmetov *Razvoj slovenskih kulturnih (znanstvenih) institucij (1850–1941)* in *Kulturna politika v prvi Jugoslaviji* sodeloval pri izvajanju podiplomskega študijskega programa. Leta 2003 je postal član Society for Slovene Stu-

dies v Združenih državah Amerike, izjemno pomembno delo na mednarodnem področju pa je opravil še kot član bilateralne Slovensko-avstrijske komisije zgodovinarjev, ki je delovala v letih 2001–2004.

Ervin Dolenc je ob vsej naštetih dejavnosti našel tudi čas za kritični premislek o slovenskem zgodovinopisju in njegovi prihodnosti. Plod te skrbi je bila Okrogla miza *Problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju*, ki jo je leta 1999 organiziral ob 40. letnici Inštituta za novejšo zgodovino. O slovenskem zgodovinopisju je spregovoril še na znanstvenih posvetih, ki jih je inštitut organiziral oziroma soorganiziral leta 2004 in 2007. Na omenjenih posvetih in v svojem celotnem delu je, "kolikor se je le dalo, (...) branil stroko pred nasveti od „zgoraj“ k čemer sta posebej prispevali zanj tako značilni "vztrajnost in odločnost v zagovarjanju svojih stališč" (Gabrič, n. d., 161). Leta 1998 je tudi vidno zaznamoval današnje delovanje vseslovenske organizacije zgodovinarjev – Zveze zgodovinskih društev Slovenije. Na 29. zborovanju ZZDS v Izoli so namreč na njegovo pobudo sprejeli sklep o podeljevanju priznanja oziroma nagrade ZZDS za raziskovalno delo. Kot je zapisal v utemeljitvi svojega predloga, je namen priznanja tako "promocija zgodovinopisnega raziskovalnega dela, njegovih glavnih dosežkov med samimi zgodovinarji ter vsega slovenskega zgodovinopisja v širši javnosti" kot tudi "spodbuda k boljšemu, predvsem prodornejšemu, v metodološko in tematskem smislu pogumnejšemu raziskovalnemu delu" (*Zgodovinski časopis*, 1998, 3, 440). Predsednik Komisije za podeljevanje priznanja (nagrade) Klio za raziskovalno delo v zgodovinopisju je bil vse od njenega oblikovanja leta 1999.

Ervin Dolenc vseh svojih zgodovinarskih spoznanj in zamisli, ki jih je nenehno rojeval njegov iščoči duh, ni uspel preliti na papir. A z delom, ki ga je opravil, je, razbremenjen ustaljenih miselnih vzorcev, pomembno razširil slovensko zgodovinopisno vedenje na področju lokalne in kulturne zgodovine, razvoja ključnih nazorov slovenskih intelektualnih elit v moderni dobi in idej-nopolitičnih odnosov ter razmerij v revolucionarni komunistični stranki. V pričujoči knjigi so zbrane njegove najbolj značilne poglobitve v slovensko idejno, politično

in kulturno zgodovino, ki jih je napisal v zadnjih letih. Nekatere med njimi so ob tej priložnosti objavljene prvič, saj jih avtor bodisi ni utegnil oddati v objavo bodisi jih je, pa do njihovega natisa, načrtovanega v drugih publikacijah, (še) ni prišlo. Knjiga je razdeljena na pet sklopov. V prvem, *Namesto predgovora: "Arhivisti" in "zgodovinarji"*, avtor obravnava metodološke probleme slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju in opozori, da današnje slovensko zgodovinopisje zaostaja predvsem v osnovni kakovosti raziskav, v obvladovanju obrti in v presoji pri izbiri raziskovalnih tem, kjer je občutno premalo smelosti in jasnega pregleda nad raziskovalno tematiko. Drugi, *Leto 1918 in potem*, obravnava proces deavstrizacije oziroma slovenizacije, ki je na kulturnem področju za Slovence nastopil ob vstopu v jugoslovansko državo, ter kulturno razvitost Kraljevine SHS/Jugoslavije. V tretjem, *Kultura in politika*, so prikazane narodnopolitične ter ideološke in kulturne delitve na Slovenskem v času med svetovnima vojnama in posebnosti slovenskega kulturnega boja v letih 1941–1945, to je v vojnih razmerah okupacije, odporniškega gibanja in državljanske vojne. Četrty sklop, *Kultura in ideologija*, obravnava vprašanje nasilja kot političnega sredstva ter totalitarni sistem fašizma in slovensko izkušnjo z njim v času do druge svetovne vojne. Razčlenjeni so tudi spori med komunisti v tridesetih letih, vloga cerkve v ideoloških nasprotjih znotraj katoliškega gibanja na Slovenskem v letih pred drugo svetovno vojno ter Koroščevo idejno in politično ravnanje v zadnjem letu pred njo. Zadnji sklop, *Povzetek*, pa posebej opozarja na vsebinsko dinamiko pričujoče knjige. Le-ta zajema pomembno obdobje slovenske novejšje zgodovine, ko sta stopnjevano narodnopolitično samozavedanje in slovenska kulturna samozavest v prvi Jugoslaviji, na katero je vplivala tudi bistveno višja kulturnocivilizacijska raven Slovenije nasproti drugim delom države, Slovincem dala nov polet tudi v kulturno ustvarjalnem delu ter idejnem in političnem opredeljevanju. Samostan slovenski kulturni in idejni razvoj v času med svetovnima vojnama, ki ga unitarnocentralistični ustroj jugoslovanske države ni mogel preprečiti, ima zato pomembno mesto v zgodovinski graditvi slovenske kul-

turne in bivanjske identitete, kar je glavno sporočilo Dolenčeve knjige.

Besedila, ki sestavljajo Dolenčevo knjigo *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnima vojnama*, so, razen najnujnejših tehničnih in lektorskih popravkov, objavljena tako, kot so bila napisana. Edini vsebinski poseg, do katerega je prišlo, zadeva le njihovo razvrstitev v posamezne sklope in oblikovanje naslovov le-teh. Skladno s problematiko, ki ji je avtor posvetil svojo glavno raziskovalno pozornost, sta bila izbrana tudi naslov in podnaslov pričujočega dela. Besedila so izbrali Aleš Gabrič, Bojan Godeša, Žarko Lazarevič in podpisani, uredniško in tehnično plat njihove priprave za knjižno objavo pa sta opravila urednik zbirke *Razpoznavanja/Recognitiones* Aleš Gabrič in Željko Oset. Omenjeni avtorjevi kolegi z Inštituta za novejšo zgodovino so pričujoče delo pripravili za natis na podlagi spoznanja, da bi bili strokovna in širša javnosti prikrajšani, spomin na Ervina Dolenca pa okrnjen, če ne bi bila posebej predstavljena njegovo zgodovinsko delo in misel v zadnjih dobrih desetih letih. Tako je pričujoče delo, ki je izšlo s pomočjo Javne agencije za knjigo Republike Slovenije, še en tehten prispevek avtorjeve raziskovalne generacije k sedanjemu razvoju slovenske zgodovinske vede. Naj na tem mestu povemo, da sta poleg Inštituta za novejšo zgodovino, ki je izdal in založil Dolenčeve poglobitve v razmerje med kulturo in politiko, njegovo osebnost in znanstveno kvaliteto letos obeležili tudi rojstna občina Divača in Zveza zgodovinskih društev Slovenije. Občina Divača je Ervinu Dolencu 19. julija 2010 posmrtno podelila naziv častnega občana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije pa je na svojem 35. zborovanju, ki je bilo od 30. septembra do 2. oktobra v Kopru, sklenila, da bo odslej podeljevala tudi posebno *Priznanje Ervina Dolenca za najboljši prvenec* na področju zgodovinskega. Tako Ervin Dolenc tudi na takšen način ostaja v spominu svojih kolegic in kolegov, ki jih je s svojim delom zavezal k prodornemu raziskovanju zgodovine in smelemu prepoznavanju njenih še ne obravnavanih problemskih polj.

V Ljubljani, 31. oktobra 2010

Jurij Perovšek

Namesto predgovora: "Arhivisti" in "zgodovinarji"

Najprej naj se obojim, arhivistom in zgodovinarjem, opravičim za namerno zlorabo njihovih poklicev. Takšno poimenovanje dveh različnih metodoloških pristopov je namreč v zgodovinarskem žargonu, vsaj v nekaterih krogih, že precej uveljavljeno. Z uporabo teh dveh pojmov kot prispodob želim opozoriti na dva temeljna, a precej različna metodološka pristopa k našemu pisanju kot artikulaciji (ali konstrukciji) nekega vedenja o preteklosti.

Če nekoliko poenostavim, se nam prva skrajnost kaže kot precej nekritično povzemanje virov, ki rado zapade v brezmejne podrobnosti in izgubi rdečo nit glavnega namena "raziskave". Ta pristop naj bi v slovenskem zgodovinopisju, pogojno rečeno, utelešali t. i. arhivisti, ki po svoji primarni dejavnosti arhive urejajo in s povzemanjem določenih skupin dokumentov bistveno lajšajo njihovo uporabo. Za ta pristop naj bi bilo značilno predvsem (pre)podrobno povzemanje dokumentov, pomanjkanje analize pridobljenih podatkov oziroma preveliko zaupanje tem podatkom in na koncu pomanjkanje sintetičnega umeščanja v celoten kontekst obravnavane problematike. Z eno besedo bi lahko ta način pisanja o preteklosti označili tudi kot faktografijo. Z roko v roki takega načina pisanja pa gre dostikrat tudi neupoštevanje dotlej objavljene literature o obravnavanem problemu in zato največkrat namerno izogibanje dialogu z drugimi in/ali drugačnimi ugotovitvami.

Drugi pristop k zgodovinopisju predstavljajo t. i.

“zgodovinarji”, ki naj bi bili pri uporabi virov informacij bolj kritični. To pomeni predvsem, da naj bi bili pri uporabi primarnih virov bolj selektivni in s strožjo presojo o njihovem pomenu oziroma teži. T. i. zgodovinarji naj bi informacije po njihovem pomenu bolj premišljeno vnašali v kontekst svoje raziskave. Za takšen pristop je najpogostejše značilno dosledno upoštevanje obstoječe literature in natančno navajanje virov informacije. Obrazložitev metod dela, če niso razvidne že iz samega postopka pripovedi, in mogoče dileme ali šibke točke uporabljenih argumentov pa so žal že redke presežek našega dela. Najkrajše bi bilo mogoče ta pristop označiti tudi kot refleksivni pristop ali zgodovinopisje s premislekom.

Jasne in čiste delitve na ene in druge seveda ni; vsi smo nekje vmes, čeprav je nagnjenost proti eni ali drugi strani dostikrat zelo očitna. Ključna prelomnica med enim in drugim pristopom je prehod med zadovoljstvom z golim opisom ali t. i. “rekonstrukcijo” dogodkov na eni strani in hotenjem, da bi to deskriptivnost presegli z neko dodano vrednostjo, na drugi.

Ocenjujem, da sta omenjena različna metodološka pristopa zlasti za novejšo zgodovino, ali še bolj izrazito za t. i. kratko 20. stoletje, največji metodološki problem našega zgodovinopisja za to obdobje. Starejša obdobja naše preteklosti se namreč raziskujejo precej dlje, zato je o njih na voljo več literature, pravila citiranja starih in novih ugotovitev pa so bolj izdelana.

Drugi pomemben vzrok za zmedo ali celo namerno kršenje korektnega navajanja je seveda tudi politična aktualnost zgodovinopisnih raziskav o 20. stoletju, posebno časa okrog druge svetovne vojne. Tu se s pristransko selekcijo dokumentov in dejstev zatekamo v glavnem k dvema različnima monološkima interpretacijama glavnih procesov, medtem ko bi upoštevanje in argumentirana polemika z drugačnimi pogledi omogočila dialog in postopno interpretacijsko napredovanje.

Ena pomembnejših ovir pri kritični obravnavi 20. stoletja je tudi pomanjkanje objektivnejše kritike v slovenskem zgodovinopisju. Objava kritike v slovenskih zgodovinopisnih revijah je zelo malo cenjeno delo, pogosto pa tudi nehvaležno izpostavljanje osebnim zameram in nasprotnim napadom. Kot sem že nekje zapisal,

navadno pišemo recenzije le prijateljem ali a priori negativno nekomu, ki nam pač ni všeč. Uredništva revij bi mogoče morala začeti ločevati zgolj poročila oziroma predstavitev novih del od prave kritike, pa naj bo ta pozitivna ali negativna. Naj mi bo oproščena pristranskost zaradi sodelovanja, a kot primer bi tu izpostavil izid pregledne znanstvene monografije *Slovenska novejša zgodovina* jeseni 2005, ki je doslej dočakala eno samo pravo kritiko v reviji *Zgodovina za vse*,¹ obe kritiki, ki sta izšli v reviji *Ampak*,² pa sta bili bolj kot s strokovnimi problemi zaznamovani z osebnimi zamerami. Niti sami uredniki strokovnih revij torej ne čutijo potrebe in dolžnosti recenzirati delo, ki je prišlo na slovenski knjižni in zgodovinsopisni trg po šestindvajsetih letih premora v pisanju takih sintetičnih pregledov.

Drugi metodološki problemi, kot je uporaba metod nove kulturne zgodovine, kvantitativnih metod, primerjalne zgodovine ipd., se mi zdijo manj problematični. Nova kulturna zgodovina, se pravi "zgodovina od spodaj", t. i. mikrozgodovina, podrobna analiza posebnih in tudi ekstremnih primerov, manjšin, žensk, čas, kot so ga dojemali mali, navadni ljudje, in podobni pristopi so dejansko že dovolj dolgo prisotni tudi v slovenskem zgodovinsopisju, dovolj uveljavljeni in dovolj kakovostni, da si s tem ni treba delati posebnih skrbi. To seveda ne pomeni, da je treba "staro" politično in ekonomsko zgodovino ter zgodovino kulturnih institucij ali pomembnih osebnosti zavreči, prav tako pa je zmotno prepričanje, da je tu bolj ali manj že vse narejeno. Tako kot pri vseh zgodovinskih zvrsteh in podzvrsteh ostaja tudi pri "klasičnih" zgodovinsopisnih pristopih večno nedokončano delo, ki ga bo vsaka generacija analitikov preteklosti opravljala po svoje in iz svojega družbenega konteksta, le da je pri nas spričo majhnega števila zgodovinarjev toliko več neraziskanih ali slabo raziskanih tem.

Primerjalno zgodovinsopisje ima pri nas mnogo manjši zamah, sploh pa se dostikrat primerjalna meto-

¹ Centrih in Kosi, Med slovenskim narodnim vprašanjem in slovensko nacionalno zgodovino, str. 155–165.

² Grdina, Vedeževalsko napovedovanje preteklosti, str. 35–37; Griesser Pečar, Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, str. 42–44.

da meša s primerljivostjo z drugimi. Še manj so v uporabi npr. nove kvantitativne metode, ki pridejo v poštev predvsem tam, kjer imamo ohranjene dovolj velike vzorce za analizo. Te pa nam največkrat ponuja prav 20. stoletje s svojo sistematično zbrano statistiko.

Kot kaže, imamo še manj sreče z zgodovino in teorijo zgodovinopisja. S to tematiko se pri nas ukvarja izjemno malo zgodovinarjev, pa še njihova stališča so včasih zelo problematična. V zagovoru postmodernističnega dojemanja zgodovinopisja gredo nekateri tako daleč, da v relativizaciji in politizaciji vsega narejenega razglašajo tudi raziskovalne projekte, ki prinašajo bistveno nove podatke in možnosti novih primerjav za "farsične primere naivnega empiricizma". Jasno je namreč, da objektivne, za vse sprejemljive resnice ni in da je realnost, tudi naša pretekla realnost, le "družbeno diskurzivni konstrukt". Najbolj farsičen primer slovenskega naivnega empiricizma je po tej interpretaciji projekt preštevanja smrtnih žrtev druge svetovne vojne v Sloveniji, ki naj bi bil izveden samo zato, da bi prešteli padle in pomorjene domobrance ter s "trdimi dejstvi" rešili kulturnobojne dileme okrog interpretacije druge svetovne vojne.³ Mimogrede povedano, ta projekt je ocenil smrtnih žrtev druge svetovne vojne popravil za okrog 50 odstotkov (s približno 65.000 na okrog 100.000). Naj torej s samozavedanjem, da je vse skrajno relativno in da smo hote ali nehoti le instrument aktualne politike, raje zapremo svoje delavnice?

Metodološki problemi slovenskega zgodovinopisja o 20. stoletju po mojem skromnem mnenju torej niso toliko epistemološke narave ali posledica zaprtosti in nerazgledanosti glede novih metod v zahodnem zgodovinopisju oziroma humanistiki in družboslovju nasploh, temveč je stanje stvari še slabše. Povprečna raven raziskovalnega pisanja pri nas je razmeroma nizka ne glede na metodološki pristop. Zaostajamo predvsem v osnovni kakovosti raziskav, v obvladovanju obrti in v presoji pri izbiri raziskovalnih tem, kjer je občutno premalo smelosti in jasnega pregleda nad raziskovalno tematiko.

³ Luthar, O. in Luthar, B., Trio za orkester, str. 106–107.

Leto 1918 in potem

Deavstrizacija

Razpad habsburške monarhije in ustanovitev nove jugoslovanske države jeseni 1918 so Slovenci razumeli nenavadno enotno. O odločilnih korakih stran od nemške Avstrije je takrat med slovenskimi političnimi voditelji vladal skoraj konsenz. Tako so odločilne dneve oktobra 1918 ocenjevali tudi deklarativno nenacionalistični politiki in intelektualci. Časopis Resnica, ki ga je po odstavitvi z mesta voditelja Slovenske ljudske stranke jeseni 1917 izdajal Avstriji najbolj zvest slovenski politik, Ivan Šušteršič, je v svoji zadnji, poslovilni številki 2. novembra 1918 zapisal: *“Naši Nemci debelo gledajo, kako hitro se vrši prevrat. Niso nam hoteli dati pred leti avtonomije, zavirali so vsako rešitev jugoslovanskega uprašanja. S tem so Nemci postali grobarji Avstrije. Nemška nedostopnost je rodila našo svobodo!”*⁴ Takratni socialdemokrat in poznejši disident te stranke Albin Prepeluh je v svojih, desetletje in pol kasnejših spominih Pripombe k naši prevratni dobi o glavnemu vzroku in vihravosti te odločitve zapisal: *“V svojo novo nacionalno prihodnost smo stopili kot politični pesniki iz odpora proti dotedanjemu, nemodremu nemškemu pritisku, proti narodnim krivicam in drugim budalostim obeh vladajočih narodov habsburške monarhije.”*⁵ Ta germanizacijski

⁴ Pleterski, Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925, str. 439.

⁵ Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi (prvič objavljeno v reviji Sodobnost med letoma 1934 in 1937, citirano po izdaji Založništvo tržaškega tiska leta 1987), str. 140.

pritisek in negotovost, ali bo v reševanje jugoslovanskega vprašanja konec vojne uspelo vključiti tudi Slovence, sta bila glavna vzroka za to, da so slovenski politični voditelji, z redkimi izjemami med intelektualci, poudarjali jugoslovansko narodno enotnost. Samo narodno, to je etnično enotni Jugoslovani (Srbi, Hrvati in Slovenci) naj bi bili po takratnem splošnem prepričanju upravičeni do lastne nacionalne države, za kar so si v okviru habsburške monarhije prizadevali skupaj in v sodelovanju s Čehi in Poljaki.⁶

Nova *nacionalna* država, razglašena 29. oktobra 1918, je z ustanovitvijo Narodne vlade SHS v Ljubljani 31. oktobra najprej prevzela upravo. Vlada je že na svoji prvi seji 1. novembra 1918 razglasila slovenščino za uradni jezik na ozemlju, ki ga je nadzirala. Dopusili so tudi sprejemanje nemških vlog, vendar naj bi jih reševali slovensko.⁷ Računali so na ozemlje, ki je bilo večinsko poseljeno s Slovenci, vendar se je to ozemlje začelo zelo hitro krčiti. Z zahoda je proti demarkacijski črti in prek nje prodirala antantna italijanska vojska, Koroško so skoraj v celoti nadzirale nemško-koroške milice, še nekaj časa pa ni bila odločena tudi usoda večjega dela slovenskega podeželja na Štajerskem. Ogroženost je marsikje prispevala k radikalnosti ukrepov proti potencialnim nasprotnikom, to pa je bila predvsem številna nemška manjšina na tem ozemlju.

Za nemško govoreče se je na ozemlju, ki je leta 1920 pripadlo Kraljevini SHS, pri popisu prebivalstva leta 1910 izreklo več kot 106.000 oseb. To število se je pri prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 skrčilo na 41.500, vendar je treba upoštevati, da tedaj popisovalci niso več spraševali po pogovornem, temveč po maternem jeziku. Ravno tako so bili težnje in pritiski organizatorjev popisa prav glede jezikovnega opredeljevanja diametralno nasprotni od tistih leta 1910.⁸ Zato o tej veliki razliki govorimo kot o statistični izgubi. Realne ocene o velikem izselitvenem valu od je-

⁶ Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918, str. 13–59, posebno str. 47–48.

⁷ Ribnikar (ur.), Sejni zapisniki, 1, str. 54.

⁸ Prim. Brix, Die Umgangssprachen in Altsterreich zwischen Agitation und Assimilation; Brix, Številčna navzočnost nemštva v južnoslovanskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918, str. 297–308.

seni 1918 do leta 1921 so okrog 30.000. Izselile so se predvsem družine prej iz nemškega prostora priseljenih uradnikov. Kasnejše izseljevanje naj bi bilo v primerjavi s tem neznatno. Statistična izguba pri naslednjem popisu prebivalstva leta 1931 je bila torej spet pretežno rezultat dotakratnega pritiska oblasti in popisovalcev. Prešteli so le še 29.000 prebivalcev z nemškim materinim jezikom. Nemška propagandna publicistika je ves čas med obema vojnama navajala znatno večje številk, v Sloveniji naj bi živelo več kot 50.000 Nemcev. Vendar pa interne ugotovitve statističnega urada Kulturbunda v Sloveniji iz januarja 1941 z navedbo 28.000 volksdeutscherjev vsaj približno število nemško čutečih prebivalcev Slovenije v tridesetih letih nekako potrjujejo.⁹

Za dober nadzor je bilo treba hitro prečistiti zlasti državno upravo. Upokojevanje, odstavljanje in menjave uradnikov na najvišji ravni je začela Narodna vlada sama že na svoji drugi seji, 2. novembra 1918. Na drugih, vladnim poverjenikom podrejenih področjih dela državne uprave so postopno odpuščali zlasti tiste uradnike, za katere je bilo znano, da so se pred menjavo oblasti politično deklarirali kot Nemci, ne glede na to, ali so bili rojeni v slovenskih krajih ali priseljeni od drugod.¹⁰ Ker je bila Ljubljana edino deželno središče, ki je ostalo pod nadzorom Narodne vlade, so pristojnost večini raznih upravnih, finančnih, sodnih in kulturnih ustanov razširili na vse ozemlje pod nadzorom Narodne vlade in jih preimenovali iz kranjskih v slovenske ali preprosto narodne v smislu narodne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov.¹¹

Novim oblastem se je poleg zamenjav v upravi, postopoma na vseh ravneh, zdelo najpotrebneje še slovenizirati šolstvo in spremeniti zunanjo podobo mest na Kranjskem in spodnjem Štajerskem. Zato je nova uprava podpirala lokalne pobude pri prevzemanju prej nemških kulturnih ustanov oziroma društev. Sočasno z izrinjanjem prebivalstva, ki se je deklariralo kot avstrijsko-nemško, je potekal tudi boj za čim boljše položaje

⁹ Cvirn, *Nemci na Slovenskem*, str. 62–68.

¹⁰ Ribnikar (ur.), *Sejni zapisniki*, 1, str. 59, 68, 80, 83 in dalje.

¹¹ Prav tam, str. 79–80.

na izpraznjenem prostoru med različnimi slovenskimi političnimi skupinami.

Šolstvo

Šolstvo, zlasti srednje, je bilo kljub pretežno slovenskim učencem tudi na ozemlju, ki je pripadlo Kraljevini SHS, do leta 1918 večinoma nemško.

Učni jezik je bil še leta 1900 na tretjini osnovnih šol na spodnjem Štajerskem samo nemški ali so bile dvojezične v izrazito korist nemščine. Nemškega prebivalstva Spodnje Štajerske je bilo takrat okrog 15 %. Na Kranjskem je bilo nemških okrog 10 % osnovnih šol, delež v vsem prebivalstvu pa so imeli okrog 5 %.¹² Od 11 meščanskih šol je bilo 7 nemških. Dosti slabše je bilo s srednjimi in strokovnimi šolami. Do leta 1918 je bilo na tem ozemlju 7 srednjih šol nemških, 6 dvojezičnih in samo 1 slovenska (zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano). Prav tako so bila 4 učiteljišča nemška in 4 dvojezična, povsem slovenskega ni bilo. Univerze na Slovenskem pa kljub prizadevanjem od leta 1848 ni bilo mogoče ustanoviti zaradi načela, da se morajo bodoči višji in visoki uradniki izšolati v nemščini in nemškem duhu.¹³

Narodna vlada se je najbolj perečih problemov šolstva na ozemlju, ki ga je nadzirala, lotila že v prvih dneh

¹² Sagadin, *Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva*, str. 122–123 in 135; Suppan, *Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931*, str. 312–315.

¹³ Do leta 1918 so bile na ozemlju poznejše Kraljevine SHS nemške srednje šole: državne gimnazije v Ljubljani, Kočevju, Celju, dve državni gimnaziji v Mariboru, deželna gimnazija na Ptujju ter državni realki v Ljubljani in Mariboru. Utrakovistične ali dvojezične so bile: dve državni gimnaziji v Ljubljani, državni gimnaziji v Kranju in Novem mestu, samostojni nemško-slovenski razredi (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Celju in slovenske paralelke (I.–IV. razred) državne nemške gimnazije v Mariboru. Na utrakovističnih srednjih šolah na Kranjskem so razen nemščine poučevali v nižjih razredih vse predmete v slovenščini, v utrakovističnih paralelkah na Štajerskem pa je potekal pouk v slovenščini samo pri verouku, latinščini do III. razreda, slovenščini, zemljepisu samo v I. razredu, prirodoopisu do II. razreda in pri matematiki do IV. razreda. Druge predmete so poučevali v nemščini. V višjih razredih gimnazij na Kranjskem so poučevali približno polovico predmetov v nemščini. Od učiteljišč so bila nemška: državno moško, deželno žensko in zasebno žensko v Mariboru ter eno zasebno v Ljubljani. Utrakovistična: državni moško in žensko ter zasebno žensko v Ljubljani in zasebno žensko v Škofji Loki s samo dvema letnikoma. Vestovšek, *Preustroj šolstva v Sloveniji*.

svojega delovanja. Najprej je poverjenik za notranje zadeve Janko Brejc zamenjal deželna šolska nadzornika za osnovne in za srednje šole, nato pa je poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek odslovil še šolske nadzornike za nemške osnovne in meščanske šole na Kranjskem. Za degermanizacijo in približevanje novim sodržavljanom je organiziral učiteljske tečaje srbohrvaščine.¹⁴ 16. novembra 1918 je Narodna vlada prevzela v upravo vse javno šolstvo in učiteljstvo. Predpisala je izključno slovenski učni jezik na vseh ljudskih (osnovnih) in meščanskih šolah. Drugim narodom je pri zadostnem številu šoloobveznih otrok nedoločno zagotovila manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom ter dopustila manjšinske zasebne šole. Posebna naredba za srednje šole in učiteljišča pa je uvedla slovenščino kot učni in kot uradni jezik samo na dvojezičnih šolah.¹⁵ Tako so res nemške srednje šole obravnavali vsako posebej. Vendar so zaradi izseljevanja, drugačnega narodnega opredeljevanja in raznih pritiskov ter visokih kriterijev za prijavo že do leta 1923 ukinili vse nemške srednje šole, češ da zanje ni dovolj prijav in nobene potrebe.

O pravici manjšin do posebnega šolstva torej že od začetka ni bilo dvoma. Mednarodne in meddržavne pogodbe so Kraljevino SHS k pravici manjšin zavezale šele kasneje. Mirovni sporazum z Avstrijo, podpisan v Saint Germainu 10. septembra 1919, je v delu, ki se je nanašal na odnose s Kraljevino SHS, v 51. členu zagotavljal tudi *“zaščito interesov tistih prebivalcev Države SHS, ki se od večine razlikujejo po rasi, jeziku in veri”*.¹⁶ Sočasno pa je bil v Saint Germainu pripravljen tudi sporazum zaveznikov s Kraljevino SHS o manjšinah, ki ga je slednja podpisala 5. decembra 1919. Ta je zagotavljala le individualno zaščito in enakopravnost na vseh področjih za vse državljane, ne glede na njihovo narodno pripadnost. V 9. členu je bilo zagotovljeno tudi javno

¹⁴ UL NV SHS, 6. 11. 1918, naredba 16; UL NV SHS, 9. 11. 1918, naredba 46; UL NV SHS, 23. 11. 1918, naredba 123.

¹⁵ Ribnikar (ur.), Sejni zapisniki, 1, str. 114–115; UL NV SHS, 20. 11. 1918, naredbi 109 in 110.

¹⁶ Stojković, Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996, 2, str. 30.

manjšinsko šolstvo v jeziku manjšine v krajih, kjer živi zadostno število te manjšine.¹⁷

Vendar je bilo dostikrat s posebno klavzulo o zadostnem številu otrok pristne nemške narodnosti mogoče to pravico močno ovirati. Poverjenišтво za uk in bogočastje Narodne vlade SHS v Ljubljani je namreč že konec novembra 1918 izdalo naredbo, ki je določala, naj se nemške šole preuredijo v šole s slovenskimi osnovnimi razredi, *“za otroke pristne nemške narodnosti, če jih je zadostno število (40 na razred), pa naj se tem razredom priklapijo vzporednice z nemškim učnim jezikom”*. Na šolah, kjer so učenci *“izključno otroci pristne nemške narodnosti v zadostnem številu (40 na razred), ostane nemški učni jezik, uvesti pa je treba takoj tudi slovenščino kot oblikatni predmet”*.¹⁸ Na podlagi stališč Višjega šolskega sveta v Ljubljani, ki je bil kmalu povsem v rokah jugoslovansko-nacionalistično in protinemško razpoloženih predstavnikov liberalnega političnega izvora, so od junija 1921 pri določanju “nemške pristnosti” otrok uporabljali zelo stroge kriterije. Otroci iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečim priimkom niso veljali za “pristne” in niso smeli obiskovati pouka v nemških razredih. O tem so navadno odločali krajevni šolski svet. Tako so do leta 1922 ukinili ali spremenili v slovenske 11 dvorazrednih, 5 trirazrednih, 12 štirirazrednih in 23 petrazrednih nemških osnovnih šol. Na Spodnjem Štajerskem pa so poleg tega ukinili še 19 utrakvističnih šol in nekaj nemških privatnih osnovnih šol ter otroških vrtcev. Nemški razredi so ostali samo še v 14 občinah.¹⁹

S predpostavko, da je velika večina prebivalstva, ki se je opredeljevala za Nemce, v resnici samo prilagojena prevladujočemu meščanskemu kulturnemu okolju – nekaj agrarnih območij z ostanki stare kolonizacije iz nemškega prostora je predstavljalo le izjemo –, dejansko pa naj bi bili slovenskega izvora, so nove oblasti na različnih ravneh skušale z raznimi pritiski narodno strukturo prebivalstva po mestih popraviti. Ljubljanski ma-

¹⁷ Prav tam, str. 34–41; Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, str. 176–180.

¹⁸ Vovko, Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem, str. 312.

¹⁹ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 71.

gistrat je na primer slovenske starše že 14. novembra 1918 pozival, naj otroke, ki jih imajo v kaki nemški šoli, takoj prepíšejo v slovensko. Kdor ne bo vzgojen v narodnih šolah, *“ne bo imel upanja, da doseže v Jugoslaviji količkaj ugodno eksistenco, javne službe pa sploh ne”*.²⁰

Pred prvo svetovno vojno se je na Kranjskem, Štajerskem in Primorskem, torej brez Koroške, šolalo okrog 8000 dijakov na 18 državnih in privatnih srednjih šolah in na 8 učiteljskih. Na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS je 14 srednjih šol in 7 učiteljskih obiskovalo okrog 5500 otrok. Samo na srednjih šolah (gimnazije in realke) je bilo v šolskem letu 1913/1914 na ozemlju kasnejše Kraljevine SHS 31 % Nemcev, torej precej več, kot se je po popisu leta 1910 na Kranjskem in Spodnjem Štajerskem prebivalcev izreklo za nemški pogovorni jezik (10 %). V šolskem letu 1937/1938 je bilo med 12.000 učenci srednjih šol le še 250 nemških dijakov in dijakinj, torej 2,08 % ali manj, kot je bilo nemškega prebivalstva po popisu iz leta 1931 (2,53 %). To nedvomno kaže na politični pritisk do nacionalnega opredeljevanja, verjetno pa tudi na odločitve za šolanje manjšinskih otrok v tujini.²¹

Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani so imeli Nemci v šolskem letu 1937/1938 v Sloveniji kljub vsemu še 30 manjšinskih razredov z nemškim učnim jezikom in 1238 učenci, skoraj še enkrat toliko (1066) nemških učencev pa, največkrat zaradi premajhnega števila prijavljenih, ni imelo možnosti obiskovati nemških šol. Dva nemška razreda sta bila takrat v Mariboru, dva v okraju Murska Sobota, štirje v okraju Ljutomer, ostalih 22 pa na Kočevskem, kjer je bila nemška manjšina najmočnejša (okrog 10.000 ali 24 %). Na drugih vrstah šol nemška manjšina ni imela več svojih razredov.²²

²⁰ UL NV SHS, 16. 11. 1918, Slovenskim staršem.

²¹ Turk, Prosveta, str. 182–186; Breznik, Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole.

²² Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januarja 1921 god., str. 292–345; Kordiš in Škufca, Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes, str. 16; Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1937/38, str. 29; Ostanek, Manjšinske šole na slovenskem ozemlju, str. 634.

Gledališče

Slovensko gledališče v Ljubljani si je oder delilo z nemškimi predstavami v Deželnem gledališču. Med letoma 1914 in 1918 je mirovalo. V prostorih Deželnega gledališča je deloval kinematograf. Ujemanje letnic z začetkom in s koncem prve svetovne vojne pa je naključno. Gledališče je zamiralo že vrsto let prej in zamrlo, preden se je začela vojna. Pobuda za njegovo oživitev se je pojavila še sredi vojne, nekako vzporedno z deklaracijskim gibanjem v jeseni 1917, ko je začelo redno igrati tudi nemško gledališče v Ljubljani. Slovenskemu gledališkemu konzorciju je uspela otvoritev sezone en mesec pred koncem vojne, 29. septembra 1918.

Gledališče je leta 1914 po mnenju Dušana Moravca zamrlo zaradi okusa obiskovalcev, ki so jim bili ljubši zabavni večeri kot zahtevnejša dramatika. Odločitev o ukinitvi gledališča je sprejel kranjski deželni odbor. Njegovo obuditev pa so posamezni gledališki zanesenjaki *“oprli na dva temelja, ki nista mogla zagotoviti trajne zdrave rasti – v umetniškem pogledu na nadaljevanje nekdanjega nezahtevnega izročila, v organizacijskem in poslovnem pa na moč privatnega kapitala”*.²³

Umetniška vprašanja so Poverjeništvu za uk in bogočastje malo zadevala. Država je od umetnikov upravljala samo državna gledališča, pa še ta so bila neposredno podrejena ministrstvu za prosveto v Beogradu. Kljub temu je Verstovšek za vprašanja glede umetnosti novembra 1919 pri Poverjeništvu imenoval Gledališko komisijo, ki naj bi se ne glede na naslov ukvarjala z vsemi aktualnimi umetniškimi vprašanji. Sestavljalo jo je 10 pisateljev, 4 glasbeniki in 3 slikarji.²⁴ Vzpostavitev predvojnega stanja v slovenskem gledališču s prehodom v novo nacionalno državo kmalu ni več zadovoljevala. Na silvestrovo 1918 se je začel *“Slovenski narod”* spraševati: *“Svojčas smo mislili, da polnijo nemško gledališče kazinoti, nemški častniki in razni privandrani uradniki. Toda Kazina je zdaj prazna, nemških oficirjev ni več in privandranci odhajajo – nemško gledališče pa je polno*

²³ Moravec, Slovensko gledališče, str. 7–8; Koblar, Narodno gledališče, str. 675.

²⁴ UL DV SHS, 26. 11. 1919, Ustanovitev gledališke komisije.

in sicer sedi v njem: slovenska publika. Prej je bilo to še 'nobel', zdaj pa bolj na skrivaj, češ slovensko je vedno polno in razprodano, ne dobi se ustopnice, zato moramo v nemškega. Izgovor je dober. Ker pa je slovensko gledališče res vsak dan polno, bo treba misliti v Ljubljani na drugo gledališče. In ker mislimo, da v Ljubljani ne bo nikoli več toliko Nemcev, da bi rabili svoje gledališče, bo treba misliti, kako v sedanjem nemškem otvoriti drugo slovensko sceno.

Vemo, da Ljubljana še ni očiščena, treba bo vzeti veliko metlo v roke. Popolnoma pa bo primerno v poslopju ustvariti ljudsko gledališče, ki bi s svojim repertoarjem dopolnjevalo slovensko narodno gledališče.”²⁵

Medtem ko je Slovenski narod konec leta 1918 še menil, da bi nemško gledališče prevzel slovenski gledališki svet, nekaj večerov na teden pa bi ga prepustil Nemcem (za 100 do 200 Nemcev naj bi bilo to dovolj), so se razmere čez dober mesec že povsem spremenile. Januarja 1919 je prišlo v nemškem gledališču do slovenskih demonstracij, po katerih je Narodna vlada gledališče zaprla. Po teh dogodkih se je Slovenski gledališki konzorcij začel dogovarjati za prostore z vodstvom nemškega gledališča. Stavba, dograjena leta 1911, je bila namreč v društveni lasti. Najbolj zagreti so utemeljevali, da je bil denar za njeno gradnjo pravzaprav slovenski. Gradnjo so namreč omogočili cesar, nekaj nemških magnatov in Kranjska hranilnica.²⁶ Ko je Kranjska hranilnica po prevratu prišla v slovenske roke, so ji kot glavnemu sponzorju “Theatervereina” nekako vsilili lastništvo nemškega gledališča. Ob poddržavljenju je Kranjska hranilnica stavbo prepustila državi pod pogojem, da bo ta zanjo skrbela. V zameno si je zagotovila le brezplačni loži za vse predstave v obeh gledališčih.²⁷

Sredi januarja je konzorcij režiserju in igralcu Hiniku Nučiču zaupal nalogo, naj prevzame stavbo bivšega nemškega gledališča. V treh tednih je Nučič pripravil premiero dolga leta prepovedanega Jurčič-Levstikovega “Tugomera”. Sam je režiral, igral naslovno vlogo, pripra-

²⁵ Slovenski narod, 31. 12. 1918, K vprašanju nemškega gledališča v Ljubljani.

²⁶ Slovenski narod, 7. 2. 1919, Novo gledališče v Ljubljani.

²⁷ Lajovic, Ali kriza samo našega gledališča.

vil sceno in kostume.²⁸ Tako je Nučič postal ravnatelj Drame v bivšem nemškem gledališču, v starem dežel-nem gledališču pa so odtlej igrali opero, opereto in balet.

V začetku je Hinko Nučič opravljal poleg drugih poslov tudi dramaturško delo, kmalu pa mu je direktorij konzorcija, katerega duhovni vodja je bil Fran Govekar, mimo njegove volje in vednosti nastavil dramaturga, Nučiču dotlej neznanega Pavla Golio. Ta je marca s "Službenim redom v dramskem gledališču" dobil neprimerno večja pooblastila, kot jih je imel upravitelj Nučič sam. Po tolikih prošnjah, da se je vrnil iz Zagreba in iz nič začel resno delo, je bila to za Nučiča prevelika žalitev. V Ljubljani je ostal le še do konca sezone. Preden se je hotel vrniti v Zagreb, je njegov domoljubni čut podlegel prošnjam Mariborčanov, naj na narodnostni meji (spet skoraj iz nič) naredi umetniško zrelo slovensko gledališče.

Postavitev slovenskega gledališča v Mariboru je imela pomembno vlogo pri slovenizaciji tega mesta in utrjevanju slovenstva na najbolj občutljivem delu severne meje. O svojih dilemah in željah je mariborsko Dramatično društvo 22. junija 1919 pripravilo posvetovanje, ki ga je osebno vodil poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek. Predstavil je stališče Deželne vlade, da je treba podpirati gledališča *"tudi v pokrajini in ne samo v Ljubljani"*, vendar na gledališče, ki bi ga vzdrževala država, ni bilo mogoče računati. Prevladalo je mnenje, da je potreben izkušen strokovnjak, ki bi v krajšem času postavil na noge temeljno kulturno ustanovo na severni meji. Nučičev spor z ljubljanskim konzorcijem je bil torej Mariborčanom dobrodošel. 27. septembra 1919 je tako Tugomer odprl tretje slovensko profesionalno gledališče. Svojo zadnjo sezono pred požigom Narodnega doma je takrat namreč še igralo tudi Dramatično društvo v Trstu.²⁹

V Mariboru se z Maistrovim prevzemom nadzora na gledališkem področju ni kaj dosti spremenilo. V mestnem gledališču so še vedno igrali nemške predstave, amatersko slovensko Dramatično društvo pa je

²⁸ Nučič, Igralčeva kronika, 3, str. 75; Moravec, Slovensko gledališče, str. 17.

²⁹ Moravec, Slovensko gledališče, str. 48–51 in 140–164.

še le aprila 1919 uprizorilo nekaj skromnih predstav v Narodnem domu. Šele po junijskem posvetovanju so v društvu in mestnem svetu razčistili, kakšne so sploh mariborske gledališke ambicije in perspektive. Narodna vlada je stavbo mariborskega nemškega gledališča sekvestrirala in 31. maja 1919 razpustila "Theater und Casino Verein", vendar je šele 13. julija posebna komisija prevzela gledališče, kino, restavracijo in kazino. Hinko Nučič pa je moral za prvo sezono 1919/1920 prevzeti precej dotrajano gledališko stavbo v zakup kot zasebni ravnatelj in iz svojih prihrankov plačati prve igralce, sceno ter nujna vzdrževalna dela v hiši. Mariborski mestni sosvet, kjer je bila takrat še polovica Nemcev in polovica Slovencev, je namreč odklonil podporo novi slovenski ustanovi. V pogodbi z mestno občino se je slednja obvezala samo za vzdrževanje gledališča do vsote 30.000 kron, medtem ko je proračun stroškov za prvo sezono znašal skoraj 600.000 kron. Šele sredi druge sezone, 1920/1921, je tudi nova država izplačala 900.000 kron subvencije. Pravo poddržavljenje mariborskega gledališča pa je prineslo šele imenovanje novega vršilca dolžnosti upravnika Narodnega gledališča v Mariboru, dr. Radovana Brenčiča, s strani kraljevega pokrajinskega namestnika za Slovenijo Ivana Hribarja spomladi 1922.³⁰

Gledališči v Celju in na Ptujju so Slovenci prevzeli vzporedno z mestno občino oziroma upravo, kjer so sicer sodelovali tudi tamkajšnji Nemci. V celjskem mestnem gledališču so za prvo predstavo po vojni, 14. decembra 1918, povabili kar Hrvatsko kazališče iz Zagreba. Dramatičnemu društvu v Celju je uspelo obnoviti svoje delo šele 30. decembra 1918, prvo predstavo pa so pripravili 1. februarja 1919 z Govekarjevimi Legionarji.³¹ Dramatičnemu društvu Ptuj pa je uspelo skleniti desetletno pogodbo z mestno občino za najem mestnega gledališča šele leta 1923.³²

³⁰ Prav tam, str. 148–164.

³¹ Ristič, Slovensko gledališko ustvarjanje, str. 39; Dolenc, Kulturni boj, str. 281–282.

³² Jutro, 22. 3. 1925 in 11. 4. 1925; Jutro, 30. 12. 1927, Ptujsko gledališko vprašanje; prim. Dolenc, Kulturni boj, str. 281.

Filharmonija

Academia Philharmonicorum, ki naj bi bila predhodnica Filharmonične družbe, je bila ustanovljena v Ljubljani leta 1701. V 18. stoletju in v prvi polovici 19. stoletja so v njej aktivno sodelovali Nemci in Slovenci. Izrazito nemški značaj je začela prevzemati šele v času rasti slovenske narodne zavesti, ko so se kranjski Nemci začeli čutiti ogrožene. Etnično ločevanje se je začelo zlasti v šestdesetih letih 19. stoletja. Filharmonija je postala nemška kulturna postojanka po ustanovitvi Glasbene matice 1872. leta. Kot vsem nemškim kulturnim ustanovam na Kranjskem ji je močno gmotno ozadje ponudila Kranjska hranilnica. Ta je podpirala gradnjo nove društvene hiše z dvema koncertnima dvoranama na ljubljanskem Kongresnem trgu v devetdesetih letih in kasnejše vsakoletno delovanje.³³

Leta 1918 so se Nemci na Kranjskem znašli v novi slovenski nacionalni državi. Zaradi zaostrenih mednarodnih odnosov so utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. V začetku leta 1919 se je v Glasbeni matici oglasil pravnik in skladatelj Anton Lajovic z novico, *“da se namerava ustanoviti v ljubljanski 'Tonhalle', to je v filharmonični dvorani, neki kino in je temu baje že obljubljena od strani vlade koncesija”*. Tako naj bi preprečili, da bi poslopje služilo slovenski kulturi. Slovenci pa bi radi Philharmonische Gesellschaft, kot se je uradno imenovala, spravili pod državno nadzorstvo. Z vlado sta se pogajala podpredsednik Glasbene matice France Kimovec in odbornik Anton Lajovic. Deželna vlada je upoštevala njun predlog in je v začetku aprila 1919 Lajovica imenovala za državnega nadzornika Filharmonične družbe. Dober teden za tem, 10. aprila, so Nemci sklicali občni zbor, na katerem so sklenili spremeniti društvena pravila. Po novem naj bi, če bi se društvo razšlo ali bi ga razpustili, s premoženjem po svojem preudarku upravljal zadnji društveni odbor. Nove člane bi imel pravico sprejemati le občni zbor s tajnim glasovanjem. Tako bi preprečili dotok Slovencev v društvo brez odgovornosti društve-

³³ Cvetko, Anton Lajovic, str. 67–72.

nega odbora. Društveno premoženje, to je stavba filharmonije z opremo, bi bilo odtegnjeno njegovemu glavnemu namenu, podpori glasbe na Kranjskem. Nadzornik Lajovic je zato sklepe občnega zbora razveljavil. Deželna vlada je društveni odbor o tem obvestila 13. novembra 1919, še prej pa je društveno delovanje ustavila. Ker takemu odboru in občnemu zboru ni zaupala, ga je postavila pod lastno upravo. Upravitelj Lajovic je s tem prevzel vse funkcije odbora. Septembra in oktobra 1919 je ob pobiranju članarine iz društva izstopilo okrog 50 od približno 150 rednih članov, Lajovic pa je medtem sprejemal nove člane. 29. novembra 1919 je končno sklical občni zbor, ki se ga razveljavljeni odborniki in precej starega nemškega članstva ni udeležilo. Ta občni zbor je izvolil po veljavnem statutu novi društveni odbor, sestavljen iz zanesljivih slovenskih glasbenikov. Tako je uradno še vedno Philharmonische Gesellschaft prišla v slovenske roke. Nemci so ob teh dogodkih večkrat javno protestirali, čeprav jim je bilo verjetno vnaprej jasno, kakšni bodo uspehi protestov. Občni zbor Filharmonične družbe je julija 1921 sprejel nova društvena pravila, ki so preprečevala konkurenco Glasbeni matici. Filharmonična družba je bila priključena Glasbeni matici kot podružnica. Že več kot leto prej sta Filharmonična družba in Matica sklenili prvo najemno pogodbo za prostore na Kongresnem trgu z večino inventarja in arhivom Philharmonische Gesellschaft. Glasbena matica je tako dobila tudi koncertno dvorano.³⁴

Kazina

Po italijanskih zgledih, o čemer priča tudi ime, je Ljubljana imela kazinsko društvo kot družabno središče višjih slojev, zlasti trgovcev in uradnikov, že pred letom 1775. Društvo je takrat domovalo v tedanjem lončarstvu (danes sedež SAZU). V tridesetih letih 19. stoletja

³⁴ Slovenec, 20. 12. 1919; Lajovic, Ljubljanska "Philharmonische Gesellschaft" in mi Slovenci; Slovenski narod, 21. 12. 1919 in 23. 12. 1919; Lajovic, Družba Philharmonische Gesellschaft in predsednik dr. Schweiger; Kuret, Umetnik in družba, str. 14–38 in 83–91; Cvetko, Anton Lajovic, str. 67–80.

se je njegovo delovanje in članstvo toliko razširilo, da so si leta 1837 zgradili lastno reprezentančno stavbo na prazni parceli ob severni strani ljubljanske Zvezde. Člani društva so bili takrat tudi slovenski narodni buditelji France Prešeren, Matija Čop, Miha Kastelic, Andrej Smole idr. Od resnejše konfrontacije slovenskega in nemškega nacionalizma v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja je Kazina postala nemška trdnjava in "generalni štab" kranjskih Nemcev. Zato je nove oblasti po letu 1918 niso dolgo trpele. Takoj po prevratu je Narodna vlada stavbo sekvestrirala in zasedla jo je vojska. Potem je bila nekaj časa prazna. Narodna vlada je delovanje "zloglasnega" društva zamrznila in mu podobno kot Filharmonični družbi postavila posebnega državnega upravitelja, ki je imel pristojnosti društvenega odbora. Verjetno postopek ni bil pravno dovolj utemeljen. Nemci so ga namreč dve leti na najrazličnejše načine poskušali ovreči. Razmere so se po prevratu povsem spremenile. Samo v poslovnem letu 1918/1919 je od 169 članov društvo zapustilo 77 ali 45 % članov. Tudi kavarno v Kazini so že februarja 1919 dali v najem Slovencu Franu Krapežu in jo preimenovali v Zvezdo.³⁵

Državni upravitelj Jožko Bitenc je sklical prvi po-vojni občni zbor šele 20. junija 1921, ko je bilo članstvo že pretežno slovensko. Na naslednjem občnem zboru čez poldrugo leto je imela Kazina poleg 205 rednih slovenskih članov še vedno tudi 19 rednih članov izpred prevrata, torej Nemcev, katerih članstvo bi poteklo januarja 1923, če ne bi plačali članarine. To so slovenski člani in ravnateljstvo seveda pričakovali. Občnega zbora decembra 1922 se namreč niso udeležili. Ravnateljstvo se v naslednjih letih ni bistveno spreminjalo. Ostalo je trdno v rokah članov Jugoslovanske demokratske stranke vse do leta 1945, ko je Kasino zelo podobno prevzela Komunistična partija Slovenije.³⁶

³⁵ ARS, AS 648, Skontro-Buch des Kasino Vereines in Laibach; Slovenski narod, 22. 2. 1919, Kazina; Lah, Ob stoletnici ljubljanske Kazine, str. 182–183, 201–206; Lah, Zvezda, str. 52–56.

³⁶ ARS, AS 648, Občni zbor 21. 12. 1922, zapisnik in seznam prisotnih; Jutro, 21. 6. 1921, Občni zbor društva "Kasino"; Jutro, 25. 6. 1921, Občni zbor društva "Kasino".

Nemška hiša v Celju

Značilen postopek pri zavzemanju nemških ustanov po prevratu se je zavlekel še v trideseta leta v Celju. Celjsko nemštvo, verjetno najbolj militantno na slovenskem etničnem ozemlju, je bilo potem, ko je celjska gimnazija dobila slovenske paralelke in so Slovenci v mestu zgradili Narodni dom, nekako prisiljeno pretirano poudarjati nemškost Celja. Leta 1898 so celjski Nemci ustanovili društvo Nemška hiša (Deutsches Haus). Leta 1907 je bila impozantna stavba nasproti celjskega kolodvora v izrazito nemškem neogotskem in neorenesančnem stilu končana. Po prevratu se je Deželna vlada za Slovenijo na podlagi odredbe o popisu, zaplembi in likvidaciji premoženja državljanov sovražnih držav pripravljala na njeno zaplembo in je društvo postavila pod nadzor. Društvo je na hitro sklicalo občni zbor, ki je v nasprotju z vladno naredbo potrdil prodajo Nemške hiše enajstim svojim članom, da bi jo kot individualno zasebno lastnino lažje obvarovali pred slovensko nevarnostjo. Pri tem je društvo delovalo v nasprotju z lastnim statutom, ki je predvideval, da društveno premoženje v primeru razpusta pripade društvu Südmark iz Gradca. Tako je zahtevo po ustavitvi prodajnega postopka junija 1919 utemeljeval celjski magistrat, septembra istega leta pa tudi Deželna vlada, ko je društvo razpustila. Hišo so si Nemci prodali po nizki ceni 260.000 kron. Ker bi hiša po društveni razpustitvi pripadla tujemu društvu, naj bi po septembru veljala za zaplenjeno. Deželna vlada je decembra 1919 zato vložila tožbo proti takratnim enajstim lastnikom, ki so bili vpisani v zemljiško knjigo, in zahtevala vzpostavitev prejšnjega stanja. Vendar je bila tožba na vseh treh sodnih ravneh zavrnjena. Celjski Nemci so hoteli julija 1924 ustanoviti novo društvo Union, kakor so stavbo takoj po prodaji preimenovali (hotel Union), in tako hišo dobiti po starih društvenih pravilih, ki so dovoljevala dedovanje društvenega premoženja novemu društvu z enakimi cilji. V tem primeru so bili cilji družabno in kulturno življenje nemške manjšine v Celju in okolici. Prošnja za ustanovitev društva je bila zavrnjena. Slovenci so Nemce prehiteli in so že aprila tega leta ustanovili društvo Celjski dom, ki naj bi

gojilo strpnost in razumevanje celjskega slovenskega in nemškega meščanstva. V tem letu so v zemljiški knjigi ponovno prenesli lastnino hiše na razpuščeno društvo Nemška hiša, da bi jo konec leta lahko dedovalo novo društvo Celjski dom. Súdmarka je seveda vložila tožbo in okrožno sodišče v Celju ji je celo prisodilo predmet tožbe, hišo. Deželno sodišče v Ljubljani in višje sodišče v Zagrebu sta tožbo zavrnila z utemeljitvami, da je bil prvotni namen društva gojiti rasne razprtije in da Súdmarka ni identična s tistim društvom, ki je imenovano v pravilih Nemške hiše.

Zaradi razpustitve društva Nemška hiša, prenosa društvenega premoženja na društvo Celjski dom, katerega nameni niso ustrezali pravilom Nemške hiše, in zaradi prepovedi ustanovitve društva Union se je odvetnik celjskih Nemcev dr. Walter Riebl junija 1930 s peticijo obrnil na Društvo narodov v Ženevi, češ da Jugoslavija krši manjšinske pravice. Jugoslovanska vlada je bila pripravljena popustiti nemški manjšini pri šolskem vprašanju, celjska Nemška hiša pa je ostala Celjski dom.³⁷

Narodna vlada je leta 1919 sekvestrirala tudi podobno društvo na Ptuj, namreč leta 1893 ustanovljeno Deutsches Vereinshaus. Vendar so člani društva na Ptuj pravočasno prilagodili društvena pravila novemu času in leta 1922 je bil sekvester nad društvenim domom ukinjen.³⁸

Planinske koče Deutscher und Österreichischer Alpenverein

Planinske koče v Julijskih in Kamniško-Savinjskih Alpah so bile po prvi svetovni vojni v veliki meri uničene; v Julijskih Alpah tudi zaradi soške fronte, v Kamniško-Savinjskih Alpah pa zaradi slabega vzdrževanja. Narodna vlada SHS v Ljubljani je vse koče Nemškega

³⁷ Studen, Beseda, dve o Nemški hiši v Celju, str. 39–51; Slovenski narod, 25. 9. 1919, Beseda o razpustu društva Deutsches Haus v Celju; Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, str. 185–187.

³⁸ Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 78.

in Avstrijskega planinskega društva ter Avstrijskega turističnega kluba sekvestrirala. Vse sekvestrirano premoženje so ocenili na 52.000 kron. Slovensko planinsko društvo (SPD) jih je z izdatno pomočjo vlade in drugih darovalcev že v letu 1919 odplačalo. Zlasti nemške kočje so bile ob koncu vojne skoraj povsem izropane, zato je njihova obnova po nakupu za SPD predstavljala težko materialno breme. SPD je v Julijskih Alpah od tujcev odplačalo štiri kočje, v Karavankah in Kamniških Alpah pa osem planinskih postojank.³⁹

Pri deavstrizaciji oziroma degermanizaciji slovenskega ozemlja v okviru Kraljevine SHS, kar je v slovenskem primeru ista stvar, so imeli pomembno vlogo tudi poskusi, da bi oslabilo izredno veliko gospodarsko moč tukajšnjih Nemcev. Zakonodaja, ki je državljanom sovražnih držav (Nemčija, Avstrija in Madžarska) omejevala zemljiško posest in industrijsko oziroma podjetniško lastnino, že sama po sebi ni bila zelo omejevalna, po drugi strani pa se ni dotikala nemške manjšine, katere pripadniki so imeli jugoslovansko državljanstvo. Največjo moč pri spreminjanju lastništva nepremičnin in hkrati proti organiziranemu delovanju nemške manjšine so imele državne oblasti pri prevzemanju ali ukinjanju društev. Z več naredbami Poverjenišтва za notranje zadeve je poleti 1919 Deželna vlada za Slovenijo preprosto razpustila vrsto nemških društev z utemeljitvami, da so podružnice društev s sedežem v tujini, da njihov osnovni namen nasprotuje interesom Kraljevine SHS (kar je v primeru društev Deutscher Schulverein in Südmark držalo) ali da njihov statut ne ustreza zakonodaji nove države. V času, ko je bil zelo aktualen boj za Koroško, je bilo na ta način razpuščenih več kot 200 podružnic nemških društev, njihovo premoženje pa zaplenjeno.⁴⁰

³⁹ Slovenski narod, 30. 12. 1919, Občni zbor Slovenskega planinskega društva; Planinski vestnik, 1921, Občni zbor osrednjega društva, str. 22; Savenc (ur.), Stoletje v gorah, str. 151; Dolenc, Turizem v slovenskih hribih in gorah, str. 139.

⁴⁰ Suppan, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938, str. 196; Cvirn, Nemci na Slovenskem, str. 77–79.

Naš prvi “kulturni minister”

Predsedstvo Narodnega vijeća v Zagrebu je ob imenovanju Narodne vlade SHS v Ljubljani 31. oktobra 1918 osnovalo tudi Poverjeništvo za uk in bogočastje, ki ga prejšnja deželna vlada za Kranjsko ni imela. Ta vladni oddelek je bil do sestave prve osrednje vlade v Beogradu (20. decembra 1918) najvišji urad za kulturna vprašanja. Zaradi zakonodajne zmešnjave je tudi po oblikovanju skupne vlade v Beogradu, do zamenjave Deželne vlade za Slovenijo decembra 1920, pristojnost v nekaterih pomembnih kulturnih zadevah, zlasti v šolstvu, ostala sporna. V Sloveniji so namreč še vsa dvajseta leta v veliki meri veljali stari avstrijski zakoni, ki so se začeli mešati z novimi jugoslovanskimi, ti pa so večinoma temeljili na stari srbski zakonodaji.

Deželna vlada se je v sporu z osrednjo vlado v Beogradu sklicevala na “Naredbo celokupne vlade o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani” z dne 14. novembra 1918. S to naredbo je tudi v šolstvu njen oddelek za uk in bogočastje skupaj z Višjim šolskim svetom prevzel vse pristojnosti bivšega dunajskega prosvetnega ministrstva. To naj bi veljalo, dokler konstituanta nove države ne odloči drugače. Ministrstvo v Beogradu pa je hotelo polnomočno urejati šolske zadeve tudi v Sloveniji še pred izvolitvijo konstituante. Pri tem se je sklicevalo na pristojnosti dunajskega ministrstva do leta 1918. Avtonomnost odločanja Deželne vlade za Slovenijo je padla prav v resorju poverjeništva za uk in bogočastje z odstopom Deželne vlade pod predsedstvom

Janka Brejca 13. decembra 1920. Dotedanji poverjenik za uk in bogočastje Karel Verstovšek do svojega odstopa ni dopustil dela šolskim nadzornikom, ki jih je imenoval minister za prosveto Svetozar Pribičević, temveč so pok nadzirali šolski inšpektorji, ki jih je imenoval sam. Ko je v Deželni vladi Leonida Pitamica 14. decembra Poverjeništvu za uk in bogočastje prevzel uradnik poverjeništvu, dr. Fran Skaberne, so šolsko nadzorstvo v Sloveniji prevzeli inšpektorji, ki jih je imenoval minister Pribičević, in s tem je bila kršena novembrska naredba Narodne vlade o prehodni upravi.⁴¹

Dr. Karel Verstovšek je bil 31. oktobra 1918 imenovan za poverjenika za uk in bogočastje pri Narodni vladi v Ljubljani, vendar se je zaradi zaposlenosti pri Narodnem svetu v Mariboru verjetno prvič osebno pojavil šele na njeni 13. seji 12. novembra 1918. Do takrat se je v delu Narodne vlade pojavil le kot podpisnik naredbe poverjeništvu za uk in bogočastje z dne 4. novembra, objavljene v prvi številki njenega uradnega lista. Ta ukazuje, naj naslednji dan, v torek, 5. novembra, vse ljudske šole, srednje šole in učiteljska v Ljubljani začnejo z rednim poukom, da mladina ne bi več pohajkovala po ulicah. To "izjemno naredbo" je vlada sprejela na predlog poverjenika za prehrano Ivana Tavčarja na svoji 3. seji, v nedeljo, 3. novembra 1918. Verstovšek jo je potrdil kvečjemu telefonsko iz Maribora ali pa so ga kratko malo podpisali po službeni pristojnosti.⁴²

Do Verstovškovega prihoda v Ljubljano je Narodna vlada o problemih šolstva razpravljala še nekajkrat. Naredbe, ki so urejale razmere na ljubljanski realki in posredno v vseh šolah pod nadzorom Narodne vlade, je 5. in 7. novembra podpisal kar poverjenik za notranje zadeve Janko Brejc. Brejc je najprej zamenjal vodstvo

⁴¹ V pristojnost Poverjeništvu za uk in bogočastje so v času poverjenika Verstovška sodile didaktično pedagoške in kadrovske zadeve osnovnih, meščanskih, srednjih šol in učiteljskih, sestava lastnega urada ter Višjega šolskega sveta, nadalje umetnost, narodna gledališča in mali odri, znanstveni zavodi, verstvo, dijaške in študijske ustanove, njihova podpora ter varstvo spomenikov. Poverjeništvu so bili podrejeni Višji šolski svet v Ljubljani, Študijska knjižnica v Ljubljani, Državni meteorološki zavod v Ljubljani, Deželni muzej v Ljubljani, Zavod za varstvo spomenikov, Narodno gledališče v Ljubljani, prva leta po prevratu pa tudi trgovsko in obrtno šolstvo. UL NV SHS, 21. 11. 1918, naredba 111; Velikonja, Razvoj šolske uprave, str. 696.

⁴² Ribnikar (ur.), Sejni zapisniki, 1, str. 63–67; UL NV SHS, 4. 11. 1918, naredba 5.

državne realke v Ljubljani, zatem pa še dva realčna učitelja, deželnega šolskega nadzornika Albina Belarja in šolskega svetnika dr. Josipa Binderja. Nadomestil ju je z zanesljivima slovenskima profesorjema.⁴³ Binder je bil knjižničar in profesor na ljubljanski realki in je zadnjih deset let menda predstavljal jedro vseh političnih spletk proti Slovincem v kranjskem šolstvu. Realčno knjižnico naj bi spremenil v pisarno nemških bojnih društev Súdmarke, Turnvereina in Schulvereina. Kot deželni šolski nadzornik za osnovne šole je s svojim kolegom za srednje šole Belarjem nadziral skoraj vse kranjsko šolstvo.⁴⁴

Na seji 8. novembra je vlada svojo prejšnjo naredbo o takojšnji obnovi pouka na ljubljanskih šolah razširila na vse ozemlje pod njenim nadzorom. Naslednji dan, 9. novembra, je na seji vlade Verstovška prvič zastopal namestnik ("zaupnik"), prof. dr. Vinko Šarabon, ki je utemeljil prestavitev začetka šole za en teden, na 18. november 1918. Do takrat naj bi Poverjeništvo za narodno obrambo izpraznilo zasedena šolska poslopja in odpustilo vpoklicane dijake. Vlada je 10. novembra potrdila tudi Šarabonov predlog, naj razširi delokrog bivšega Deželnega šolskega sveta za Kranjsko na vse slovensko ozemlje, ter predlog, naj II. državno gimnazijo v Ljubljani spremeni v realno gimnazijo. Šarabon gotovo ni delal na lastno pest, za temi predlogi je nedvomno stal tudi Verstovšek. Narodna vlada je 10. novembra sprejela še sklep, da mora vsak poverjenik opravljati svojo funkcijo osebno in da morajo vsi poverjeniki zato bivati v Ljubljani.⁴⁵ Ta intervencija se je nanašala predvsem na poverjenika za zdravstvo Antona Breclja, ki je stvari takrat urejal kar iz Gorice, učinkovala pa je tudi na Verstovška, saj se je že dva dni za tem, 12. novembra, osebno udeležil vladne seje, medtem ko Breclja še vedno ni bilo.

Prva pomembna zadeva, ki jo je Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni vladi sprožil, je bila naredba, o kateri je vlada 14. novembra precej vroče

⁴³ UL NV SHS, 6. 11. 1918, naredba 16; UL NV SHS, 9. 11. 1918, št. 4, naredba 46.

⁴⁴ Slovenski narod, 23. 9. 1918, Razmere na ljubljanski realki; Tavčar, Nemška realka v Ljubljani.

⁴⁵ Ribnikar (ur.), Sejni zapisniki, 1, str. 86–96.

razpravljala. Trdno prepričan, da bi bilo le takoj mogoče odpraviti nemško šolstvo, se je Verstovšek z vso energijo lotil dela pri prvi, "odločni" vladni naredbi. Vendar je z njo naletel na odpor večine članov Narodne vlade, ki je bila proti tako daljnosežnim izzivom druge (nemške) narodnosti. Vlada je menila, da je *"končna ureditev šolskega vprašanja stvar legislative in je ne more rešiti sedanja prehodna vlada. Zato se Narodna vlada sedaj ne more spuščati v nikake dalekosežne izpremembe na šolskem polju."* Privolili so le v revizijo med vojno krivično aretiranih in suspendiranih učiteljev. Vestovšek se je dve leti pozneje spominjal: *"V veliko svojo žalost sem moral umakniti svojo prvotno naredbo in predložil kratko naredbo, ki mi je podala prosto roko za preustroj šolstva."* Dva dni kasneje, 16. novembra, je vlada potrdila naredbo, ki je za preustroj šolstva zahtevala mnogo več truda, saj je nalagala obravnavo vsake nemške šole posebej.⁴⁶ S to naredbo je Narodna vlada prevzela v upravo vse javno šolstvo in učiteljstvo. Predpisala je izključno slovenski učni jezik na vseh ljudskih (osnovnih) in meščanskih šolah. Drugim narodom je pri zadostnem številu šolobveznih otrok nedoločeno zagotovila manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom ter dopustila manjšinske zasebne šole. Posebna naredba za srednje šole in učiteljstva pa je uvedla slovenščino kot učni in kot uradni jezik samo na dvojezičnih šolah.⁴⁷

Pred prevratom je bila na slovenskem ozemlju, ki je potem pripadlo Jugoslaviji, samo ena povsem slovenska gimnazija (škofovi zavodi v Št. Vidu nad Ljubljano), 6 šol je bilo utrakvističnih in 7 nemških.⁴⁸ Naredba je torej, spričo neodločnosti nekaterih poverjenikov, pustila nedotaknjene nemške srednje šole.

Verstovškova odločnost in radikalnost sta nalete-
li na odpor tudi v strokovni javnosti. Pri reorganizaciji
srednjega šolstva je aktivno sodelovalo Društvo sloven-
skih profesorjev. Ožji odbor in izredni občni zbor dru-
štva sta o reorganizaciji srednjih šol na Slovenskem

⁴⁶ Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji.

⁴⁷ UL NV SHS, 20. 11. 1918, naredbi 109 in 110.

⁴⁸ Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji.

razpravljala 6. in 11. novembra 1918.⁴⁹ Profesorji so se sicer strinjali s hitro slovenizacijo šolstva, imeli pa so nasprotna stališča s poznejšimi Verstovškovimi glede (re)organizacije šolske uprave. Strokovna organizacija je zahtevala, da mora poverjenik imenovati strokovne referente in nadzornike, ki bi imeli pri pedagoških in personalnih vprašanjih "edini besedo". Proti Verstovškoveму konceptu hitre reorganizacije so menili, da *"popolnega in naglega preobrata v vsem našem šolstvu ne smemo sedaj izvršiti"*. Večje spremembe, ki naj bi bile trajne, je potrebno temeljito pripraviti s proučevanjem tujih vzorcev, domačih razmer in z usklajevanjem z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Zahtevali so, naj iz šolske uprave odslovijo vse, *"ki so z neverjetno servilnostjo služili nemškemu sistemu. (...) Popolna sprememba oseb na centralnih mestih je tem važnejša, ker bo reformno delo običajno, če bo izvršitev izročena možem s starimi mislimi."* Po drugi strani so bili pri slovenizaciji srednjih šol od Verstovška celo radikalnejši. Za gimnazijo na Ptuj, žensko učiteljske v Mariboru, nemški gimnaziji v Ljubljani in Gorici ter za gimnazijo v Kočevju so zahtevali takojšen razpust, ker naj bi to bili zavodi, ki jih je avstrijska vlada ustanovila samo za priseljene uradnike, oficirje ali renegate. Šolam, ki so bile dotlej nemške, a so služile tudi Slovencem (gimnazija v Celju, realki v Ljubljani in Gorici ter nemški učiteljski v Mariboru in Celovcu), naj oblasti takoj zagotovijo slovensko vodstvo in naj jih čimprej poslovenijo. Gimnazije in realke v krajih, kjer bi morali mesto priznati tudi Nemcem (gimnazije v Mariboru, Celovcu in Beljaku ter realki v Mariboru in Celovcu), naj bi v svojih temeljnih razredih poslovenili, ohranijo pa naj nemške paralelke. Profesorji torej nemški manjšini niso priznavali pravice do lastnih srednjih šol, temveč le do nemških paralel na slovenskih šolah.

Kljub radikalnosti svojih zahtev so profesorji pripominjali, naj bi brez potrebe ne premeščali nikogar, pri premeščanju naj bi se ozirali na osebne in družinske razmere ter s pristranostjo ne izzivali strankarskih pre-

⁴⁹ ARS, AS 58, f. 3, Šolska uprava, Poročilo o izrednem občnem zboru Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani; Slovenec, 3. 12. 1918.

pirov.⁵⁰ Profesorji so skozi ves november pri poverjeniku Verstovšku nadaljevali z zahtevami. Referent za šolske zadeve na poverjeništvu naj bi bil po njihovem iz vrst učiteljev, pravnik pa naj mu bo podrejen. Vsa mesta na zavodih in pri šolski upravi bi morala šolska oblast vedno znova razpisati. To je bila temeljna zahteva srednješolskih učiteljev že v stari Avstriji in bi koristila profesorjem in upravi. Ker pa tega načela šolska uprava do tedaj ni nikjer upoštevala, je društvo proti takemu načinu imenovanj protestiralo. Zahtevali so, naj se v prihodnje pred vsakim imenovanjem uprava o tem posvetuje z društvom kot predstavnikom domala vseh slovenskih srednješolskih profesorjev.⁵¹

Kljub svoji štirinajstletni profesorski karieri Verstovšek torej zahtev po večji strokovni avtonomiji šol in učiteljev ni upošteval. Kot strokovni posvetovalni organ je organiziral posvetovanje o šolski upravi. Sodelovalo je 11 predvsem srednješolskih profesorjev, ki so približno enakomerno predstavljali obe najmočnejši idejni oziroma politični sili na Slovenskem.⁵²

Še pred združitvijo s Srbijo in Črno goro je Verstovšek, potem ko je že Brejc zamenjal deželna šolska nadzornika za osnovne in za srednje šole, odslovil še šolske nadzornike za nemške osnovne in meščanske šole na Kranjskem. Organiziral je učiteljske tečaje srbohrvaščine. 20. novembra je imenoval prvih pet uradnikov na Poverjeništvu, ki so enakomerno predstavljali obe glavni politični usmeritvi na Slovenskem, ter naročil izdelavo katastra osnovnih in meščanskih šol ter učiteljstva.⁵³ Svojim skeptičnim vladnim kolegom je Verstovšek nekako vsilil tudi ustanovitev Vseučiliške komisije.

Po najnujnejših zamenjavah v kranjskem šolstvu se je Verstovšek lotil tudi Štajerske in decembra 1918 reor-

⁵⁰ ARS, AS 58, f. 3, Šolska uprava.

⁵¹ Kataster slovenskega srednješolskega učiteljstva, ki ga je izdelal prof. Fran Jeran, je evidencialni nekaj čez 350 kolegov, delujočih na slovenskih gimnazijah, realkah, učiteljskih in obrtni šoli. Okrog 95 % jih je bilo članov Društva slovenskih profesorjev v Ljubljani; Slovenec, 3. 12. 1918.

⁵² Člani ankete o šolski upravi so bili dr. Josip Debevec, dr. Ivan Dolenec, dr. Ivan Grafenauer, prof. Ivan Mazovec, mestni katehet Ignacij Zaplotnik, dr. Gregor Pečjak in dr. Anton Breznik (katoliško usmerjeni), dr. Fran Ilešič, dr. Jakob Žmavc, dr. Anton Jug in učitelj Engelbert Gangl (liberalno usmerjeni). Posvet je bil 15. novembra 1918 v hotelu Union v Ljubljani; ARS, AS 58, f. 3, Šolska uprava.

⁵³ UL NV SHS, 23. 11. 1918, naredba 123; UL NV SHS, 26. 11. 1918, naredba 132.

ganiziral tamkajšnje okrajne šolske svete. To delo je od januarja potem po posameznih šolskih okoliših in šolah prevzel Višji šolski svet v Ljubljani, ki je začel delovati z novim letom 1919 namesto prejšnjih deželnih šolskih svetov. Ukvarjal se je zlasti z razpisi in imenovanjem učiteljev ter z organizacijo pouka. Sestavljalo ga je okrog 10 predstavnikov vseh treh takratnih političnih strank na Slovenskem, ki jih je večinoma imenovalo Poverjeništvo za uk in bogočastje, po dva predstavnika so volili učitelji srednjih in osnovnih šol.⁵⁴ Po odhodu Slovenske ljudske stranke v opozicijo, decembra 1920, so skoraj vsa mesta v Višjem šolskem svetu zasedli liberalci.

Januarja 1919 je Verstovšek v Poverjeništvu kot referenta za bogočastje zaposlil svojega mariborskega prijatelja Franca Ksaverja Lukmana, naslednji mesec se mu je kot referent za univerzitetno vprašanje pridružil Rihard Zupančič, oba poznejša profesorja ljubljanske univerze. Oba referenta sta, kot sam Verstovšek nekaj mesecev prej, začela s skoraj prazno pisalno mizo in stolom, torej iz nič.⁵⁵

Šolska uprava pod vodstvom Karla Verstovška je torej vse utrakvistične srednje šole na ozemlju, ki je ostalo pod upravo Narodne vlade, poslovenila. Na nižji stopnji so takoj uvedli eno uro srbohrvaščine na teden. Nemščino so skrčili s petih oziroma štirih ur na tri ure, na višji stopnji pa s treh na dve uri. Zato se je lahko razširil pouk slovenščine v približno obratnem sorazmerju z nemščino. Avstrijsko domoznanstvo so zamenjali z domoznanstvom Kraljevine SHS. Domoznanstvo in nemščina sta bila s slovenščino zamenjana tudi pri maturi. Od zavodov, za katere so profesorji zahtevali takojšen razpust, je bilo ukinjeno samo deželno žensko učiteljišče v Mariboru, pa še ta ukinitiv je sprožila ostre proteste "liberalcev". Nasprotna politična stran je po obnovi kulturnega boja Verstovška obtoževala, da z ukinitvijo državnega ženskega učiteljišča namerno usmerja dijakinje na cerkveno žensko učiteljišče v Mariboru. Šolo so v šolskem letu 1920/1921 spet obnovili. Nemška je ostala samo ena gimnazija v Ljubljani, ki se

⁵⁴ ARS, AS 58, Višji šolski svet, f. 13.

⁵⁵ Lukman, Drobttine o početku naše univerze.

je postopoma spremenila v realno gimnazijo z obveznim poukom slovenščine. Kočevsko gimnazijo so skrčili na slovensko nižjo realno gimnazijo. Ptujsko gimnazijo so v šolskem letu 1919/1920 povsem poslovenili. Poslovenjene so bile tudi nemški gimnaziji v Celju in Mariboru ter realki v Ljubljani in Mariboru. Od teh so gimnazije v Novem mestu, Celju in na Ptuj ter II. gimnazijo v Ljubljani spremenili v realne gimnazije. Na novo so v šolskem letu 1919/1920 ustanovili dva razreda gimnazije in en razred učiteljsča v Velikovcu za Koroško ter slovensko gimnazijo v Murski Soboti. Zavoda v Velikovcu sta bila po plebiscitu razpuščena. Pri spreminjanju klasičnih humanističnih gimnazij v realne gimnazije, ki so bile kompromis z realkami, je bil glavni protagonist tega spreminjanja po izobrazbi klasični filolog, Verstovšek. V tem času je prevladalo mnenje, da je klasična gimnazijska izobrazba z osmimi leti latinščine in s šestimi leti grščine preživela, ker ne daje dovolj praktične izobrazbe, predvsem naravoslovja in živih jezikov. Spreminjanje klasičnih v realne gimnazije pa je rodilo odpor, ki se je leta 1920 manifestiral v ustanovitvi Društva prijateljev humanistične gimnazije. Društvo se (po lastnih besedah) ni borilo *“proti t. i. prirodoslovne-
mu humanizmu, ki hoče na podlagi modernih jezikov in kultur oz. prirodoslovnih ved mladega človeka vzgojiti, ampak zoper tisto polovičarstvo, ki hoče sicer nekaj antičnega humanizma ohraniti, a tako malo, da njegova vzgojna moč ne more priti do veljave, kar mu samo ugled jemlje.”*⁵⁶

Od štirih utrakvističnih in štirih nemških učiteljskih (polovica je bila zasebnih) so vse poslovenili razen zasebnega nemškega šolskega kuratorija v Ljubljani, ki je bil ukinjen.⁵⁷

⁵⁶ Baskar, Latinščina in njeno izganjanje na Slovenskem, str. 119.

⁵⁷ Konec leta 1920, ko se je dr. Verstovšek vrnil na mariborsko klasično gimnazijo, je bilo stanje srednjih šol tako: državne humanistične gimnazije v Ljubljani, Mariboru, Kranju in Murski Soboti; realne gimnazije: slovenska in nemška v Ljubljani, slovenske v Novem mestu, Kočevju, Celju in na Ptuj, realki v Ljubljani in Mariboru, zasebni gimnaziji v Št. Vidu nad Ljubljano in franciška gimnazija v Kamniku, državna učiteljsča: moško in žensko v Ljubljani, moško in žensko v Mariboru; zasebna – ženski uršulinski v Škofji Loki in Ljubljani ter žensko v samostanu šolskih sester v Mariboru. Slovenec, 11. 1.–14. 1. 1921, Karel Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji.

Po neuspešnem poskusu Poverjenišтва za trgovino in obrt se je Poverjenišтво za uk in bogočastje spojilo tudi s strokovnim šolstvom. Pred prevratom sta to šolstvo predstavljali v glavnem deželna dvorazredna trgovska šola in obrtna šola v Ljubljani. Druge obrtno nadaljevalne šole so med vojno zaspale. Vse je bilo treba po vojni obnoviti in ustanoviti nove, kjer je bilo to potrebno. Tako so imeli do leta 1921 obrtno nadaljevalne šole po vseh mestih in skoraj po vseh trgih. Ljubljansko obrtno šolo so spremenili v nižjo tehnično šolo, ki je dosegla zavirljivo raven. Takoj po prevratu so ustanovili trgovske dvorazredne šole v Mariboru, Celju in Novem mestu. Trgovske nadaljevalne šole so ustanovili v Ljubljani, Mariboru, na Ptuj, v Celju in Šoštanj. Vrh tega dela je bila trgovska akademija v Ljubljani.

Šolstvo je bilo po štiriletni vojni – po Verstovškovih besedah – *“v vsakem oziru razkrojeno. Učiteljstvo je bilo po veliki večini upoklicano k vojakom, mnogo šol je bilo zaprtih, v mnogih se je vršil pouk le v nekaterih razredih; stanje tega šolstva je bilo naravnost obupno vsled dolgotrajne vojne.”* Krajevni šolski sveti so razpadli, okrajni šolski sveti so bili deloma nesklepčni, deloma, zlasti na Štajerskem, v nemških rokah. Kranjski deželni šolski svet je bil razpuščen, drugi deželni šolski sveti pa so ostali zunaj nastajajoče države. Zlasti od začetka delovanja Višjega šolskega sveta v Ljubljani z novim letom 1919⁵⁸, posebej pa po mariborskih demonstracijah učiteljev in učencev za nemški značaj Maribora 27. januarja 1919, kjer so aktivno sodelovali nemški učitelji in celi šolski oddelki, so nove šolske oblasti začele intenzivnejše odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljeni slovenske. Največ zamenjav je bilo na Štajerskem, kjer so lahko uporabili prihajajoče primorske emigrante. Samo po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200 do 300 osnovnošolskih učiteljev ter

⁵⁸ Višji šolski svet v Ljubljani je prevzel posle dotedanjih deželnih šolskih svetov iz avstrijskega obdobja in je neposredno upravljal državne srednje šole, učiteljska, meščanske in osnovne šole za Slovenijo. Predvsem je imenoval učitelje v osnovnih in meščanskih šolah. Od junija 1921 je po sklepu Deželne vlade imenovanja profesorjev na srednjih šolah in učiteljskih opravljalo neposredno ministrstvo za prosveto v Beogradu. Velikonja, Razvoj šolske uprave, str. 696; o pravni ureditvi šolstva glej tudi Fink, Zbirka važnejših novih naredb in odredb, zv. 1–10.

učiteljev na meščanskih šolah. Večina se jih je izselila v Avstrijo.⁵⁹

Bivše nemške šole so preuredili v slovenske, za nemške učence pa so ustanovili nemške paralelke. Septembra 1919 se je podoben preustroj začel v tedaj pridobljenem Prekmurju. Zaradi pomanjkanja kvalificiranih učiteljev so nastavili precej pomožnih učiteljev. Po plebiscitu v jeseni 1920 je v Slovenijo prišlo 214 učiteljev s Koroške.

Do konca leta 1920 je bilo na bivšem Kranjskem, kjer je bilo osnovno šolstvo že prej večinoma slovensko, na novo ustanovljenih 111 novih razredov (10 novih šol, 87 starih enorazrednic pa razširjenih v večrazrednice). Na bivšem Štajerskem, kjer je bilo osnovno šolstvo bolj razvito, so ustanovili 37 novih razredov.⁶⁰

Umetniška vprašanja so Poverjeništvo za uk in bogočastje malo zadevala. Država je od umetnikov upravljala samo državna gledališča, pa še ta so bila neposredno podrejena ministrstvu za prosveto v Beogradu. Preden sta bili ljubljansko in mariborsko gledališče podržavljene, je Verstovšek kot poverjenik sodeloval in celo vodil posvet o mariborskem gledališču junija 1919 v Mariboru. Zastopal je stališče, da je potrebno podpirati gledališča tudi v drugih mestih, in ne samo v Ljubljani, vendar na gledališče, ki bi ga vzdrževala država, takrat ni bilo mogoče računati.⁶¹ Mariborsko gledališče je potem, kljub temu da je bilo formalno podržavljeno in financirano kot gledališče druge ali tretje kategorije, ostalo bolj mestna kot državna ustanova, saj ga je moralo spričo vedno nižjega proračunskega denarja izdatno podpirati mesto samo. Kljub temu je Verstovšek za vprašanja glede umetnosti novembra 1919 pri Poverjeništvu imenoval Gledališko komisijo, ki naj bi se ne glede na naslov ukvarjala z vsemi aktualnimi umetniškimi vprašanji. Sestavljalo jo je 10 pisateljev, 4 glasbeniki in 3 slikarji.⁶²

Glede znanosti je Verstovšek seveda največ naredil

⁵⁹ Velikonja, Razvoj šolske uprave, str. 692; Mikuž, Slovenci v stari Jugoslaviji, str. 92.

⁶⁰ Verstovšek, Preustroj šolstva v Sloveniji.

⁶¹ Moravec, Slovensko gledališče od vojne do vojne, str. 150.

⁶² UL DV SHS, 26. 11. 1919, Ustanovitev gledališke komisije.

s politično akcijo za ljubljansko univerzo. Že decembra 1918 pa je z vladno naredbo omogočil ljubljanski licejski knjižnici (Študijska knjižnica za Kranjsko) in knjižnici zgodovinskega društva v Mariboru tiskarski dolžnostni izvod vsake v Sloveniji tiskane publikacije. Dobrega pol leta za tem je beograjska vlada to uredila enotno za vso državo, vendar je bila pri tem izvzeta mariborska knjižnica.⁶³

Karel Verstovšek je kot poverjenik za uk in bogocastje vodil in urejal slovensko kulturno politiko polni dve, zlasti za slovensko šolstvo in z univerzo tudi znatno več kot pomembni leti. Trimesečna prekinitev njegovega dela, od novembra 1919 do februarja 1920, ko so liberalci zaradi sestave osrednje vlade v Beogradu izsilili odstop Deželne vlade v Ljubljani, ni imela pravega pomena, ker na njegovo mesto ni bil imenovan nihče drug. Šele po odstopu Deželne vlade Janka Brejca, 13. decembra 1920, in odhodu Slovenske ljudske stranke v šestletno opozicijo so se začele stalne politične selitve slovenskih učiteljev, ki so predstavljali pomemben element političnega in kulturnega boja na slovenskem podeželju. Kljub obujanju kulturnega boja med katolicizmom in liberalizmom, ki je potem dosegel vrhunec v letih 1924 in 1925, lahko trdimo, da je Verstovšek pri urejanju slovenskih kulturnih razmer ohranil trezno glavo. Še pomembnejše pa so bile njegova politična spretnost, jasnovidnost in odločnost pri dojemanju "možnega" v svojem času. Kakršnokoli naključje je že bilo, da se je prav Verstovšek v tistem trenutku znašel na tako pomembnem položaju, lahko rečemo, da je bilo to za Slovence dobro naključje.

⁶³ UL NV SHS, 17. 12. 1918, naredba 194; UL DS SHS, 26. 7. 1919, Naredba ministrskega sveta z dne 5. julija 1919, št. 15133.

Kulturni mozaik prve Jugoslavije

Vprašanja kulturne razvitosti in njene primerljivosti med posameznimi pokrajinami prve Jugoslavije zgodovinarji doslej ni podrobneje obravnavalo. Temu je še najbližje odlično delo Martina Mayerja, *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941)*,⁶⁴ ki pa kljub bogatim statističnim podatkom ne daje kompleksnega odgovora na omenjeno vprašanje. Podobno velja tudi za razpravo Janeza Sagadina o razvoju osnovnega šolstva v Sloveniji od 1869 do 1941,⁶⁵ ki predstavlja dober metodološki napotek za obravnavo omenjene problematike. Statistična analiza, ki jo je v svoji obsežni knjigi o kulturni politiki v Kraljevini Jugoslaviji opravil Ljubodrag Dimić, pa žal ne zadošča osnovnim kriterijem primerljivosti.⁶⁶

V naši primerjali analizi bomo postavili nekaj temeljnih kategorij, na katerih bi bilo mogoče merjenje določene kulturne razvitosti v posamezni zgodovinski pokrajini. Zaradi večje občutljivosti meritev zaobjema tako najbolj univerzalne kategorije kot tiste, ki bi kazale specifičnost posamezne pokrajine. Univerzalne kategorije takega merjenja so npr. sposobnost branja in pisanja, število učencev osnovnih, srednjih, strokovnih in višjih šol na 1000 prebivalcev ipd. Statistične kategorije, ki bi kazale specifičnost posamezne pokraji-

⁶⁴ Mayer, *Elementarbildung in Jugoslawien*.

⁶⁵ Sagadin, *Kvantitativna analiza*, str. 65–170.

⁶⁶ Dimić, *Kulturna politika*, 2, str. 180–194.

ne v kulturni razvitosti, pa bi morale upoštevati tudi številčno razmerje med mestnim in podeželskim prebivalstvom, razlike med elitami in povprečjem, razvitost civilne družbe ipd. Značilnost jugovzhodnih pokrajin v Jugoslaviji je bila npr. koncentracija agrarnega prebivalstva tudi v velikih naseljih, kar je manjšalo razlike med mestnim in podeželskim prebivalstvom.⁶⁷ Kljub splošni kulturni nerazvitosti pa bi težko govorili o kulturni nerazvitosti ozkih elit te družbe, ki je dosegala razmeroma visoke kulturne standarde. Tudi taka in podobna specifika določene pokrajine bi morala biti vidna v statističnih podatkih. Podobne razlike, kot jih srečujemo v kulturni razvitosti, obstajajo namreč tudi v gospodarski in socialni razvitosti, vsi trije vidiki pa so med seboj tesno prepleteni in soodvisni. Vendar običajni pregledi zgodovine Jugoslavije izpostavljajo gospodarsko in socialno raznolikost, kulturno pa zanemarijajo.⁶⁸ Opredelitev in strukturna razvrstitev statističnih kategorij, ki bi lahko kazale glavne elemente in specifične posameznih zgodovinskih pokrajin v kulturnem razvoju, bi omogočili sinhrono in diahrono primerljivost v širšem evropskem prostoru.

Glavni vir je namenoma zelo razširjena in običajna državna publikacija Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, ki je redno izhajal za leta od 1929 do 1940, v kombinaciji z rezultati popisov prebivalstva iz let 1921 in 1931.⁶⁹ Naslonitev na splošno razširjene in lahko dostopne vire informacij ter kolikor je mogoče preprosta obdelava podatkov naj bi omogočali uporabo tukaj definiranih kategorij in primerjav tudi v širšem prostoru. Prva analiza podatkov iz uradnih statističnih publikacij je opravljena z izborom in izračuni v tabelah in grafiko-

⁶⁷ Mayer, *Elementarbildung in Jugoslawien*, str. 28.

⁶⁸ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, str. 221–257; Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, str. 56–85; Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 31–33; Sundhaussen, *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*, str. 50–57; Lampe, *Yugoslavia as History*, str. 108–196; Allcock, *Explaining Yugoslavia*, str. 206–210; Benson, *Yugoslavia*, str. 21–72; Lane, *Yugoslavia*, str. 33–74.

⁶⁹ O jugoslovanskem šolstvu obstaja še nekaj drugih statističnih publikacij: Petković, *Godišnjak srednjih škola*; Berić, *Statistika škola*; Tujković, *Statistika škola*; posebej je bolje obdelano šolstvo v Sloveniji: Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1936/37; Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1939/40.

nih, druga pa s komentarji k tem grafikam, ki se opirajo tudi na literaturo.⁷⁰

*

Podobno kot so ugotavljali italijanski politiki po združitvi Italije, je bil tudi za nekatere jugoslovanske politike neposredno po letu 1918 ključni problem in bistvo kulturne politike v tem, kako po oblikovanju nove države uveljaviti tudi skupno nacionalno identiteto. Vendar je bila misel o Jugoslovanih na začetku njihove skupne poti zlasti v dominantnem delu nove države še premalo uveljavljena. Za večinske Srbe je ime Jugoslavija zvenelo premalo srbsko, za druge, predvsem Hrvate in Slovence, pa še ni bilo jasno, kaj naj Jugoslavija vsebinsko pomeni: ali samo upravno-politično, državno združitev ali tudi kulturno, torej jezikovno in etnično, v neki daljni končni posledici verjetno tudi religiozno. Slovencem je jezikovna posebnost omogočala, da so že od začetka razlikovali etnično od državne skupnosti. Hrvati so svojo nacionalno posebnost utemeljevali na starih fevdalnih državnih tradicijah in na katolištvu, ki jih je, sicer teritorialno med seboj zelo pomešane, edino jasno ločevalo od pravoslavnih Srbov. Predvsem v začetku skupne države so bile politične in intelektualne skupine, ki so zagovarjale postopno združevanje na vseh področjih, torej integralno jugoslovanstvo, v vseh delih države številne in dokaj močne, vendar vseeno v manjšini. Po prvih neuspehih in razočaranjih z novo skupno državo je to navdušenje hitro plahnelo, zlasti po izsiljenem sprejetju centralistične vidovdanske ustave leta 1921. Jugoslovanska integralistična ideologija je bila že v dvajsetih letih premagana na Hrvaškem. V začetku tridesetih let je priznala poraz pri ustvarjanju novega jugoslovanskega naroda še zadnja intelektualna skupina v Sloveniji. Zadnji so se projektu integralnega jugoslovanskega naroda odrekli intelektualni krogi

⁷⁰ Franković (ur.), *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*; Papić, *Školstvo u Bosni i Hercegovini*; Ciperle in Vovko, *Šolstvo na Slovenskem*; Dimić, *Kulturna politika*; Turk, *Solstvo*, str. 177–196; Dolenc, *Kulturni boj*.

v Srbiji sredi tridesetih let.⁷¹ Da se ideja integralnega jugoslovanstva ni obnesla in jo je po smrti kralja Aleksandra leta 1934 tudi uradno nadomestila ideja srbstva, hrvaštva in slovenstva kot temeljev jugoslovanske skupnosti, je močno pripomogla prav velika – prevelika kulturna raznolikost nove države.

Na severu Slovenija, ki je bila takrat primerljiva z drugimi srednjeevropskimi pokrajinami, (npr. severna Italija, Avstrija, Češkoslovaška, Madžarska), na jugu pa Makedonija in Kosovo, ki sta bila še do leta 1912 v osmanskem turškem imperiju in sta v Jugoslavijo leta 1918 vstopila z znatnimi kulturnimi zaostanki. Med severom in jugom Jugoslavije je takrat sobival cel spekter zelo različnih skupnosti, na kar nas npr. opozarja pismenost v posameznih pokrajinah: leta 1921 je bila pismenost v Sloveniji okrog 90 %, na Hrvaškem in v Vojvodini 65 %, v Dalmaciji in Srbiji 30 %, v Črni gori 25 %, v Bosni, Makedoniji in na Kosovu pa manj kot 20 %.⁷² V prvi jugoslovanski državi torej lahko srečamo skupnosti, ki so bile takrat že povsem v toku splošnega evropskega kulturnega razvoja in skupnosti, ki so bile še le na začetku poti, ki so jo drugi začeli 100 do 150 let prej. Pismenost je najbolj splošna kategorija kulturne razvitosti, ki sicer veliko pove za čas splošne modernizacije šolstva v Evropi v 19. in v prvi polovici 20. stoletja. Za čas pred in po tem pa je slabši ali že povsem nepomemben dejavnik.

Ker so novo skupno državo sestavljale tako različno razvite pokrajine, si je vlada v ustvarjanju skupne identitete predvsem prizadevala, da bi te razlike čim prej, kolikor je mogoče, odpravila. Kljub temu je trajna politična kriza onemogočila demokratično sprejetje enotne kulturne zakonodaje. Za vso državo enotni šolski zakoni so bili sprejeti še le po desetih letih skupnega življenja v času kraljeve diktature v letih 1929 in 1930. Do takrat so po pokrajinah veljali različni zakoni iz starih pravnih ureditev prejšnjih držav.

Najpomembnejše kategorije kulturne razvitosti se

⁷¹ Žutić, Ideologija jugoslovenstva i njeno raspadanje (1929–1939), str. 63–91; Djordjevic, Re-imagining Yugoslavia; Dimić, Kulturna politika, 2, str. 425–561.

⁷² Statistički godišnjak, 1 (1929), str. 70–71.

običajno vežejo na vsakokratni izobraževalni sistem. Tu so glavni pokazatelji kvantitete, torej razširjenosti šolanja, število učencev različnih stopenj in vrst šol na določeno število prebivalstva. Po uradni statistiki je v šolskem letu 1919/1920 v vsej Jugoslaviji osnovno šolo obiskovalo povprečno 6,74 % celotne državne populacije. Dvajset let pozneje, v šolskem letu 1938/1939, je ta delež narasel na 9,16 %, kar pa je bilo v primerjavi z drugimi srednjeevropskimi državami, npr. Češkoslovaško (14 %), še zelo malo.⁷³ Vendar če podatke razčlenimo po različnih jugoslovanskih upravnih pokrajinah, dobimo povsem drugačno sliko. Zaradi preciznejših podatkov bomo vzeli šolsko leto 1930/1931, ko je bil spomladi 1931 izveden popis prebivalstva in časovno predstavlja nekakšno srednjo vrednost v razvoju izobraževalnega sistema v prvi Jugoslaviji.

Dodatna težava pri diahronih primerjavah je notranja regionalna reorganizacija Jugoslavije konec leta 1929. Zgodovinske pokrajine so bile leta 1922 najprej preurejene v precej umetne upravne enote, 33 oblasti, po uvedbi kraljeve diktature leta 1929 pa je sledila preureditev v 9 banovin in Upravo mesta Beograd. Banovine so bile imenovane po rekah. Slovenski del države je postal enotna upravna enota Dravska banovina (s sedežem v Ljubljani). Hrvaška in Slavonija sta postali Savska banovina (Zagreb). Dalmaciji je bil odvzet južni del in priključena zahodna Hercegovina z imenom Primorska banovina (Split). Severozahodna Bosna je postala Vrbaska banovina (Banja Luka). Iz vzhodne Bosne in zahodne Srbije je bila oblikovana Drinska banovina (Sarajevo). Vojvodina, Srem in Šumadija so sestavili Dunavsko banovino (Novi Sad). Sredi njenega ozemlja je bila posebna upravna enota mesta Beograd. Večji del današnje južne Srbije je bil v Moravski banovini (Niš). Črna gora je bila razširjena z južno Dalmacijo, vzhodno Hercegovino in Sandžakom v Zetsko banovino (Cetinje). Današnja Makedonija pa je bila razširjena proti severu v današnje Kosovo in del južne Srbije z imenom Vardarska banovina (Skopje). Kljub namerno preurejenim zgodovinskim mejam med pokrajinami, ki naj bi

⁷³ Šilih, Razvojna slika naše ljudske šole, str. 230.

prispevale k brisanju zgodovinskih razlik, so banovine še vedno predstavljale precej raznolik spekter, katerega osnovna os razlik je razmeroma enakomerno potekala v smeri sever-jug. Precejšnjo anomalijo v tem spektru je predstavljala Bosna, kjer je bilo šolstvo slabše razvito, posebej med muslimani. Ker so glavni viri statističnih podatkov za prvo jugoslovansko državo prilagojeni regionalni ureditvi banovin in ne zgodovinskih pokrajin, kot jih po ureditvi socialističnih republik v drugi Jugoslaviji poznamo še danes, moramo pač upoštevati banovine.

Tabela 1: Delež pismenega in prebivalstva v osnovnih šolah leta 1931⁷⁴

Banovine od severa proti jugu	Pismenost	Delež populacije, ki je obiskovala osnovno šolo
Dravska banovina (Ljubljana)	94,4 %	11,89 %
Savska banovina (Zagreb)	72,3 %	10,39 %
Dunavska banovina (Novi Sad) + Beograd	73 %	9,27 %
Vrbaska banovina (Banja Luka)	27,4 %	4,57 %
Drinska banovina (Sarajevo)	37,9 %	7,39 %
Primorska banovina (Split)	42,6 %	7,46 %
Moravska banovina (Niš)	38 %	8,27 %
Zetska banovina (Cetinje)	34 %	7,04 %
Vardarska banovina (Skopje)	29,1 %	6,83 %
Jugoslavija povprečno	55,4 %	8,50 %

Sposobnost branja in pisanja je bila dolgo pomemben dejavnik v vseh glavnih socialnih, političnih in kulturnih procesih novejšje zgodovine. Močno je vplivala na zahteve in uveljavljanje državljanskih pravic, na blaženje državne represije in konstitucijo religioznih ali nacionalnih skupnosti. Vendar je hkrati tudi pospeševala moč države, centralizem državne birokracije in

⁷⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 3, str. VI; Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 314–315.

njen nadzor nad državljani.⁷⁵ Splošna razširjenost pismenosti in obisk osnovnih šol v prvi Jugoslaviji se bolj ali manj ujemata. Izjemo predstavlja prebivalstvo hitro rastočega upravnega in kulturnega središča Beograd, ki je imel glede na okolico nesorazmerno visok delež pismenih prebivalcev (89,1 %), hkrati pa tudi nesorazmerno nizek delež obiskujočih osnovne šole (6,02 %). Za Upravo mesta Beograd, ki je obsegalo še bližnji mesti Zemun in Pančevo, lahko domnevamo, da je imela velik delež odrasle izobražene delovne sile, medtem ko so njihove družine bivale druge. Prav zaradi izjemnosti Uprave mesta Beograd kot izrazito urbane strukture v nasprotju z večino drugega prostora v državi ter kot politično upravnega središča z veliko koncentracijo uradnikov smo to upravno enoto v naši analizi združili s širšim zaledjem v Dunavski banovini.

V najsevernejši Dravski banovini, torej v Sloveniji, je bil leta 1931 delež prebivalstva, ki je obiskoval osnovno šolo, 11,89 %, v najjužnejši, Vardarski banovini, torej v Makedoniji, pa 6,83 %, medtem ko je bil najnižji delež prebivalstva v osnovnih šolah v Vrbaski banovini, torej v pretežno muslimanskem delu Bosne, s 4,57 %. Razlika med pokrajinami z največjim in najmanjšim obiskom osnovne šole je bila 260 indeksnih točk oziroma razmerje 1 : 2,6, razmerje v stopnji pismenosti med istima banovinama pa celo 1 : 3,4.

Vendar obisk osnovnih šol ne pokaže prave slike razširjenosti obveznega izobraževanja, ker so ga za otroke od 10. do 14. leta starosti po pokrajinah zelo različno dopolnjevale še meščanske šole, nižje gimnazije in drugo strokovno šolstvo. Žal iz obstoječe statistike ni mogoče dobiti vsega šolajočega se prebivalstva med 6. in 14. letom starosti, kolikor je bila npr. šolska obveznost v Sloveniji. Do enotnega zakona o osnovni šoli iz leta 1929 je bila tudi šolska obveznost po posameznih jugoslovanskih pokrajinah zelo različna: v Sloveniji osemletna, v Vojvodini in Dalmaciji šestletna, na Hrvaškem

⁷⁵ Več o vseh vidikih pismenosti glej v Literacy: An International Handbook, posebej gesla: Resnick and Gordon, Literacy in Social History, str. 16–21; Ferdman, Ethnic and Minority Issues in Literacy, str. 95–101; Houston, Literacy in Europe, str. 385–390.

petletna, v Bosni, Srbiji, Črni gori in Makedoniji štiriletna.⁷⁶ Zakon o narodnih šolah iz decembra 1929 je uvedel enotno osemletno obvezno šolanje v osnovnih (od 6. do 10. leta) in višjih narodnih šolah (od 10. do 14. leta starosti), vendar slaba pokritost ozemlja s šolami, slabe materialne razmere in pomanjkanje učiteljev niso omogočali bistvenega napredka pri večanju šolskega obiska. Višjo narodno šolo je uspelo kolikor toliko organizirati le severozahodnemu delu države iz bivše habsburške monarhije, v jugovzhodnem delu države pa je večina krajev ostala pri nižji osnovni šoli.⁷⁷

Padeč števila učencev sredi dvajsetih let (1922/1923–1928/1929) je posledica populacijskega manka prve svetovne vojne. Šolsko leto 1930/1931 in sledeča zaradi novega šolskega zakona ne predstavljajo večje prelomnice, temveč nadaljujejo normalno rast šolajočega se prebivalstva s postopnim izboljševanjem šolske mreže in zaposlovanjem novih učiteljev. Primerjava z zgornjo črto, ki kaže izračunano rast vsega prebivalstva (krat 10), govori o tem, da se je šolska mreža postopno izboljševala tja do leta 1932, potem pa je rast šolajočega se prebivalstva le še spremljala splošno rast prebivalstva.

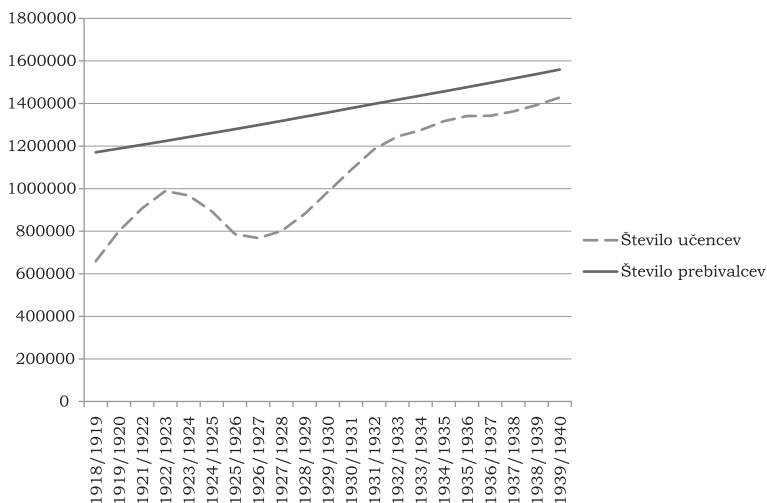
Še večje razlike kot pri osnovnem šolstvu med jugoslovanskimi pokrajinami so bile pri nadaljevalnih šolah. Namesto višjih narodnih šol so v večjih krajih po avstrijskem zgledu ustanavljali štiriletna meščanske šole. V severnih pokrajinah, predvsem v Sloveniji in na Hrvaškem, je velik del šolajoče se mladine nadaljeval šolanje na meščanskih in drugih strokovnih šolah, največ na raznih kmetijsko-gospodinjstskih, obrtnih, trgovskih ipd. Na jugu države, zlasti v srbskih pokrajinah, pa so med nadaljevalnimi šolami prevladoval predvsem gimnazije.

Drugi pogled na razširjenost šolske mreže nam kaže število učencev posamezne vrste šol na 1000 prebivalcev. Ta kategorija navadno lažje pokaže na osnovne razlike v izobraževalni strukturi med posameznimi pokrajinami. V šolskem letu 1930/1931 je na 1000 prebivalcev prišlo naslednje število učencev osnovnih šol,

⁷⁶ Dolenc, Kulturni boj, str. 121.

⁷⁷ Šilih, Razvojna slika naše ljudske šole, str. 232–233.

Graf 1: Število učencev osnovnih šol in vsega prebivalstva v Jugoslaviji med letoma 1918/1919 in 1938/1939⁷⁸

meščanskih šol, raznih strokovnih šol in srednjih šol po posameznih banovinah.

Prvi stolpec o številu osnovnošolskih učencev na 1000 prebivalcev kaže vrstni red banovin, ki se po razširjenosti šol bolj ali manj dosledno manjša v smeri od severa proti jugu. V tem samo potrjuje rezultate zgoraj prikazane tabele o odstotku pismenega prebivalstva in odstotku prebivalstva v osnovnih šolah. Večjo anomalijo predstavlja Vrbaska banovina z velikim deležem muslimanskega prebivalstva, kar je deloma vplivalo tudi na povprečje v Drinski, Zetski in Vardarski banovini v primerjavi npr. z Moravsko.⁷⁹

⁷⁸ Statistički godišnjak, 1 (1929), str. 356; Statistički godišnjak, 10 (1940), str. 84 in 340.

⁷⁹ Za širše razpredeno splošno izobraževanje v Bosni in Hercegovini so se sredi 19. stoletja pod vplivom sosednjih pokrajin začeli zavzemati zlasti katoličani in pravoslavni, precej manj pa številčno in politično prevladujoči muslimani, zato sta bila šolstvo in razširjenost pismenosti do avstrijske okupacije leta 1878 pa tudi še dolgo potem najslabše razvita prav med muslimani. Več o šolstvu v Bosni in Hercegovini pred ustanovitvijo Jugoslavije glej Papić, Prosvjetna politika Austro-ugarske u Bosni i Hercegovini, str. 703–724. Po popisu prebivalstva iz leta 1931 je v Vrbaski banovini živelo 24 %, v Drinski 23 %, v Zetski 34 % in v Vardarski 32 % muslimanskega prebivalstva; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 2, str. VI–VII.

Tabela 2: Število učencev po vrstah šol na 1000 prebivalcev (1930/1931)⁸⁰

Banovine S – J	Osnovne šole	Meščanske šole	Kmetijske, obrtne šole⁸¹	Gimnazije	Skupaj
Dravska	118,86	4,91	9,77	7,09	141
Savska	103,87	1,90	5,92	5,73	117
Dunavska + Beograd	92,72	1,69	8,82	7,85	111
Vrbaska	45,68	0,83	0,99	1,56	49
Drinska	73,88	0,94	3,64	5,75	84
Primorska	74,57	2,13	2,35	4,39	83
Moravska	82,75	0,05	3,12	3,90	90
Zetska	70,36	0,97	2,49	6,89	81
Vardarska	68,30	0,53	4,63	4,21	78
Beograd	60,24	1,72	20,95	28,91	112
Jugoslavija	85,01	1,53	5,28	5,57	97

Meščanske šole so v večjih krajih nadomeščale višjo narodno šolo za otroke med 10. in 14. letom starosti. Bile so nekoliko zahtevnejše od višjih narodnih šol in bolj praktično usmerjene. Glede na lokalne potrebe so ustanavljali meščanske šole treh tipov: kmetijske, obrtno-industrijske ali trgovske. Število učencev v meščanskih šolah je specifičen problem, ker se je ta vrsta šol začela razvijati predvsem v avstrijski polovici habsburške monarhije. Šele v dvajsetih letih je bil ta tip šol priporočen tudi za Jugoslavijo v celoti. Kot je razvidno iz drugega stolpca, se je v jugovzhodnemu delu države le deloma in počasi uveljavljal.⁸¹

V tretjem stolpcu so upoštevane predvsem nižje tr-

⁸⁰ Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 319–323; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 1, str. VIII.

⁸¹ Upoštevane so trgovske akademije z abiturientskim tečajem in dvorazredne trgovske šole, strokovne obrtne šole, obrtne ženske šole in splošne obrtne in obrtno trgovske šole pod nadzorstvom ministrstva za trgovino in industrijo ter banovinske nižje in posebne kmetijske šole pod pristojnostjo ministrstva za kmetijstvo. Zaradi tega, ker so bile samo v večjih državnih središčih in ne kažejo splošne razširjenosti po pokrajinah, pa niso upoštevane srednje bogoslovne, umetniške, gospodinjske šole, srednje tehniške šole, pomorske akademije, srednje kmetijske šole, Državna prometna železniška šola v Beogradu, železniške obrtne šole, strežniške in babiške šole. Ravno tako niso upoštevana učiteljišča, ki sicer tudi spadajo k strokovnemu šolstvu. Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 319–323; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 1, str. VIII.

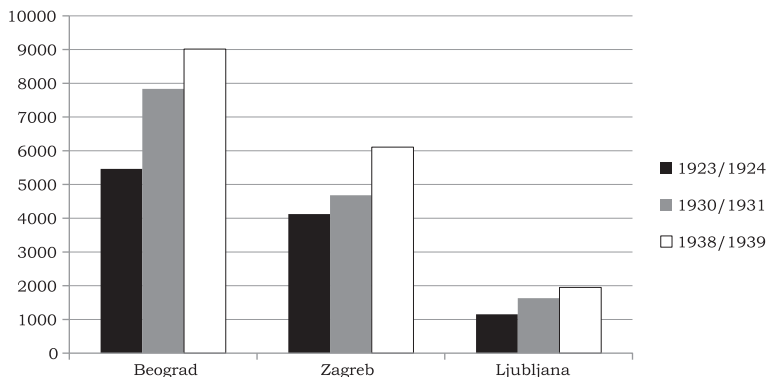
govske, obrtne in kmetijske šole, razširjene po manjših krajih, ne pa srednje tehniške, kmetijske, učiteljske in medicinske šole, ki so bile le v večjih središčih in zato ne predstavljajo enakomerne razpršenosti po banovinah. Izrazito izstopata Slovenija (Dravska banovina) in severna ter osrednja Srbija (Dunavska banovina). Presenetljivo je, da je bilo strokovno šolstvo slabše razširjeno po bivših habsburških pokrajinah, kot so Hrvaška in Slavonija, Dalmacija, tudi Bosna in Hercegovina, kot pa v srbskih pokrajinah Dunavske, pa tudi npr. Moravske in celo Vardarske banovine.

Razširjenost gimnazij je bila obratno sorazmerna z razširjenostjo meščanskih šol, torej v primerjavi z osnovnimi šolami velika, celo največja v Dunavski banovini z Beogradom, vendar zelo velika tudi v Zetski in Drinski banovini. Glede na nediferencirano zahtevnost šolanja v jugovzhodnem delu države, kjer je bilo meščanskih šol zelo malo in je večina učencev nadaljevala šolanje na gimnazijah, je morala biti tudi zahtevnostna raven vsaj nižjih gimnazij (od 11. do 14. leta starosti) v teh pokrajinah nižja kot v severnih. Predvsem v Sloveniji in Dalmaciji, ki sta do leta 1918 spadali v avstrijsko polovico habsburške monarhije, so meščanske šole predstavljale vmesno zahtevnostno stopnjo šolanja med osnovnimi šolami in gimnazijami. Gimnazijska izobrazba je v srbskih pokrajinah pomenila večjo možnost pri kakršnikoli državni službi, ki je bila v primerjavi z negotovostjo zasebnega sektorja nedvomno privilegij. V gospodarsko razvitejših severnih regijah so bile možnosti zaposlitve v gospodarstvu precej večje, kar je pomen državne službe zmanjševalo.

Število v vseh štirih tipih šol skupaj po posameznih banovinah se spet približuje spektru, ki z izjemo pokrajin z muslimanskim prebivalstvom, zlasti v Vrbaski banovini, enakomerno prehaja od razvitega severa k manj razvitemu jugu.

Razlike med pokrajinami z največjim šolskim obiskom in tistimi z najslabšim so se od osnovnih šol pri meščanskih in nižjih strokovnih šolah izjemno povečale. Razmerje v obisku osnovnih šol v Sloveniji (Dravska banovina) in SZ Bosni (Vrbaska banovina) ustreza razmerju 1 : 2,6. Razmerje med najboljšim in najslabšim

Graf 2: Število študentov na univerzah v treh obdobjih⁸²

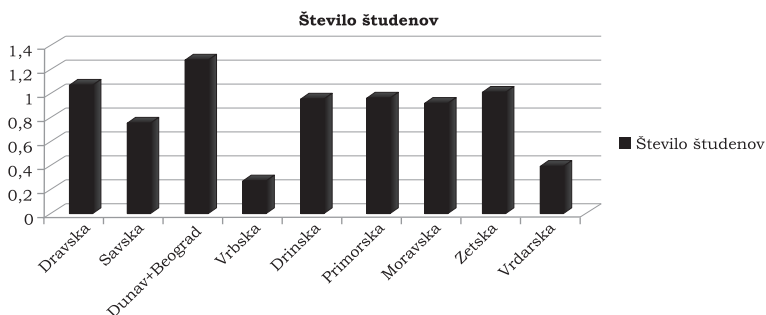
obiskom meščanskih šol v Sloveniji in južni Srbiji je skoraj 1 : 100, vendar predstavlja izjemo, ker teh šol prej v Srbiji skoraj ni bilo. Pri nižjih strokovnih šolah je razmerje med Slovenijo in severozahodno Bosno skoraj 1 : 10. Pri gimnazijah pa se amplituda med najboljšim obiskom v severni in osrednji Srbiji (Dunavska banovina) in najslabšim v SZ Bosni (Vrbaska banovina) zmanjša kar na 1 : 1,5.

Posebnost predstavlja Uprava mesta Beograd z izjemno nizkim številom učencev osnovnih šol zaradi že omenjenih razlogov. Kot hitro rastoče upravno, industrijsko in kulturno (izobraževalno) središče pa seveda izjemno izstopa tudi po visokem številu učencev strokovnih šol in gimnazij.

Zelo problematično je prikazati razširjenost visokošolskih študijev, saj so delovale le tri univerze: v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani, z različnim številom fakultet in celo različnim številom semestrov po posameznih fakultetah. V okviru beograjske univerze sta delovali še manjši pravna fakulteta v Subotici in filozofska fakulteta v Skopju. Leta 1931 je npr. iz etnično in jezikovno najbolj zaprte Dravske banovine z univerzo v Ljubljani študiralo 17,5 % študentov na drugih jugoslovanskih

⁸² Statistički godišnjak, 1 (1929), str. 370–371; Statistički godišnjak, 10 (1940), str. 352–353.

Graf 3: Študenti po rojstvu po banovinah na 1000 prebivalcev leta 1931⁸³

univerzah, 15 % ljubljanskih študentov pa je bilo iz drugih banovin. Študirali so seveda tudi zunaj Jugoslavije. Različna in nesorazmerna razporeditev študentov iz drugih banovin med univerzama v Zagrebu in Beogradu pa je bila še veliko večja.

Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije ima tudi rubriko o študentih po kraju rojstva. Njihovo število na 1000 prebivalcev je bilo v letu popisa prebivalstva 1931 naslednje (glej graf 3).

Po številu študentov v negativnem smislu izstopata predvsem Vrbaska (severozahodna Bosna) in Vardarska banovina (Makedonija), kar se ujema s splošno kulturno razvitostjo, razširjenostjo pismenosti in obiska osnovnih šol. Preseneča razmeroma nizko število študentov v Savski banovini (Hrvaška), ki je bila sicer med najbolj razvitimi v Jugoslaviji. Leta 1924 je bilo v vsej Jugoslaviji na domačih univerzah 0,89 študenta na 1000 prebivalcev, leta 1931 je to število naraslo na 1,05, do leta 1939 pa na 1,14 študenta na 1000 prebivalcev.

**

Kakovost šolstva je najlažje, vendar žal lahko samo delno merljiva s številom učencev na posamezni šolski

⁸³ Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 340–341; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, str. VIII.

oddelek oziroma na enega učitelja. Število šol na površino in število šol na število prebivalstva ne kaže prave slike gostote šolske mreže, ker nimamo podatkov, ki bi ločevali velike razlike med posameznimi šolami, od eno-razrednic pa vse do osemrazrednic npr. v Sloveniji oziroma štirirazrednic v jugovzhodnih pokrajinah.

Tabela 3: Osnovne šole v šolskem letu 1930/1931⁸⁴

Banovine S - J	Število učencev na oddelek	Število učencev na učitelja
Dravska banovina	41	38
Savska banovina	56	65
Dunavska banovina + Beograd	55	53
Vrbaska banovina	64	66
Drinska banovina	53	58
Primorska banovina	60	59
Moravska banovina	59	61
Zetska banovina	43	41
Vardarska banovina	44	48
Jugoslavija povprečno	52	53

Medtem ko je število oddelkov v povprečju nekoliko presegalo število učiteljev v državi, je za pokrajine z najbolj razvito šolsko mrežo značilno, da število učiteljev presega število oddelkov. To je bilo značilno za Slovenijo (Dravska banovina) in Vojvodino (Dunavska banovina). Izrazita izjema je v tem primeru Hrvaška (Savska banovina), kar pomeni, da so imeli veliko kombiniranega pouka, ko je en učitelj v istem prostoru poučeval hkrati več razredov. Pozitivno pa preseneča Črna gora (Zetska banovina), vendar moramo upoštevati tamkajšnji zelo slab šolski obisk. Največja razlika v povprečnem številu učencev na učitelja je od 38 (Slovenija) do 66 (Bosna) učencev v isti učilnici. Razmerje je bilo torej 1 : 1,74, kar je vseeno precej manjša razlika kot pa pri obisku osnovnih šol med istima pokrajinama, ki je bilo 1 : 2,6. Manjše število učencev v učilnici seveda znatno pripomore h kakovosti pouka.

⁸⁴ Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 314–315.

Meščanske in druge strokovne šole za analizo števil učencev na enega učitelja ali oddelek niso primerne, ker bi morali upoštevati zelo različne šole.

Tabela 4: Velikost in notranja organizacija gimnazij⁸⁵

Banovine S – J	Število učencev na šolo	Število učencev na oddelek	Število učencev na profesorja
Dravska banovina	507	39	21
Savska banovina	470	38	21
Dunavska banovina + Beograd	489	36	17
Vrbaska banovina	404	37	19
Drinska banovina	551	36	19
Primorska banovina	330	29	15
Moravska banovina	430	33	19
Zetska banovina	375	34	21
Vardarska banovina	442	36	19
Jugoslavija	459	36	19

Prvo, kar pade v oči, je, da so razlike med pokrajinami pri gimnazijah mnogo manjše, praktično jih skoraj ni, ker so tudi bolj ali manj naključno razporejene po pokrajinah in ne sledijo ustaljenemu pravilu sever-jug. Značilnost gimnazij v tem času je bila prenatrpanost zavodov in oddelkov, saj je v dveh desetletjih prve Jugoslavije število učencev naraslo na 225 % glede na šolsko leto 1919/1920, število gimnazij pa le na 153 %. Za število oddelkov imamo podatke samo od leta 1925/1926. Njihovo število je v 13 letih do 1938/1939 naraslo na 136 % od izhodiščnega stanja, število učencev v istem obdobju pa na 149 %.⁸⁶ Z manjšimi razlikami kot pri osnovnih šolah in z več anomalijami lahko opazimo, da so bili najbolj natrpani zavodi z največjimi oddelki in pomanjkanjem učiteljev praviloma v severnejših, razvitejših pokrajinah, kjer je bil tudi obisk gimnazij večji, kljub večji možnosti med različnimi nadaljevalnimi šolami.

⁸⁵ Statistički godišnjak, 3 (1931), str. 316.

⁸⁶ Statistički godišnjak, 1 (1929), str. 358; Statistički godišnjak, 10 (1940), str. 342; Breznik, Nekaj statistike in pripomb, str. 219–228.

Glede razlik pri visokošolskem študiju lahko samo ugotovimo razmerje med študenti in profesorji na vseh treh univerzah.

Tabela 5: Število študentov na enega pedagoškega delavca v šolskem letu 1938/1939⁸⁷

Fakultete	Beograd	Zagreb	Ljubljana	Povprečno
Pravna	92	56	24	62
Filozofska	12	14	7	12
Medicinska	14	9	13	11
Tehniška	12	8	11	10
Teološka	17	9	9	11
Veterinarska	13	7	-	9
Kmetijsko-gozdarska	10	21	-	14
Skupno povprečje	22	14	12	15

Tako kot pri gimnazijah tudi pri univerzah ali posameznih fakultetah, ki so bile financirane enotno iz ministrstva za prosveto, pri razlikah ni zaznati regionalnega ključa, temveč so razlike večinoma plod večjega ali manjšega števila študentov na posameznih študijskih smereh.

Izobraževalni sistem v celoti je bil torej na eni strani plod dolgoletnega zgodovinskega razvoja posameznih pokrajin, na drugi pa je bilo srednje in višje šolstvo, ki je bilo enotno urejevano neposredno iz ministrstva za prosveto, že po desetih letih skupnega življenja vsaj po zunanjih merljivih kriterijih precej izenačeno.

Za splošno kulturno razvitost pokrajin v prvi jugoslovanski državi sem izbral štiri kategorije podatkov, ki jih nekoliko bolje od drugih beleži Statistički godišnjak za leto 1936.⁸⁸

⁸⁷ Statistički godišnjak, 10 (1940), str. 370–371.

⁸⁸ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 392–393 in 410–411. Rubrika 49. Muzeji i zbirke in Rubrika 75 Udruženja sta objavljeni samo v tem letniku Statistički godišnjak. Absolutna števila periodike, stanja v gledališčih, kinematografih in v zvezi z društvi so kombinirana s številom prebivalstva po popisu leta 1931 in torej ne kažejo realnega stanja, temveč nekoliko popačeno, vendar še vedno dovolj kredibilno.

Tabela 6: Društva v letu 1936⁸⁹

Banovine S - J	Absolutno število vseh društev	Število vseh društev na 1000 prebivalcev	Delež kultur- nih društev ⁹⁰	Število in delež znanstvenih in umetniških društev
Dravska	6183	5,4	24 %	52 (3,6 %)
Savska	6509	2,4	19 %	30 (2,5 %)
Dunavska + Beograd	7274	2,7	17 %	64 (5,2 %)
Vrbaska	913	0,9	20 %	4 (2,2 %)
Drinska	1828	1,2	19 %	15 (4,3 %)
Primorska	1344	1,5	25 %	14 (4,2 %)
Moravska	1866	1,3	14 %	5 (1,9 %)
Zetska	996	1,1	25 %	10 (4 %)
Vardarska	1644	1,0	13 %	10 (4,7 %)
Jugoslovansko povprečje	28.557	2,0	19 %	204 (3,7 %)

Moč civilne družbe, moč samoorganiziranosti prebivalstva po posebnih interesih se kaže v razširjenosti in strukturi društev. Tu lahko v drugem stolpcu sledimo skoraj pravilni razporeditvi števila društev na 1000 prebivalcev od severa proti jugu. Majhno prednost Dunavske banovine pred Savsko verjetno prinašajo glavno mesto Beograd in številne etnične manjšine v Vojvodini s svojimi posebnimi interesi. Negativno spet nekoliko odstopata obe pretežno bosanski banovini, Vrbaska in Drinska. Bolj zapleten položaj je pri tretjem stolpcu, ki kaže delež kulturnih društev med vsemi društvi. Tu poleg Dravske banovine z večjim odstotkom kulturnih društev izstopajo slabše razvite pokrajine, kot so Vrbaska, Primorska in Zetska banovina. Odstotek samo znanstvenih in umetniških društev med kulturnimi v četrtem, zadnjem stolpcu pa spet zelo niha zaradi premajhnega vzorca. Ta vrsta društev naj bi označevala nekakšno kulturno elito v družbi.

⁸⁹ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 410–411.

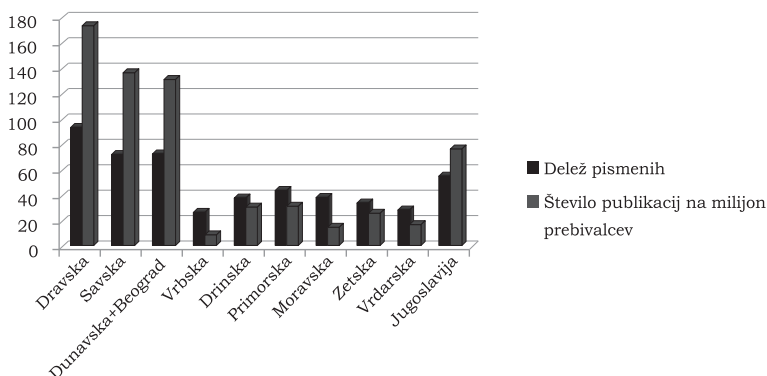
⁹⁰ Za ožje kulturna društva sem izbral 5 (Znanstvena in umetniška, Prosветna, Glasbena in pevska, Akademsko, Šolska) od 18 kategorij v rubriki k) Udruženja; Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 410–411.

Tabela 7: Število periodičnih publikacij v letu 1936⁹¹

Banovine S - J	Število publikacij na milijon prebivalcev	Kulturna periodika ⁹²	Periodika, ki izhaja v središču banovine
Dravska (Ljubljana)	174	16 %	68 %
Savska (Zagreb)	136	9 %	84 %
Dunavska (Novi Sad) + Beograd	131	6 %	51 %
Vrbaska (Banja Luka)	9	22 %	89 %
Drinska (Sarajevo)	31	6 %	77 %
Primorska (Split)	32	17 %	52 %
Moravska (Niš)	15	5 %	74 %
Zetska (Cetinje)	27	20 %	20 %
Vardarska (Skopje)	17	7 %	78 %
Jugoslavija	77	10 %	-

Za resnično razširjenost tiska žal nimamo pravih podatkov, ker manjkajo zlasti podatki o nakladah, tako knjig kot periodičnih publikacij. Pomagamo si lahko le

Graf 4: Pismenost in število periodičnih publikacij na milijon prebivalcev⁹³

⁹¹ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 390–391.

⁹² Od 12 kategorij so izbrane tri: znanstveni, umetniški in glasbeni časopisi; Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 391.

⁹³ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 390–391; Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, 3 (1931), str. VI.

Tabela 8: Kinematografi leta 1936⁹⁴

Banovine S - J	Število kinodvoran na milijon prebivalcev	Povprečno število sedežev na dvorano	Število sedežev na 1000 prebivalcev	Delež sedežev v središču banovine
Dravska (Ljubljana)	45	288	13	27 %
Savska (Zagreb)	24	379	9	36 %
Dunavska (Novi Sad) + Beograd	39	375	15	32 %
Vrbaska (Banja Luka)	12	218	3	39 %
Drinska (Sarajevo)	10	346	4	43 %
Primorska (Split)	14	289	4	30 %
Moravska (Niš)	16	114	2	14 %
Zetska (Cetinje)	13	262	3	6 %
Vardarska (Skopje)	15	292	4	21 %
Jugoslavija (povprečje)	23	333	8	30 %

z razmerjem med številu periodičnih publikacij in prebivalcev, kar kaže splošno razširjenost tega tiska v vsaki pokrajini. Razmerje se ujema s splošno razširjenostjo pismenosti, le da je število periodičnih publikacij na milijon prebivalcev še bolj poudarjeno glede na pismenost, torej da z nizko pismenostjo število publikacij še drastično bolj upade kot sam odstotek pismenosti.

V drugem stolpcu je prikazan delež ožje kulturnih publikacij (3 izmed 12 kategorij, kjer po številu izstopajo predvsem stanovski, verski in politični časopisi), ki naj bi pokazal pomen kulturnega tiska v pokrajini. Vendar zaradi majhnosti števila vseh publikacij zlasti v Vrbaski banovini (Bosna) odstotek neenakomerno niha. Delež periodike, ki izhaja v upravnem središču pokrajine, v tretjem stolpcu, je praviloma nižji v bolj razvitih. Izstopajo Dunavska banovina, predvsem zaradi številnih etničnih manjšin, ki so skrbele za svoj tisk v manjših središčih razdrobljene poselitve v Vojvodini, Zetska banovina, kjer je Cetinju vlogo kulturnega središča že

⁹⁴ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 394–395.

prevzemala Podgorica, pomembni kulturni središči pa sta predstavljala še Dubrovnik in – iz doslej neugotovljivih razlogov – Primorska banovina. Neenakomeren pomen banovinskih središč pri izhajanju časopisov kaže na umetno in prisiljeno oblikovanje banovin leta 1929.

Razširjenost kinematografov kaže konzum popularne kulture, nimamo pa žal podatkov o številu predstav in obisku. Med trojico razvitejših pokrajin na severu po številu kinematografov na milijon ljudi negativno odstopa Savska banovina (Hrvaška), zato pa ima povprečno največje kinodvorane (drugi stolpec), kar bi lahko pomenilo, da so kinematografi le v večjih krajih. Kljub največjim številom dvoran v Dravski banovini je imela najbolj razvito mrežo kinematografov Dunavska banovina, z največjimi dvoranami in največ sedeži na prebivalca. Razpršenost dvoran zunaj banovinskega središča je bila poleg Dravske banovine večja v slabše razvitih pokrajinah na jugu države.

Tabela 9: Stalna gledališča v sezoni 1935/1936⁹⁵

Banovine	Profesionalna gledališča (v državni lasti)	Amaterska gledališča (v zasebni lasti)	Število premier na gledališče	Število predstav na premiero	Prodanih vstopnic na 1000 prebivalcev
Dravska	3	5	109 (14)	723 (6,6)	201
Savska	3	1	165 (41)	1023 (6,2)	157
Dunavska + Beograd	3	-	147 (49)	818 (5,6)	103
Vrbaska	1	-	80 (80)	247 (3,1)	35
Drinska	1	-	124 (124)	199 (1,6)	47
Primorska	-	2	7 (3)	28 (4)	2
Moravska	1	-	57 (57)	319 (5,6)	43
Zetska	1	1	47 (23)	214 (4,6)	35
Vardarska	1	2	57 (19)	321 (5,6)	55
Jugoslavija	14	11	793 (32)	3892 (4,9)	102

Tabela o gledališčih bi morala kazati kulturno porabo elit tedanjega časa, vezana je namreč le na večja

⁹⁵ Statistički godišnjak, 7 (1936), str. 390–391.

mesta in bolj izobraženo občinstvo. Vendar so vzorci zelo majhni, neprimerljivo pa je ponekod tudi število premier in ponovitev, saj gre npr. v Dravski banovini (Slovenija) med glasbenimi predstavami za 8 oper, 13 operet, 5 baletov in 0 drugih predstav, v Drinski banovini z edinim državnim gledališčem v Sarajevu pa za 2 opereti in 60 drugih glasbenih predstav. Neprimerljiva je torej kakovost predstav, kar se odraža v stolpcu s številom ponovitev, ki je v Drinski banovini daleč najnižji; povprečno je bila vsaka predstava odigrana le 1,6-krat. Še najbolj realno sliko te kulturne porabe kaže peti, zadnji stolpec s številom prodanih vstopnic na 1000 prebivalcev, ki po uveljavljenem pravilu pada od severa proti jugu, vendar tu ne odstopa toliko Vrbaska banovina, temveč Primorska banovina (Split), ki je bila brez profesionalnega gledališča, dve amaterski pa sta prodali samo povprečno 2 vstopnici na 1000 prebivalcev v sezoni.

Če torej vzamemo razširjenost pismenosti kot osnovni pokazatelj kulturne razvitosti jugoslovanskih pokrajin in ga primerjamo z drugimi tu ugotovljenimi vrednostmi, se pokaže, da razlike v razširjenosti šolstva od osnovnih proti vedno višjim čedalje bolj kopnijo. Osnovno šolstvo je predstavljalo največji problem v jugoslovanskem izobraževalnem sistemu, saj nihanja med banovinami glede šolskega obiska šoloobveznih otrok predstavljajo največje absolutne številke, ki jih je bilo najtežje spreminjati. Nadaljevalno šolstvo med osnovno šolo in gimnazijo je bilo po pokrajinah zelo različno organizirano in je zato najmanj primerljivo. Že pri gimnazijah so vrednosti razmeroma izenačene, vendar to še ne pomeni, da so bile izničene tudi stare zgodovinske razlike med pokrajinami. Prav zaradi različnih možnosti in želja šolanja nam realnejša razmerja med pokrajinami pokaže šele število vse šolajoče populacije do višjega šolstva. Upoštevane niso pač šole, ki jih premore le nekaj ali celo en sam kraj v državi. Razlika med najbolj razvito Slovenijo (Dravska banovina) in najmanj razvito severozahodno Bosno (Vrbaska banovina) je v tem primeru 1 : 1,8. V primerjavi s pismenostjo med istima

banovinama (1 : 3,4) in obiskom osnovnih šol (1 : 2,6) se torej razlike manjšajo. Jugoslovansko povprečje je pri vseh treh približno na sredini med obema skrajnostma.

Ustaljenega spektra nižanja ravni razvitosti od severa proti jugu običajno ni ali je zabrisan pri manjših vzorcih. Tako je tudi pri številu študentov po posameznih banovinah. Tu se razmerje med 1,29 študenta na 1000 ljudi v Dunavski banovini in 0,27 študenta v Vrbaski celo poveča na 1 : 4,8. Jugoslovansko povprečje je bilo 0,88 študenta na 1000 ljudi in pomeni, da je bil negativni ekstrem v Bosni precej večji kot pozitivni v Vojvodini.

Podobno problematične so primerjave tudi pri številu periodičnih publikacij, gledališč, kinematografov in društev. Ustaljeni sliki se sicer zelo približuje število periodičnih publikacij na milijon ljudi. Razmerje je tu še povečano: med Dravsko in Vrbasko banovino znaša skoraj 1 : 20. Vendar je povsem pomešan vrstni red pri deležu kulturnih revij in časopisov in pri pomenu banovinskega središča pri izdajanju časopisov.

Premajhni vzorci popačijo sliko pri gledališčih kot ogledalu elitne kulture. Tudi najbolj verodostojna primerjava med prodanimi vstopnicami na 1000 ljudi zaradi različne velikosti in kulturnega pomena mest v banovinah zelo niha in odstopa od razmerij pri drugih pokazateljih kulturne razvitosti.

Večji vzorci pri kinematografih dajejo merljivosti popularne kulture večjo verodostojnost, vendar precej odstopajo od ustaljene lestvice sever-jug. Tu izstopajo tri severne banovine v drugačnem vrstnem redu: Dunavska (Vojvodina), Dravska (Slovenija), Savska (Hrvaška) s 15 do 9 sedeži na 1000 ljudi; druge pokrajine so izenačene med 4 do 2 sedeža na 1000 ljudi.

Število društev na 1000 prebivalcev naj bi kazalo organizacijske sposobnosti prebivalstva in njihovo iniciativnost. To je nekakšen pokazatelj razvitosti civilne družbe. Podobno kot pri številu periodičnih publikacij se tudi tu osnovni spekter števila društev grobo ujema z večino drugih, zaradi premajhnega vzorca pa odstopa pri deležu kulturnih društev in seveda še bolj pri številu najelitnejših znanstvenih in umetniških društev med njimi.

Če strnemo spoznanja vseh navedenih primerjav, v glavnem potrjujejo nekaj že uveljavljenih pogledov na evropski družbeni razvoj tega časa. Tako raznolike skupnosti, kot so se zbrale v prvi jugoslovanski državi, omogočajo na podlagi skupnih statističnih obdelav dovolj verodostojne medsebojne primerjave. Splošna, široka kulturna razvitost neke skupnosti je tesno povezana z njeno splošno družbeno, posebej še gospodarsko razvitostjo. Ko gremo od temeljnih k višjim kategorijam kulturnih ustanov, od pismenosti prek osnovnega šolstva, strokovnih poklicnih, srednjih do višjih šol, od samoorganiziranosti v društvih in branja časopisov prek kinematografov do gledališč, se razlike praviloma manjšajo. Elite v razvitejših pokrajinah se ne razlikujejo veliko od elit v manj razvitih pokrajinah. Veliko večje so razlike med najširšimi, nižjimi sloji prebivalstva.

Kultura in politika

O slovenstvu

Uvod

Eric John Hobsbawm je v svoji študiji o narodih in nacionalizmu obdobje, ko sta etnična pripadnost in jezik postala ključna, najpogostejše odločilna ali celo edina kriterija za potencialni obstoj naroda, zamejil z letnicama 1870 in 1918. Obdobje po prvi svetovni vojni, vse tja do sredine 20. stoletja, pa je imenoval vrhunec nacionalizma, ko je spričo propada velikih večnacionalnih imperijev v vzhodni Evropi in boljševistične nevarnosti princip nacionalne države dokončno prevladal. V času med obema svetovnima vojnama naj bi se poleg vseh drugih absurdov, nedoslednosti in nemogoče realizacije tega principa pokazalo tudi to, da se nacionalna ideja, kakršno so zagovarjali njeni glavni protagonisti (politiški, intelektualci), ni nujno ujemala s samoidentifikacijo dotičnega naroda. Hobsbawm je to utemeljil s primeri nepričakovane odločitve precejšnjega števila Slovencev za republiko Avstrijo na Koroškem plebiscitu leta 1920, šlezjskih Poljakov za Nemčijo v istem času, zavrtnitvijo vključitve v republiko Irsko v šestih grofijah Ulstra in tudi z dejstvom, da je bila npr. identiteta množic v Jugoslaviji, kljub močni jugoslovanski propagandi, mnogo bolj vezana na srbstvo, hrvaštvo in slovenstvo kot na skupno jugoslovansko zavest.⁹⁶

Hagen Schulze pa poudarja totalnost (ne totalitar-

⁹⁶ Hobsbawm, *Nacije i nacionalizam*, str. 114 in 148–149.

nost!) v predstavah o nacionalni državi v času po prvi svetovni vojni in pri nadgradnji teh predstav citira Mussolinijevo interpretacijo. *“Narod je po njegovih besedah izjemna kolektivna osebnost, ki jo združuje ideja, sestavljena iz volje do obstoja in volje do moči, seveda kolikor je država. Vendar pa narod ne ustvarja države v skladu z zastarelimi naturalističnimi pogledi, ki so rabili za podlago pisarjenju o nacionalnih državah v 19. stoletju. Prej bi lahko rekli, da država ustvarja narod, in ljudstvu, ki se zaveda svoje npravne enotnosti, podeljuje voljo in pravo eksistenco.”*⁹⁷ Mussolinijeva vizija države in nacije seveda bolj pritrjuje tezi Benedicta Andersona o “zamišljenih skupnostih”⁹⁸, medtem ko Hobsbawm vidi problematiko nekoliko bolj kompleksno. Obe interpretaciji nacionalnih problemov okrog prve svetovne vojne in po njej nakazujeta zapletenost, mešanje starih in novih idej o nacionalni državi ter večplastnost razumevanja tega vprašanja.

Po definiciji, ki jo je Anthony D. Smith predlagal v pregledu teoretskih pristopov h konceptu nacionalizma, bi lahko Slovence v tem času nedvomno uvrstili med etnije (ethnicity) in ne med narode (nation). Etnija je po Smithu *“poimenovana človeška skupnost, ki je povezana z domovino in ima skupne predniške mite, skupne spomine, eno ali več prvin obče kulture in določeno stopnjo solidarnosti vsaj med elitami”*. Od naroda jo ločijo obča kultura, ki je pri etniji omejena le na nekaj elementov, strnjena in definirana poseljenost določenega teritorija ter manko enotne ekonomije in občnih pravic in dolžnosti za vse člane.⁹⁹

Kot je pred več kot šestdesetimi leti glavne razlike med zahodnoevropskim in vzhodnoevropskim (vzhodno od Rena) nacionalizmom utemeljil Hans Kohn, nedvomno tudi v slovenskem primeru velja vzhodna različica. Drugače od zahodnih oblik nacionalizma, ki so temeljile na ideji, da je narod racionalna zveza državljanov, ki jih vežejo skupni zakoni in ozemlje, je vzhodnoevropski

⁹⁷ Schulze, Staat und Nation in der europäischen Geschichte, citirano po Schulze, Država in nacija, str. 297.

⁹⁸ Anderson, Imagined Communities.

⁹⁹ Smith, Nacionalizem, str. 24, 20–27.

nacionalizem temeljil na prepričanju o skupni splošni kulturi in etničnem izvoru. V narodu so videli organsko, zaokroženo celoto, ki transcendirala posamezne člane in jim že ob rojstvu vtisne neizbrisen narodni značaj.¹⁰⁰ Takemu razumevanju ustrezno je bil do druge svetovne vojne med strokovnjaki prevladujoč tako imenovan perenialističen (trajnostni) pristop k nacionalizmu. Velika večina jih je podpirala stališče, da so narodi, kljub novodobnosti nacionalistične ideologije, obstajali v vseh zgodovinskih obdobjih in da mnogi narodi obstajajo od pradavnine. Perenializem sta spodbujala enačenje naroda s posebno kulturo rodovne skupnosti ter ideja o socialni evoluciji, ki je poudarjala postopno napredovanje in družbeno ter kulturno kopičenje. Veliko je k perenializmu prispeval velik razvoj nacionalnih humanističnih ved v 19. stoletju, če so jih napajale nacionalistične koncepcije. V mnogih primerih pa se je perenialistični paradigmi pridružil še primordializem (doktrina prvobitnosti), ki ji je mogoče slediti vse od Rousseauja in nekaterih ideologov francoske revolucije ter njene široke uveljavitve pri romantičnih utemeljiteljih esencialističnega in organskega nemškega nacionalizma v začetku 19. stoletja.¹⁰¹ Zlasti nacionalistične ideje, ki so se v 19. stoletju uveljavile v nemškem jezikovnem prostoru, so neposredno vplivale na razumevanje nacionalistične problematike tudi pri Slovencih.

Zgodba o razumevanju "slovenskega vprašanja" in razcepljenosti med slovenstvom ter jugoslovanstvom je seveda neločljivo povezana s slovenskimi lokalnimi socialnimi, kulturnimi, gospodarskimi in političnimi razmerami v habsburški monarhiji, zlasti z odkritim germanizacijskim pritiskom do leta 1918, in potem s skoraj diametralno spremenjenim položajem v Jugoslaviji ter kot taka predstavlja neko zgodovinsko posebnost.

¹⁰⁰ Kohn, *The Idea of Nationalism* (1944), citirano po Smith, *Nacionalizem*, str. 56–57.

¹⁰¹ Smith, *Nacionalizem*, str. 61–81.

Jugoslovanska ideja pri Slovencih do prve svetovne vojne

Prvo jugoslovansko gibanje, ilirizem, v tridesetih letih 19. stoletja na Slovenskem ni naletelo na večji odmev. Za opustitev slovenščine v korist hrvaščine se je v navdušenju nad povezovanjem južnih Slovanov odločil razmeroma osamljeni Stanko Vraz, pesnik iz južne Štajerske, kjer je bil germanizacijski pritisk večji. Večina vplivnih Slovencev tistega časa, med drugimi tudi najpomembnejši slovenski romantični pesnik France Prešeren, pa je ta korak zavrnila. Spomladi 1848 so tudi Slovenci izrazili svoj politični program oblikovanja enotne in avtonomne upravne enote znotraj habsburške monarhije, vendar se je bilo gibanje za slovensko nacionalno uveljavitev v prvih desetletjih po marčni revoluciji zaradi obnovitve absolutizma prisiljeno omejiti na uveljavljanje slovenskega jezika in kulture. Jezik in njegova raba v javnosti sta postala glavni element narodne identitete vse do konca habsburške monarhije. Boju za uveljavitev enakopravnosti slovenščine v javnih šolah, upravi, na sodiščih in v drugih uradih se je pridružilo prizadevanje za višjo raven znanosti in umetnosti ter za približevanje aktualnim tokovom kulturnega ustvarjanja v razvitih zahodnoevropskih deželah. V znanosti in umetnosti sta prav iz nacionalističnih razlogov prednjačili slovanska filologija¹⁰² in besedna umetnost. Pisatelji in drugi intelektualci so vse do oblikovanja klasičnih političnih strank v devetdesetih letih 19. stoletja¹⁰³ postali pomemben dejavnik in usmerjevalec slovenske politike. Stoletje prizadevanj za uveljavitev slovenščine v

¹⁰² Med mednarodno najbolj uveljavljenimi slovenskimi znanstveniki v 19. stoletju so bili prav slavisti Jernej Kopitar (1780–1844), Fran Miklošič (1813–1891) in pozneje Matija Murko (1861–1952).

¹⁰³ Leta 1889 je bilo na Kranjskem ustanovljeno Katoliško politično društvo, ki se je leta 1894 preimenovalo v Katoliško narodno stranko, leta 1905 pa v Slovensko ljudsko stranko. V istem času so se liberalci organizirali v Slovensko društvo (1888 oziroma 1891), leta 1894 je bilo preimenovano v Narodno stranko, leta 1900 pa v Narodno napredno stranko. V prvih letih 20. stoletja so se iz skupnih političnih organizacij ločili na katoliške in liberalne politične stranke tudi na Goriškem in Štajerskem. V okviru skupne Avstrijske socialnodemokratske stranke (ustanovljene 1888/1889) je bila leta 1896 ustanovljena še posebna nacionalna Jugoslovanska socialnodemokratska stranka.

javnosti in nemških nasprotovanj je pri Slovencih pustilo posebno občutljivost in skrb za jezik.

Prva politična usmeritev k povezovanju Slovencev z jezikovno sorodnimi Hrvati in Srbi je prav tako že obstajala v nacionalnem gibanju leta 1848. Drugi val te usmeritve predstavlja nevarnost razpada Avstro-Ogrske ob združevanju Nemčije v letih 1870/1871. Večji razmah jugoslovanskega gibanja pa je povezan s političnimi dogodki na Balkanu od leta 1903 do prve svetovne vojne. Že pred tem so vse tri slovenske politične skupine, katoliška Slovenska ljudska stranka, različne liberalne stranke in Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, izoblikovale svoje pozitivne programe do jugoslovanskega povezovanja.¹⁰⁴ Politično povezovanje južnoslovanskih pokrajin znotraj habsburške monarhije je bilo na pragu prve svetovne vojne torej že dolgo splošno sprejeta politična rešitev, ki jo je narekoval predvsem močan germanizacijski pritisk na Koroškem in južnem Štajerskem. Javno izraženi načrti nemškega prodora na Jadransko morje, predvsem do Trsta, pa so etnično ogrožali vse slovensko ozemlje in narodni obstoj.¹⁰⁵ Kakšna naj bi bila narava jugoslovanskega povezovanja, pa je ostal še dolgo nerešen problem. Med izobraženci se je ta spor kazal zlasti kot izbira med samo politično ali tudi kulturno in jezikovno združitvijo.¹⁰⁶

Vasilij Melik opozarja, da so bili Slovenci pred prvo svetovno vojno za tisti čas sicer povsem razvit narod, ki je imel za samostojno narodno življenje večino potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopisje in oblikovan knjižni jezik. Slovenskemu meščanstvu kot glavnemu nosilcu nacionalne ideje, ki se je oblikovalo predvsem iz izobraženstva, naj bi manjkala le gospodarska oziroma podjetniška komponenta.¹⁰⁷ Vendar so

¹⁰⁴ Pleterski, *Badenijeva kriza in Slovenci*, str. 61–68.

¹⁰⁵ Cvirn, *Slovenci in nemški državnopravni programi*, str. 73–82.

¹⁰⁶ Več o jugoslovanski ideji in gibanju glej: Biber, *Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje*, str. 285–324; Pleterski, *Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno*, str. 761–787; Ude, *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914*, str. 887–935; Pleterski, *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*; Nečak (ur.), *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija*; Vodopivec (ur.), *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918*.

¹⁰⁷ Melik, *Slovenci v času Cankarjevega predavanja o Jugoslovanstvu*, str. 198; Vodopivec, *Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev*, str. 126.

slovenski izobraženci kot glavno oviro narodnega razvoja in emancipacije v habsburški monarhiji občutili predvsem ovire pri razvoju slovenskega šolstva in uveljavljanju slovenščine v javni upravi. Velika večina srednjih in strokovnih šol na ozemlju, ki so ga naseljevali Slovenci, je bila nemška. Ravno tako so bile Slovincem najbolj dostopne univerze (Dunaj, Gradec, Innsbruck), kljub starim prizadevanjem za ustanovitev slovenske univerze, daleč in nemške. Izobraževanje vodilnega sloja družbe v nemškem duhu je bilo namreč v neposrednem interesu dvora, centralne državne administracije in nemških nacionalistov.¹⁰⁸

Posebno intenzivne razprave o vprašanju zblíževanja in združevanja južnih Slovanov so potekale okrog 1. svetovne vojne. Maloštevilni posamezniki so po obeh balkanskih vojnah vse bolj gledali na Srbijo kot na jugoslovanski Piemont. Za dokončno kulturno-jezikovno zlitje s Hrvati in Srbi se je v desetletju pred vojno začelo zavzemati novoilirsko gibanje okrog slavista Frana Ilešiča. Ilešič je zagovarjal postopno prilagajanje srbohrvaščini na primer tako, da bi v začetku v njej začeli pisati znanstvene spise, da bi postopoma izločili besedišče, ki se povsem razlikuje od hrvaškega itd. Slovenci so bili po Ilešičevem mnenju *“izvrsten kulturnen kvas južnoslovanstva”*, sami pa naj bi zaradi maloštevilnosti ne pomenili nič.¹⁰⁹

Razpravo o slovenskem vprašanju je leta 1911 vzpodbudila knjiga britanskega poznavalca južnoslovenskega vprašanja v habsburški monarhiji Roberta Wiliama Setona Watsona, ki je zagovarjala trialistično rešitev tega problema, vendar zaradi “strateških in zemljepisnih razlogov” brez Slovencev. Stališča Setona Watsona, da Slovenci pri reševanju tega konflikta nimajo posebne politične teže in bi njihovo vključevanje v južnoslovansko enoto ta proces zaradi nemških interesov s Trstom bistveno zapletlo, so bila za slovenske politike in angažirane izobražence veliko razočaranje. Nekaj se

¹⁰⁸ Več o tem glej Benedetič, Poti do univerze; Dolenc, Leto 1918 kot kulturna prelopnica, str. 262–266

¹⁰⁹ Ilešič, Odgovori na “Vedino” anketo o jugoslovanskem vprašanju, str. 105–113; glej tudi Melik, Novoilirstvo, str. 32.

jih je na knjigo ogorčeno odzvalo. Tak koncept reševanja je bil dosti bolj sprejemljiv za hrvaške politike, zlasti za tiste iz vrst hrvaško-srbske koalicije.¹¹⁰ Nevarnost reševanja južnoslovanskega vprašanja brez Slovencev, ki se je potem večkrat ponavljala vse do "rešitve" leta 1918, je med Slovenci vzpodbudila povečano aktivnost in skrb glede tega vprašanja.

Leta 1913 so mu novoilirci posvetili posebno anketo, ki jo je izvedla goriška revija Veda. Ta je bila leta 1911 že ustanovljena z namenom "ugotoviti eksistenčne predpogoje jugoslovanstva". Anketo so spodbudili tudi spori okrog novoilirstva ob praznovanju stote obletnice rojstva Stanka Vraza (1810–1851) in obe balkanski vojni (1912/1913).¹¹¹ Anketa o jugoslovanskem vprašanju je sprožila predvsem razmisleke glede jezikovnega problema jugoslovanstva. Ta predstavlja jedro problema slovenske kulturne posebnosti ali asimilacije. O politični združitvi Jugoslovanov – kot posebni etnični enoti in ne več kot skupini južnih Slovanov – v habsburški monarhiji niso več razpravljali. O nujnosti političnega povezovanja je v slovenskih intelektualnih krogih že vladalo skoraj enotno pozitivno mnenje. Kakšna naj bi ta združitev bolj konkretno bila videti zunaj habsburškega okvira, pa so začeli razmišljati šele sredi vojne, ko so se pokazale realne možnosti zanjo. Pomanjkanje bolj konkretnega razmišljanja o možni združitvi in dolgotrajnejših priprav na tako združitev kaže predvsem na moč takratnega germanizacijskega pritiska, saj v primerjavi z rešitvijo pred neizbežno germanizacijo način združevanja ni igral večje vloge.

Na vprašalnik revije Veda se je odzvalo 32 povabljenih piscev, od tega 20 Slovencev, 10 Hrvatov ter po en Srb in Čeh.¹¹² Kljub enotnemu mnenju o nujnosti

¹¹⁰ Seton, *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*; Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914, str. 52.

¹¹¹ Rotar, *Slovenščina in slovenstvo*, str. 65–95. Prvi je o Vedini anketi analitično pisal Dušan Biber v omenjeni razpravi, dobro analizo pa je naredil še Lojze Ude v navedenem delu *Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914* iz leta 1967, v slovenščini je objavljena v njegovi knjigi *Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost*.

¹¹² Stojan Novaković, filolog in zgodovinar, predsednik Srbske akademije znanosti in umetnosti; dr. Karel Kadlec, češki strokovnjak za slovansko pravo; hrvaški udeleženci ankete po abecednem redu so bili: Nikola Zvonimir Bjelovučić, Milan Krešić, Antun Gustav Matoš, Ladislav Polić, Dušan pl. Preradović, Milan Rešetar, Josip Smodlaka, Frano Supilo, Josip Šilović in Petar Tomić; Slovenci: Anton Bezenšek,

političnega povezovanja se je slaba polovica anketiranih (14/32) izrekla proti stopitvi slovenščine s srbohrvaščino. Od slovenskih udeležencev ankete je bilo takih enajst od dvajsetih, drugi, razen treh izjem, pa niso videli večjih problemov pri opuščanju slovenščine v korist srbohrvaščine. Večina Slovencev je torej opuščanje svojega knjižnega jezika zavrnila.¹¹³

Ob Vedini anketi se je nekaj ljudi odzvalo tudi v drugih publikacijah ali javnih nastopih. Pomembnejši so bili zlasti štirje. Glavni ideolog slovenskega katoliškega gibanja oziroma Cerkve, Aleš Ušeničnik, je sprejemal žrtvovanje slovenskega jezika za bodoče združevanje s Hrvati, medtem ko je odklanjal združevanje s Srbi, ki naj bi bili kulturno precej drugačni (bizantinska kultura, pravoslavlje).¹¹⁴ Vsakršno kulturno in jezikovno združevanje razen političnega povezovanja je odklanjal liberalni docent psihologije na univerzi v Pragi, Mihajlo Rostohar, sicer iz generacije narodnih radikalov, od katerih pa se je po prvem letniku njihove revije Veda (v začetku leta 1912) osebno in idejno ločil.¹¹⁵ V socialno-demokratski reviji Naši zapiski se je oglasil masarikovec Albin Prepeluh in problemu nakazal rešitev, ki jo je dve desetletji kasneje dodatno utemeljil Josip Vidmar. Jugoslovanska ideja bi, po Prepeluhu, z žrtvovanjem slovenščine ne pridobila ničesar, pač pa bi ideja jugoslo-

Anton Dermota, Fran Heric, Ivan Hribar, Fran Ilešič, Vekoslav Kisovec, Vladimir Knaflič, Dragotin Lončar, Fran Milčinski, Rajko Perušek, Makso Pleteršnik, Josip Sernek, Karel Slanc, Saša Šantel, Rajko Šinek, Ivo Šorli, Henrik Tuma, Pavel Turner, Bogumil Vošnjak in Mihael Vošnjak.

¹¹³ Ude, Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914; Melik, Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu, str. 197–204.

¹¹⁴ Ušeničnik, Slovenci in Hrvati, str. 431–441.

¹¹⁵ Rostohar je po sporu z Bogumilom Vošnjakom v uredništvu Vede začel izdajati svojo revijo Napredna misel, časopis za napredno kulturo, ki je izhajala dvomesečno, prvo leto (1912, 6 št.) v Krškem, drugo (1913, 4 št.) pa v Pragi. V reviji je večkrat pisal o vprašanju združevanja Jugoslovancev in ostro kritiziral novoliirsko težnjo k popolnemu zlitju s Hrvati in Srbi. Glej npr. Rostohar, Jugoslovanstvo, str. 111–119; Rostohar, Naš narodni problem, str. 245–253; Rostohar, Anketa o jezikovnem približevanju Jugoslovancev, str. 239–240; Rostohar, Slovanska kriza, str. 5–11; Rostohar, Razvoj slovenskega književnega jezika v jugoslovansko smer, str. 53–58; Rostohar, Nesmiselna resolucija, str. 91–92; Rostohar, Času primeren odgovor, str. 125–132; Rostohar, Ali so južni Slovani narodna enota?, str. 132–141; Rostohar, Slovenskega naroda ilirska propaganda in narodno-napreden program, str. 142–143; Rostohar, Zadnje poglavje o vedatorjih, str. 191–192; o Rostoharju in Napredni misli glej Kržišnik Bukič, Mihajlo Rostohar in "Napredna misel", str. 321–346; o Rostoharjevi polemiki z Ušeničnikom, ki se dotika tudi ilirizma, pa še Perovšek, Polemika Ušeničnik-Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913, str. 1–12.

vanske vzajemnosti lahko mnogo pridobila, "ako svojo narodno individualnost še utrdimo in okrepimo".¹¹⁶

Z znamenitim predavanjem "Slovenci in Jugoslovanci" pa se je s socialnodemokratske strani v aktualno razpravo vmešal tudi pisatelj Ivan Cankar, ki se je pridružil Rostoharjevemu mnenju in ostro kritiziral novoilirizem oziroma pripravljenost, tako nekaterih politikov v vseh treh slovenskih političnih strankah kot posameznih kulturnih delavcev in inštitucij, na žrtvovanje slovenskega jezika in narodne individualnosti v prid večje enotnosti južnih Slovanov. Na predavanju 12. aprila 1913 v ljubljanskem Mestnem domu, ki ga je organiziralo socialdemokratsko kulturno društvo Vzajemnost, je Cankar med drugim poudaril: "Kakor ste videli, sem smatral jugoslovanski problem za to, kar je: namreč za izključno **političen** problem. Za problem razkosanega plemena, ki se v življenju človeštva ne more uveljaviti, dokler se ne združi v celoto. To je vse! Kakšno jugoslovansko vprašanje v kulturnem ali celo jezikovnem smislu zame sploh ne eksistira. Morda je kdaj eksistiralo: toda rešeno je bilo takrat, ko se je jugoslovansko pleme razcepilo v četvero narodov s četverim čisto samostojnim kulturnim življenjem. Po krvi smo si bratje, po jeziku vsaj bratranci, – po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu, ali pa goriški viničar furlanskemu."¹¹⁷

Na podlagi jezikovnih razprav v Vedi in ob njej torej lahko ugotovimo, da navdušenja ali vsaj velikih upov nad združevanjem Jugoslovanov pri slovenskih intelektualcih pred prvo svetovno vojno, ne glede na različno politično usmeritev, ni manjkalo. Razhajali so se v mnenjih, ali samo politična ali tudi kulturna, se pravi jezikovna združitev in kako to doseči. Najpogostejši argument za postopno združitev slovenščine s srbohrvaščino je bilo prav premajhno jezikovno zaledje za kakršnokoli resno literaturo v slovenščini.

Zelo zgoščeno je občutje majhnosti in nezmožnosti dovolj kakovostnega samostojnega preživetja v anketi strnil pisatelj Fran Milčinski: "Tesen je pač naš dom,

¹¹⁶ Prepeluh, Slovenci ali Jugoslovanci, str. 140.

¹¹⁷ Cankar, Slovenci in Jugoslovanci, str. 234–235.

tesen kakor rodbinska rakev! Najnaravnejša rešitev iz teh morečih spon, bi bilo zblíževanje in končna jezikovna združitev s Hrvati. (...) Poljudna ali za uporabo v šolah delujoča znanost ima pri nas še nekaj polja. Prava znanost pa v Slovencih ne more uspevati. (...) Saj specialne panoge znanosti pri nas težko najdejo resnih interesentov toliko, kolikor jih (je) treba za eno omizje. (...) Enako je s književnostjo. Kdor ne zadene okusa širših plasti, ta ne najde – in naj je njegovo delo še tako fin umotvor ali baš zaradi tega – toliko sebi sorodnih čitateljev, da bi zadovoljil založnika. Slovenski dramatik, ki ne piše za odre na deželi, se zaman trudi.”¹¹⁸

Vladimir Knaflič in Bogumil Vošnjak sta z Vedino anketo med slovenskimi izobraženci zavestno spraševala intelektualno javnost, ki je bila zblíževanju pričakovano bolj naklonjena. Pa tudi dobljeni odgovori urednikov Vede niso zadovoljili, saj je Knaflič v svojem odgovoru kot zadnji zaključil: “Vedina anketa je končana. Odkrito moram reči, da ni izpolnila vseh mojih nad.”¹¹⁹ Anketa je namreč sprožila nasprotovanja in obtožbe, da je jugoslovanska narodna enotnost slovenska narodna smrt.¹²⁰ Nekateri poznavalci te shizofrene situacije so mnenja, da so Slovenci v tem času zaradi pesimizma in strahu pred agresivnim nemškim nacionalizmom razmišljali o jugoslovanstvu zelo zmedeno, nerealno, brez resničnega poznavanja razmer na Balkanu in s preveliko mero “neverjetnega odrekanja samemu sebi, svoji preteklosti in bodočnosti. Videti je bilo, kakor da sta res samo dve možnosti: ali da se ponemčimo, ali da utonemo v jugoslovanstvu.”¹²¹ Če lahko mnenju o zmedenosti in nevednosti v mnogočem pritrdimo, pa ne moremo pritrditi misli o veliki pripravljenosti samoodrekanja. Veliko nasprotnikov žrtvovanja slovenščine se na anketo vendarle ni odzvalo, nekaj jih je na anketo reagiralo negativno in tudi objavljeni odgovori bolj kažejo na redkost in maloštevilnost navdušencev za jugoslovansko kulturno združevanje kot pa na razširjenost te misli med

¹¹⁸ Veda, 1913, str. 226.

¹¹⁹ Veda, 1913, str. 516.

¹²⁰ Knaflič je posebej navedel obtožbe Albina Prepeluha (Naši zapiski, 1913, str. 139) in Mihajla Rostoharja (Napredna misel, 1913).

¹²¹ Melik, Slovenci v času Cankarjevega predavanja o jugoslovanstvu, str. 203.

Slovenci. Odgovori in reakcije na provokativno anketo pravzaprav pritrjujejo mnenju, da se je večina zavedala pridobitev slovenske kulture in kljub še vedno neugodnim razmeram in negotovi prihodnosti vsega tega ni bila pripravljena zavreči. Ali kot je v omenjenem predavanju povedal Cankar: *“Hvala Bogu, da teh Ilircev ni veliko – skoraj na prste bi jih lahko naštel. (...) Pod avstrijskim valptom, v svoji ječi in revščini in mnogoštevilnih nadlogah smo povzdignili svojo kulturo tako visoko, da je krās in veselje. To je izraz narodne moči, ki ne zaostaja prav nič za tisto močjo, ki se je pojavila pred Lozengradom in pri Kumanovem (zmagoviti bitki proti Turkom v prvi balkanski vojni).”*¹²²

Celo eden od obeh pobudnikov ankete, Knaflič, je v oktobrski številki Ljubljanskega zvona leta 1917¹²³ sam zavrnil navidezno rešitev dileme, ki jo je mladi geograf Anton Melik pod psevdonimom Anton Loboda v poletni (julij–avgust) številki Slovana istega leta izpostavil pod naslovom “Vraz - Prešeren”. Melik je postavil tezo o nenasilni kulturni združitvi Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki naj bi jo prek skupnih kulturnih ustanov, revij in temeljitega medsebojnega, posebej še jezikovnega spoznavanja v šolah dosegle naslednje dve do tri generacije. Eden od elementov tega zbliževanja naj bi bila tudi porazdelitev prevajanja tuje literature, da ne bi prevajali več v slovenščino tistega, kar je že v srbohrvaščini, in obratno.¹²⁴ Knaflič, ki je malo prej sam razpravljal o velikih potrebah prevajanja tuje literature v slovenščino, pa je Meliku oponesel: *“Koliko Slovencev bo čitalo roman v hrvaškem prevodu? Ko bi jih iskal za stavo, bi jih najbrže ne našel sto!”* Večina naj bi, po Knafliču, raje uporabila nemške prevode. Knaflič je kritiziral predvsem Melikov predlog mehke rešitve v *“Vrazovi smeri, vendar po Prešernovi metodi”*, češ da Vrazova ideja ni jugoslovanska

¹²² Cankar, Slovenci in Jugoslovani, str. 236.

¹²³ Ljubljanski zvon, Listek, Vraz - Prešeren, str. 559–560 – članek je podpisan samo z okrajšavo z. r., za tem naj bi se po Bogu Grafenauerju skrival Vladimir Knaflič, ki je v treh predhodnih številkah Ljubljanskega zvona objavil tudi razpravo Slovensko in tuje slovstvo pod imenom dr. Zober, glej Grafenauer, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, str. 564, op. 12.

¹²⁴ Loboda, Anton, Za kulturno zedinjenje Jugoslovanov, str. 179–183; Loboda je o počasnem, “naravnem” prehajanju v jugoslovanstvo pisal še naslednje leto – Loboda, Anton, Narod, ki nastaja, str. 476–484.

ideja, ker "kulturnega zedinjenja Slovencev, Srbov in Hrvatov ideja Jugoslavije ne zahteva. Tu nam zadostuje približevanje in spoznavanje."¹²⁵

Vedina anketa je problem z jasno izraženo dilemo samo političnega ali tudi kulturnega in jezikovnega združevanja južnih Slovanov zelo izostrila in na novo definirala. Hkrati je v problem, ki se je pred tem nekaterim navdušencem zdel veliko enostavnejši, vnesla precej dvomov in bolj kompleksnega razmišljanja. Politična publicistika, ki je večinoma ostajala bolj površinska, pa se je z vprašanjem združevanja južnih Slovanov ukvarjala še vse do začetka vojne, vendar h glavni dilemi združevanja ni prispevala nič novega.

Vojna in politična preureditev Evrope

Kot je znano, sta v prvih letih vojne v habsburški monarhiji vladala t. i. vojni absolutizem in politično mrtilo. Tektonski premiki v politiki, tudi slovenski, so se začeli šele z obnovo parlamentarnega življenja spomladi 1917. V tem prvem obdobju vojne je francoski poznavalec južnoslovenskega problema v habsburški monarhiji, Louis Leger, izdal knjigo, ki je predvidela razpad Avstro-Ogrske. Hkrati pa je tudi opozarjal, da bi bil morebitni srbski hegemonizem in centralizem za bodočo južnoslovensko državo, ki bi nastala po njenem razpadu, zelo nevaren. Za narode, ki so se na tem območju večinoma že izoblikovali v zaključene narodno-politične skupnosti, in velike socialne, gospodarske in kulturne razlike med njimi naj bi bila najprimernejša oblika skupnega političnega življenja konfederacija, nekakšna slovanska Svica z avtonomnimi kantoni za vsakega posebej.¹²⁶ Podobno, le ne tako definirano predstavo o združevanju južnih Slovanov so imeli tudi nekateri slovenski politiki in udeleženci takrat aktualnih razprav. Vendar pa ni bil, pod vtisom zunanje ogroženosti, nič manjši tudi krog zagovornikov centralizirane, enotne in močne države, ki bi

¹²⁵ Ljubljanski zvon, Listek, Vraz - Prešeren, str. 559–560.

¹²⁶ Leger, La Liquidation de l'Autriche-Hongrie, citirano po Vodopivec, Slovenes and Yugoslavia, str. 220.

jo vodil po takrat razširjenem mnenju najvitalnejši del bodoče jugoslovanske nacije, to je Srbi. Ker pa sta bila način združevanja in bodoča ureditev skupne države po njihovem stvar kolikor toliko demokratičnega odločanja in strpnega dogovora, vse tja do jeseni 1918, ko so ta vprašanja postala aktualna, o tem ni bilo dosti govora.

Od obnove parlamentarnega življenja v habsburški monarhiji je slovensko politiko zaznamovala zlasti majniška deklaracija jugoslovanskega parlamentarnega kluba v državnem zboru, ki je zahtevala preureditev monarhije in oblikovanje posebne državne enote, kjer bi avtonomno živeli Slovenci, Hrvatini in Srbi v okviru monarhije. Sočasno so se začeli večji premiki tudi v mednarodni politiki. Julija 1917 sta srbska vlada in Jugoslovanski odbor, sestavljen iz jugoslovanskih političnih emigrantov iz habsburške monarhije, podpisala skupno Krfsko deklaracijo o povojnem združevanju Slovanov na Balkanu, neodvisno od avstrijske cesarske dinastije. Sredi avgusta 1918 je bil v Ljubljani že ustanovljen Narodni svet za slovenske dežele in Istro kot predstavniško telo vseh slovenskih strank in političnih organizacij iz Kranjske, Štajerske, Koroške, Goriške, Trsta, Istre in celo Slovenske krajine na Ogrskem (Prekmurja). V začetku oktobra 1918 pa je za pripravo skupne jugoslovanske države začel delovati Narodni svet Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, ki je bil potem v času od razglasitve samostojne Države SHS 29. oktobra 1918 do njene združitve s Kraljevino Srbijo 1. decembra 1918 najvišje predstavniško politično telo te državne tvorbe. Slovenci so, ne glede na to, da meje nove države še niso bile določene, v Državi SHS na ozemlju, ki ga je nadzirala Narodna vlada v Ljubljani, prevzeli in slovenizirali staro upravno strukturo ter povsem avtonomno oblikovali potrebno novo administracijo in šolstvo.¹²⁷

V slovenski politiki se je vprašanje bodoče ureditve skupne jugoslovanske države (takrat še vedno v okviru habsburške monarhije) in s tem povezanega kulturnega združevanja začelo bolj konkretno odpirati šele v jeseni 1918. Vprašanje ustavne ureditve so načeli vodilni poli-

¹²⁷ Več o tem glej Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo; Perovšek, Slovenska osamosvojitev v letu 1918.

tiki Slovenske ljudske stranke na prvi seji ustavnopravnega odseka Narodnega sveta, ki je bila 17. septembra 1918 v Ljubljani. Eden najvidnejših politikov te stranke, nekdanji kranjski deželni glavar Fran Šuklje, je na to temo pripravil referat, kjer je zagovarjal nekakšno zvezno ureditev bodoče jugoslovanske države. Sestavljale bi jo tri avtonomne enote: Slovenija z Istro, Hrvaška s Slavonijo ter Bosna in Hercegovina z Dalmacijo. Kljub temu da je Šuklje, ki se je v celoti zavedal problematičnosti postopnega kulturnega združevanja, predvidel še razmeroma močno centralno oblast, je z objavo referata v časopisih sprožil polemiko z vodilnimi predstavniki liberalne Jugoslovanske demokratske stranke. Ti so zagovarjali centralistično državno ureditev bodoče skupne države in temu sledeči jugoslovanski nacionalni integralizem, torej čim hitrejšo zlitje Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno etnično in jezikovno skupnost.¹²⁸

Vprašanje jugoslovanskega kulturnega združevanja je med slovenskimi izobraženci postalo spet aktualno v času Države SHS, to je v času državne negotovosti, novembra 1918. Takrat se je z odločitvami glede bodoče slovenske kulturne politike že kar malce mudilo. Narodna vlada v Ljubljani je s tem namenom 16. in 18. novembra v t. i. Kulturnemu odseku Narodnega sveta zbrala okrog 30 najpomembnejših znanstvenikov in umetnikov, ki so bili takrat v Ljubljani. Vendar pa je tudi to razpravo obvladovala tesnoba, pravzaprav kar pravi konkretni strah. Italijanska vojska je bila že v Logatcu (30 km od Ljubljane) in nihče ni vedel, kje se bo ustavila, nemško čuteči Korošci so bili čedalje močnejši pri obrambi pred jugoslovansko nevarnostjo, tudi v Mariboru vse do razorožitve Schutzwehra 23. novembra še ni bilo jasno, kako se bo izteklo, in iz Dolenjske so prihajala poročila o boljševiških izgredih, Kočevarski republiki, bitkah med orožniki in zelenim kadrom ipd.

V takih razmerah je razprava na prvem sestanku potekala pravzaprav presenetljivo mirno in strah ni bil posebej opazen. Po razčiščevanju formalnosti je tesen sodelavec načelnika SLS Antona Korošca, umetnostni zgodovinar Izidor Cankar, premišljeno izpostavil glavno

¹²⁸ Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 47–65.

dilemo, ki naj bi jo bilo treba pred začetkom funkcioniranja nove države definitivno rešiti. Od te odločitve naj bi bila namreč odvisna upravna ureditev države, saj ta lahko kulturno *“stopitev pospešuje ali nasprotno, da nam da najboljšežnejših garancij v varstvo naše individualitete”*.¹²⁹ Takoj za njim pa je biolog Pavel Grošelj upravičeno in pravočasno opozoril na važnost tega vprašanja za vse nadaljnje podrobnejše delo *“z ozirom na to, kam bomo mogli speljati slovensko šolo. Do zdaj so v tem določevali politiki, ki smatrajo narod več ali manj kot kupčijsko sredstvo vsake stranke.”*¹³⁰ In prav to se je, kljub opozorilom, že po prvi seji odseka zgodilo. Grošelj se je kot prvi tudi jasno izrekel za brezpogojno ohranitev slovenske predvsem jezikovne posebnosti v jugoslovanski skupnosti.

S Cankarjevimi provokacijami o visoki gospodarski ceni slovenske posebnosti in vzdrževanja posebnih kulturnih ustanov se je strinjal geograf Anton Melik, ki je Grošljevo biološko pojmovanje, da gre naravni razvoj v smeri diferenciacije, zavračal, češ da nas sociologija uči, da diferenciaciji sledi asimilacija. Melikova izvajanja pa je nekoliko popravil, vendar potrdil literarni zgodovinar in etnolog Ivan Grafenauer: *“Asimilacija med Slovenci in Hrvati se bo izvršila tudi če se branimo. Nepregledna škoda pa bi nastala, če bi spoj forsirali, da bi nastal prelom, kakor nam kaže zgodovina. (...) Slovenci naj se razvijajo naprej, treba je varovati kontinuiteto, da ne postane slovenski narod neplodovit.”* Svoje stališče, da je treba zagotoviti pogoje za ohranitev slovenske posebnosti, je naposled povedal tudi Izidor Cankar in temu stališču so se pridružili še slikar Rihard Jakopič, pisatelj Vladimir Levstik in glasbenik Matej Hubad, ugovarjal pa je še enkrat Anton Melik.¹³¹

Naslednji dan je t. i. redakcijski komite, ki so ga sestavljali Anton Melik, Vladimir Levstik, Fran Ramovš in Josip Mal, sestavil osnutek resolucije. Plenum ga je na

¹²⁹ ARS, AS 58, f. 3, Kulturni odsek, Zapisnik 1. seje Kulturnega odseka – Narodnega sveta v Ljubljani, dne 16. 11. 1918, str. 4; zapisnika obeh sej je objavil Grafenauer, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, str. 561–569.

¹³⁰ ARS, AS 58, f. 3, Kulturni odsek, Zapisnik 1. seje Kulturnega odseka – Narodnega sveta v Ljubljani, dne 16. 11. 1918, str. 4.

¹³¹ ARS, AS 58, f. 3, Kulturni odsek, Zapisnik 1. seje Kulturnega odseka – Narodnega sveta v Ljubljani, dne 16. 11. 1918, str. 6.

naslednji seji 18. novembra popravil in ne bistveno spremenil. Omembe je mogoče vredno, da je Cankar večkrat predlagal, naj iz resolucije črtajo stavek o izvedbi *“popolnega političnega edinstva”* pod kakršnokoli vladno obliko, ker taka izjava presega pristojnost kulturnega odseka, vendar so mu enotno nasprotovali liberalno usmerjeni člani odseka: Lajovic, Melik, Grošelj, Juš Kozak in Levstik. Anton Lajovic pa je večkrat poudaril, da bi morali posebej debelo tiskati stališče o nasprotju med političnim edinstvom in kulturno avtonomijo.

Končna oblika resolucije se je obračala na Državo SHS v pričakovanju, *“da bo nova politično popolnoma edinstvena država, naj bo organizirana kakorkoli, po svoji moči pospeševala z vsemi razpoložljivimi sredstvi razvoj prosvetnega življenja vseh treh rodov na podlagi kulturne avtonomije”*.

Resolucijo je podpisalo vseh 29 udeležencev druge seje odseka in naknadno še 16 intelektualcev, med njimi tudi Ivan Cankar.¹³² Teh 45 imen vsekakor predstavlja zelo reprezentativen vzorec angažiranih izobražencev Ljubljane, kjer je bila njihova koncentracija v primerjavi z drugimi slovenskimi kulturnimi središči, tudi zaradi splošnih vojno-političnih razmer, takrat gotovo daleč največja. Vendar resolucija Kulturnega odseka ni bila objavljena v dnevnem tisku, kot ji je bilo sprva namenjeno. Namesto resolucije je liberalni dnevnik Slovenski narod 23. novembra objavil *“Izjavo duševnih delavcev”*, ki je zahtevo Kulturnega odseka po kulturni avtonomiji Slovencev v bodoči jugoslovanski državi zanikala. Izjava duševnih delavcev je na očitno pobudo liberalnih politikov zavrnila Resolucijo kulturnega odseka kot *“nepremišljeno izigravanje političnih gesel, ki bi utegnili v tej usodni uri narod begati”*, in zagovarjala čimprejšnjo popolno politično združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo v *“močno, na zunaj in navznoter enovito, svobodno ter bogato razvito državo vsega jugoslovanskega naroda”*.¹³³ To izjavo je podpisalo 44 *“duševnih delavcev”* (eden manj kot 5 dni starejšo resolucijo). Od teh 44 je bilo kar 20 takih, ki so podpisali oba nasprotujoča si dokumen-

¹³² ARS, AS 58, f. 3, Kulturni odsek.

¹³³ Slovenski narod, 23. 11. 1918, Izjava duševnih delavcev.

ta, med njimi npr. tudi Pavel Grošelj, Rihard Jakopič in Vladimir Levstik, ki so se v razpravi izrecno opredeljevali za kulturno avtonomijo. V ozadju je bila akcija vodilnih politikov Jugoslovanske demokratske stranke, ki so 20. novembra v celoti podprli predlog Pokrajinske vlade za Dalmacijo o čimprejšnji združitvi s Srbijo in Črno goro pod žezlom Karađorđevićev. Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska socialnodemokratska stranka namreč tega dalmatinskega predloga nista v celoti podprli in to je razdvojilo tudi kulturne delavce.¹³⁴ Bolje rečeno, kulturni delavci, ki so podpirali liberalno politiko, so bili takrat za politično akcijo še pripravljeni preklicati svoje podpise pod resolucijo, s katero so se še pred nekaj dnevi strinjali ali, drugače rečeno, v interesu dnevne politike so bili pripravljeni spremeniti svoje mnenje. Nedvomno je k temu pripomogla tudi usodnost časa, ko je bilo treba sprejemati politične odločitve zelo hitro, ko so bile politične stranke še daleč najpomembnejši predstavniki, nosilci in oblikovalci političnih interesov ter centri moči in ko se je zdelo, da lahko reprezentativna skupina uglednih intelektualcev na te politične odločitve še vpliva. Dogajanje ob obeh izjavah je tudi v času najtesnejšega sodelovanja vseh razpoložljivih narodnih sil razodelo izrazito ideološko – strankarsko opredeljenost slovenskih izobražencev in njihovo nemoč avtonomnega individualnega javnega delovanja.

V novi državni skupnosti

Razprave o slovenskem jezikovnem vprašanju v Jugoslaviji so občasno obujali zlasti v liberalnem strankarskem časopisju. Navdušenje za čimprejšnjo opustitev slovenščine in sprejem srbohrvaščine se je pojavljalo že decembra 1918. Vero v evolutivni nastanek enotnega knjižnega jezika Jugoslovanov je poleti 1919 še enkrat eksplicitno izrazil Fran Ilešič.¹³⁵ Razmeroma intenzivna

¹³⁴ Slovenski narod, 23. 11. 1918, Izjava duševnih delavcev; Izjavo duševnih delavcev je objavil tudi Grafenauer, Vprašanje kulturne avtonomije 1918, str. 561.

¹³⁵ Slovenski narod, 17. 12. 1918; Slovenski narod, 28. 7. 1919; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, 151–152.

razprava o tem vprašanju je v obliki polemike potekala na straneh liberalnega dnevnika "Slovenski narod" od aprila do avgusta 1920. Večina razpravljavcev je, tako kot uredništvo dnevnika in Jugoslovanska demokratska stranka sama, opozarjala na nevarnost slovenskega zapiranja pred srbohrvaškimi sodržavljani in zagovarjala postopno, "naravno" približevanje slovenščine srbohrvaščini, čeprav so se v polemiki oglašali tudi nasprotniki opustitve slovenskega jezika.¹³⁶

Osrednja vlada v Beogradu je skušala še pred sprejetjem nove ustave, kljub temu da je bila uprava na vseh področjih v novopriključenih habsburških pokrajinah prej mnogo bolje urejena, urejati stvari neposredno in po srbski zakonodaji. To je bilo v nasprotju s posebno naredbo Narodne vlade v Ljubljani iz novembra 1918 (pred združitvijo s Srbijo), s katero je prevzela celotno upravo na svojem ozemlju, vse dokler tega ne bi spremenila konstituenta. Razmeroma nasilno vmešavanje osrednje vlade v upravo v slovenskem delu države se je začelo že sredi leta 1920, pol leta preden se je konstituenta sploh sestala, stopnjevalo pa se je v času koalicijskih vlad Narodne radikalne in Jugoslovanske demokratske stranke (Pašić-Pribičević) v letih 1921–1925.¹³⁷ Slovenska javnost je bila nad centralizirano državno upravo, nad nekompetentnimi administrativnimi intervencijami iz Beograda, nad argumenti surove politične moči na mesto dogovarjanja in nad degradacijo pravne države v nekaj letih skupnega življenja že zelo razočarana.

Vprašanje ohranitve slovenske kulturne in jezikovne posebnosti ali asimilacije s Hrvati in Srbi se je spet z vso ostrino vzpostavilo v kontekstu širše državne ureditve ob ustavni razpravi spomladi 1921. Takrat se je podobna skupina uglednih intelektualcev angažirala s t. i. Avtonomistično izjavo slovenskih kulturnih delavcev¹³⁸. Ta je zahtevo po slovenski kulturni avtonomiji,

¹³⁶ Dolenc, Kulturni boj, str. 131–133; Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, str. 152–161.

¹³⁷ Dolenc, Kulturni boj, str. 23–24 in 114–211.

¹³⁸ To ime je dobila pozneje, ko je sprožila številne polemike in jo je bilo treba določneje poimenovati, objavljena pa je bila s preprostim naslovom "Izjava" v drugi številki trinajstega letnika socialnodemokratske revije Naši zapiski, ki je izšla okrog 20. februarja 1921.

ki je ostala v kulturnem odseku Narodnega sveta, razširila še na zahtevo po avtonomiji v upravi in gospodarstvu. Pod Avtonomistično izjavo se je podpisalo 43 uglednih književnikov, slikarjev, glasbenikov, univerzitetnih profesorjev in publicistov vseh treh glavnih političnih usmeritev, podobno kot pod predhodni dve kolektivni izjavi. Odnos do upravopolitičnih vprašanj in njihovih kulturnih posledic je bil tedaj že mnogo bolj izčiščen. Veliko bolj razvejana je bila tudi struktura slovenskih političnih strank, kar je sprostilo vezanost intelektualcev na prej strogo ločene tri glavne idejnopolične tokove. Zlasti je bilo to pomembno pri daleč največji, liberalno¹³⁹ usmerjeni skupini intelektualcev, kjer so takrat že polno delovale tri različne in nepovezane politične stranke.

Z Avtonomistično izjavo se ni začelo le široko avtonomistično politično gibanje med Slovenci, kot v svojih spominih ugotavlja eden od pobudnikov izjave Fran Erjavec¹⁴⁰, temveč tudi proces depolitizacije slovenskih intelektualcev ali postopno prenehanje njihove neposredne politične angažiranosti. Avtonomistična izjava je sprožila burne reakcije, seveda najprej v politični javnosti, potem pa nezadržno tudi med slovenskimi izobraženci nasploh, vse do posameznih strokovnih in interesnih združenj, ki s politiko niso imela neposredne povezave. Tako so morali, zaradi sodelovanja svojih sodelavcev, razpravljati o izjavi in se izjasnjevati o njej na ljubljanski univerzi, v Slovenski matici, v Društvu slovenskih književnikov, pa celo v slovenskem zdravniškem društvu in v ljubljanski sekciji Združenja jugoslovanskih inženirjev. Res so nekatera strokovna združenja debato o tem vprašanju odklonila ali avtonomistično izjavo zavrnila, a v večini ustanov je prevladalo avtonomistično razpoloženje.¹⁴¹ Splošno javno mnenje o tem vprašanju so pokazale tudi spomladanske občinske volitve tega leta, ko je avtonomistično razpoložena SLS v pol leta od volitev v konstituantno pridobila 25 %

¹³⁹ Liberalno je mišljeno v najširšem pomenu besede, ki bi ga lahko omejili s kriterijem privolitve v civilne pridobitve francoske revolucije.

¹⁴⁰ Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921.

¹⁴¹ Več o tem Dolenc, Kulturni boj, str. 145–150.

glasov.¹⁴² Voditelj Slovenske ljudske stranke Anton Korošec je v jeseni 1920 zaradi nerešenih mejnih vprašanj z Italijo in Avstrijo še kolebal med različnimi opcijami državne ureditve, v času ustavne razprave spomladi 1921 pa je začel odkrito zagovarjati državno ureditev s široko avtonomijo zelo različnih pokrajin v državi. Taka opredelitev je stranki na vseh nadaljnjih demokratičnih volitvah prinašala okrog 2/3 volilnih glasov v Sloveniji.

Izjava je bila v Sloveniji deležna skrajne spolitiziranosti in je sprožila opredeljevanje za eno ali drugo opcijo med profesorji na ljubljanski univerzi, v znanstvenem društvu Slovenska matica, v Društvu slovenskih književnikov in celo v združenjih zdravnikov ter inženirjev. Večina je podprla izjavo in z njo ohranitev slovenske identitete znotraj jugoslovanske skupnosti. Z izjavo se ni začelo le široko avtonomistično gibanje med Slovenci, temveč tudi proces depolitizacije intelektualcev oziroma postopno osvobajanje od neposredne strankarske angažiranosti. Podpisovanje Avtonomistične izjave in proces opredeljevanja, ki ga je sprožila, je bila prva uspešna nestrankarska politična akcija in velik korak k oblikovanju civilne družbe v Sloveniji. Katoliško opredeljenim intelektualcem je avtonomistična akcija socialističnih mladinov samo potrdila njihovo usmeritev, ki pa je bila v večji meri pogojena s starim kulturnim bojem med liberalizmom in katolicizmom. Politična avtonomija Slovenije bi namreč Katoliški cerkvi zagotavljala boljše pogoje za ohranitev politične, ideološke in kulturne prevlade.

Pobudnik novoilirstva in eden najbolj zagrizenih zagovornikov kulturnega poenotenja Jugoslovancev Fran Ilešič je srbski intelektualni javnosti pojasnjeval, da so podpisniki izjave, to so slovenski "neklerikalni" avtonomisti, samo po sili razmer tudi Jugoslovani. Da soglašajo s politično združitvijo samo zaradi zunanje (nemške in italijanske) nevarnosti, ne strinjajo pa se s kulturno združitvijo, ker so – kakor jih je Ilešič imenoval – Avstroslovenci oziroma Sloveno-Nemci, v nasprotju s

¹⁴² Na volitvah v konstituantno 28. novembra 1920 je SLS, ko še ni bila jasno opredeljena glede državne ureditve, dobila 36 % glasov, na občinskih volitvah spomladi 1921 pa 61 % vseh občinskih odbornikov po Sloveniji.

Sloveno-Jugoslovani. *“Sloveno-Nemci so zazrti povsem na sever in zahod, na vzhod in jug gledajo s prezirom in v manj civilizirani jugoslovanski skupnosti živijo samo po sili razmer; medtem ko mi drugi v tej skupnosti iščemo svojo ljubezen in si prizadevamo, da bi se čim bolj preplekli, res z bolj siromašnimi, vendar s tistimi, ki verjamejo v prihodnost.”*¹⁴³ Kljub očitni jezi na avtonomistično akcijo je bilo v Ilešičevem dokazovanju, da gre tu v nasprotju z jugoslovansko za t. i. avstrijsko mentaliteto, gotovo tudi zrno resnice.

Med podpisniki Avtonomistične izjave vseh treh glavnih predvojnih idejnopoličnih opredelitev so imeli največ težav prav liberalno usmerjeni, ki so bili najštevilnejša skupina. Nekaj naj bi jih prav zaradi svoje opredelitve proti vidovdanski ustavi začelo sodelovati z narodnimi socialisti oziroma njihovim glasilom Jugoslavijo; Ilešič omenja Ivana Prijatelja, Franceta Kidriča, Alfreda Šerka in Jožo Glonarja. Kidrič je sicer to takoj zanimal.¹⁴⁴ Večina pa se jih je umaknila iz dnevnopolitičnega dogajanja. Vendar so kulturni problem slovenstva razčiščevali še celo desetletje na bolj strokovni ravni v ožje branih jugoslovanskih revijah.

V Jugoslovanski socialnodemokratski stranki je na podlagi avtonomistične izjave leta 1921 prišlo celo do razcepa in postopnega oblikovanja samostojne politične stranke, ki je temeljila na slovenski kulturni posebnosti, torej na federalistični državni ureditvi in nemarksističnem programu socialnega dela med širokimi delavskimi in kmečkimi sloji. Vse od leta 1917 do poznih tridesetih let v osnovi ista politična misel, ki sta jo dokaj posrečeno dopolnjevala predvsem Albin Prepeluh in Dragotin Lončar v različnih političnih strankarskih poskusih,¹⁴⁵ nikoli ni imela množične podpore slovenskih volivcev verjetno tudi zato, ker se je v dvajsetih letih nekaj bistvenih elementov njunega programa slučajno – čeprav iz različnih vzrokov – ujemalo s programom

¹⁴³ Ilešič, Slovenski avtonomizam, str. 1575–1576, iz srbohrvaščine prevedel Ervin Dolenc.

¹⁴⁴ Jutro, 6. 11. 1923, Slovenski avtonomizam.

¹⁴⁵ Vodopivec, Avtonomistična misel Albina Prepeluha; Perovšek, Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev, str. 81–82; Perovšek, Lončarjevi narodni in idejnopolični pogledi v času med svetovnjima vojnama, str. 42–54.

veliko bolje organizirane Slovenske ljudske stranke. Ta je prav na podlagi svojega nasprotovanja vidovdanski ustavi in na podlagi političnega avtonomizma ponovno pridobila absolutno večino slovenskega volilnega telesa. Z odprtostjo in večjo toleranco do sodobnih usmeritev v znanosti in umetnosti ter s podporo slovenskim kulturnim ustanovam, predvsem ljubljanski univerzi, je SLS v dvajsetih letih bistveno popravila svojo podobo tudi v očeh slovenskih izobražencev.¹⁴⁶ Kot rečeno pa tudi izobraženci sami niso bili več navdušeni nad neposredno politično akcijo, saj so imeli s tovrstnim delovanjem slabe izkušnje. Značilna je resigniranost Ivana Prijatelja in njegova prekinitev stikov s politiki Demokratske stranke po dogodkih okrog avtonomistične izjave.¹⁴⁷ Celó najožji sodelavec Prepeluha in Lončarja pri pobudi avtonomistične izjave, zgodovinar Fran Erjavec, ni ostal pri "neklerikalnih" avtonomistih, temveč se je vključil v kulturno delo katoliškega gibanja.¹⁴⁸

Po tem, ko je bila na Vidov dan 28. junija 1921 z grobim preglasovanjem sprejeta izrazito centralistična ustava, s širokimi pooblastili kralju, in je ohranitev ali revizija ustave postal pglavitni politični problem vse države, se je razprava o zblíževanju jugoslovanskih narodov ali plemen, kot jih je označila ustava, nadaljevala v ožjih intelektualnih krogih. S problemom slovenske integracije v jugoslovansko srbohrvaško skupnost se je zunaj Slovenije še največ ukvarjala zagrebška revija *Nova Evropa*, ki so jo ustanovili jugoslovansko in liberalno usmerjeni, vendar strankarsko nevezani intelektualci iz vseh delov nove države. *Nova Evropa* je slovenskemu delu države posvetila nekaj tematskih števil.¹⁴⁹ Problema integracije slovenskega dela države pa se je, potem ko so bila zaključena do takrat aktualnejša mejna vpraša-

¹⁴⁶ Dolenc, Kulturni boj.

¹⁴⁷ Erjavec, Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921.

¹⁴⁸ Erjavec Fran, 1893–1960, zgodovinar, novinar in urednik, najprej je sodeloval pri socialnodemokratskih revijah *Demokracija* (1918–1919) in *Naši zapiski* (1920–1921), potem pa pri katoliškem gibanju urejeval *Ilustriranega Slovenca* (1924–1932), *Socialno misel* (1926–1927) in napisal med drugimi knjigo *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*.

¹⁴⁹ *Nova Evropa*, 1922, št. 5, *Slovenačko pitanje*; *Nova Evropa*, 1923, št. 3, *Privreda Slovenije*; *Nova Evropa*, 1924, št. 7–8, *Kulturna Slovenija*; *Nova Evropa*, 1930, št. 5 – številka revije je bila posvečena geografiji in turizmu Slovenije; glej tudi Nečak, *Revija "Nova Evropa"* in *Slovinci*, str. 93–108.

nja, prvi dotaknil znameniti dunajski slavist Vatroslav Jagić, ki je v pismu uredništvu izražal skrb zaradi hitro skrhanе enotnosti v "troimeni" kraljevini. Svojo staro skepso nad uspešno integracijo s Slovenci zaradi drugega jezika je ocenil kot napačno in opozoril na napako srbskih vladajočih krogov pri navezavi na Slovence. S popušcanji in prevelikimi uslugami Slovencem (popolna univerza!), da bi na ta način stisnili Hrvate, naj bi Srbi pri Hrvatih povzročili razočaranje nad skupno državo.¹⁵⁰

Leta 1922 je na posebno prošnjo uredništva, da bi napisal študijo o možnosti približevanja slovensčine in srbohrvaščine, odgovoril tedaj poleg Jagića najbolj ugleđen slavist, profesor univerze v Pragi, Slovenec Matija Murko. Na veliko razočaranje uredništva je Murko poudaril staro samostojnost in razvitost slovenskega knjižnega jezika ter odločno zavrnil možnost, da bi se mu Slovenci kdaj odrekli. Glavni urednik revije Milan Čurčin je tako stališče označil za nesprejemljivo iz zgodovinskega, etnološkega in filološkega vidika ter poudaril, da bo slovensko vprašanje prej ali slej postalo večji politični problem, saj ne more obstajati narod in država z dvema enakovrednima (državnima) knjižnima jezikoma.¹⁵¹

Podobno negativno stališče kot Murko je do možnosti slovenskega samoodpovedovanja izrazil tudi uvođničar v tematsko številko Nove Evrope o slovenskem gospodarstvu, profesor pravne fakultete v Ljubljani Leonid Pitamic. V znak dobre volje k zbliževanju pa je predlagal postopno oblikovanje skupne znanstvene terminologije.¹⁵²

Razočarano je na slovensko nepopustljivost, posebno na stališči dveh uglednih slovenskih znanstvenikov in soustanoviteljev revije, reagiral član uredništva in profesor zagrebske medicinske fakultete Laza Popović. Popović je slovensko nepripravljenost, da bi žrtvovali svojo posebno identiteto in jezik, označil za slovenski separatizem ter zavrnil Pitamica, češ da je lahko jugoslovanstvo predvsem stvar ljubezni in šele nato stvar

¹⁵⁰ Nova Evropa, 1920, št. 9, str. 319; Nećak, Revija "Nova Evropa" in Slovenci, str. 98.

¹⁵¹ Murko, Slovenački književni jezik; Čurčin, Slovenačko pitanje.

¹⁵² Pitamic, Slovenački problem, str. 65–69.

državne normative. Jugoslovanska skupnost, ne pa enotnost, naj bi bila mogoča samo s sporazumom in koordinacijo.¹⁵³

Dobro leto kasneje pa se je analize jugoslovanstva lotil še glavni urednik Čurčin. Definiral je tri koncepte jugoslovanstva: prvo predstavlja velikosrbstvo in velikohrvaštvo, ki bi radi svoje ime in vpliv razširili na vso državo, sta največkrat le nazadnjaška in neprosvetljena reakcija eden na drugega, formula SHS jima je le prehodna etapa, njuna glavna predstavnika pa sta Nikola Pašić na srbski in Stjepan Radić na hrvaški strani. Drugi je edino pravi jugoslovanski koncept odprtega jugoslovanstva, ki ne priznava razlik in meja med srbstvom in hrvaštvom, to so za ta koncept zdaj že podrejeni plemenski pojmi podobno kot Dalmatinci, Vojvodinci, Bosanci, Hercegovci, Srbijanci, Makedonci, Slavonci, Istrani, Medžimurci. *“Posebno mesto imajo v konceptu odprtega jugoslovanstva za sedaj le Slovenci in to na lastno željo in po svojem lastnem prepričanju. Nekoliko po jeziku in nekoliko po mentaliteti se ločujejo od Srbohrvatov, kar je mogoče tudi znanstveno in praktično potrditi. Slovenci v veliki večini pristajajo na politično enotnost (z avtonomijo), ne pristajajo pa zaenkrat na kulturno enotnost. Tu torej ne gre drugače, kot pustiti času, da naredi svoje in počasi utre poti za zблиževanje.”* Najnevarnejši je bil po Čurčinu tretji koncept jugoslovanstva z rezervo (“jugoslovenstvo s primišljju”), ki se je strinjal s poenotenjem vseh treh plemen (Srbov, Hrvatov in Slovencev), vendar s skritim namenom in prevaro dolgoročno prevladati, to pa skriti za leporečjem o enakopravnosti, državni ideji, integralni enotnosti, ki izključuje sporazum (med enotnim narodom ne more biti sporazuma) ipd. Nosilci tega koncepta naj bi bili Svetozar Pribičević in takrat že pokojni Milenko Vesnić na srbski strani, Trumbić, Lorković in Dežman pa na hrvaški.¹⁵⁴

Kot kaže, se je tudi najprodornejše intelektualno gibanje integralnega jugoslovanstva okrog revije Nova Evropa po vseh napakah vladajoče politike sredi prve

¹⁵³ L. (Popović Lazo), Slovenci kao Jugosloveni, str. 169–171; Nećak, Revija “Nova Evropa” in Slovenci, str. 102.

¹⁵⁴ Čurčin, Tri koncepcije jugoslovenstva, str. 33–36.

polovice dvajsetih let nekako sprijaznilo z dejstvom slovenske posebnosti in delnega odstopanja od miselnih vzorcev, ki so prevladovali med večino Hrvatov in Srbov, ter sprejelo bolj zapleteno in dolgotrajnejšo pot k jugoslovanski enotnosti. Tako tudi na ponovno utemeljitev slovenske jezikovne in splošne kulturne posebnosti izpod peresa Matije Murka, ki je uredil tematsko številko revije o slovenski kulturi,¹⁵⁵ ni bilo več negativnih reakcij.

Prav razprave in dileme o hitrem, počasnem ali sploh približevanju slovenščine srbohrvaščini so v Sloveniji odločilno prispevale k reakciji, ki se je kazala v povečani občutljivosti in skrbi za slovenski jezik. Kot je za Novo Evropo novembra 1925 poročal Božidar Borko: *“Ne glede na današnje in prihodnje sporazume in diskusije o slovenskem vprašanju, Slovenci nadaljujejo svoje povsem samostojno kulturno življenje. Navkljub vsem dvomom ali bodo mogli obdržati pred Srbohrvati – ali bolje v Jugoslovanstvu – svojo kulturno individualnost, je njihova ljubezen do svojega jezika in do svoje književnosti ostala pred političnimi vplivi in spremembami povsem nedotaknjena. Res je, da so tudi ljudje – posebej ‘profesionalni’ politiki –, ki jim je ta stran narodnega življenja bolj ali manj tuja; ne marajo književnosti in jezika pa so lahko ‘širokogrudni’ pri vprašanju opuščanja slovenščine v korist srbohrvaščine. Vendar narodno jedro, ki živi v slovenski tradiciji, ki ljubi jezik, pisce in knjige, ne more in noče ponuditi vsega tega na tržnici za kakršnekoli kompromise v škodo življenjskih interesov slovenskega naroda. (...) Zadnja leta, ko je diskusija o stapljanju slovenskega jezika s srbohrvaškim spet oživela in postala bolj aktualna, lahko poznavalec slovenskih razmer ugotavlja podvojeno skrb in ljubezen do slovenskega knjižnega jezika. Potrebno je le vzeti v roke ‘Ljubljanski zvon’, ‘Dom in svet’ ali pa najmlajšo revijo ‘Kritika’, pa vidimo koliko pozornosti je danes posvečeno čistosti in pravilnosti knjižnega jezika in da tu ni slišati in videti nič o ‘stapljanju’. V vsaki kritiki novih knjig je posvečena tudi skrbna pozornost jeziku. V skrbnosti glede pravilnosti izrazov, čistosti besed in stilne skladnosti so Sloven-*

¹⁵⁵ Murko, Uvodna reč, str. 177–179.

ci lahko vzor drugim Slovanom. 'Slovenska slovnica' dr. Antona Breznika, katere druga izdaja je izšla pred nekaj leti (1921) in 'Slovenski pravopis' istega avtorja sta danes glavni kriterij v vseh sporih o pravilnosti posameznih oblik in merilo, ki se zelo strogo upošteva."¹⁵⁶

Božidar Borko je bil literarni kritik, urednik kulturne rubrike dnevnika "Jutro", glasila Samostojne demokratske stranke (SDS), glasnice centralizma in unitarizma v Sloveniji in kot tak zavezan njeni politični usmeritvi ter odvisen od svojih delodajalcev. Kljub temu je Borko svoje stališče dve leti kasneje v Drugem književnem pismu iz Slovenije za Novo Evropo ponovil. "Pisec teh vrstic je že v prejšnjem svojem književnem pismu iz Slovenije utemljal, da ne pride v poštev nikakršno stapljanje ali opuščanje jezika, ki ima danes že svojo zavezo, svoj razvoj, svojo preteklost in dovolj dobro književnost, in ki ni in ne more biti v jugoslovanski kulturi (tudi bodoči) to, kar je na primer kajkavski dialekt. Naposled so polemike o tem danes odveč, saj so dejstva prepričljivejša od besed."¹⁵⁷

Pol leta kasneje pa je Borko še posebej analiziral hotenja in pogoje za enotno kulturo in značaj Jugoslovancev. Najprej je pokazal na izpraznjenost ponavljajočih se fraz jugoslovanskih politikov in publicistov o enotni kulturi in enotnemu značaju Jugoslovancev. "Pod sugestijo teh ljudi se poraja mišljenje, da sta enotna kultura in enoten značaj temeljni pogoj naše združitve in skupnega življenja v državi. To mišljenje pa lahko razmere obrne ravno proti tistemu, za kar bi si resnično morali prizadevati, to je proti sami kulturi."¹⁵⁸ V državnem in nacionalnem interesu naj bi ves kulturno-civilizacijski utrip v državi pomešali in izenačili, tako da bi imeli enako kulturo na Ohridu in v Ljubljani. Glavna sredstva za doseg tega na prvi pogled pomembnega in nujnega cilja naj bi bila enoten šolski pouk, sistematično delo centralizirane birokracije v Beogradu in propagandna podpora vsega tiska v državi. Borko pa ugotavlja, da hkrati obstajajo tudi nasprotna prizadevanja, saj niti Srbi sami nočejo

¹⁵⁶ Borko, Književno pismo iz Slovenije, str. 433–438.

¹⁵⁷ Borko, Drugo književno pismo iz Slovenije, str. 33–40.

¹⁵⁸ Borko, Jedna kultura i jedna psiha, str. 13.

svoje kulture poenotiti z drugimi in odpraviti duhovnih razlik, ki so rezultat posebnih razmer in tradicije. To-liko manj se lahko navdušujejo nad idejo poenotenja Hrvati, še manj pa Slovenci, ki so kulturno drugačni. Borko nadalje dokazuje, da kultura in narodni značaj nista odvisna samo od države, čeprav ta nanju vsekakor vpliva. Kultura naj bi bila v tem odnosu primarna, saj na podlagi kulture včasih države nastajajo in propadajo. Država ne ustvarja kulture, v mnogih primerih je niti ne podpira, včasih pa ji celo nasprotuje. Tako kot narod in država lahko potekata tudi kulturni in državni princip vzporedno ali pa si nasprotujeta, nikoli pa ne bosta enotna. *“Narodi imajo kulturo in poseben značaj v svobodi in v suženjstvu, pod parlamentarno ali absolutistično vlado; zato lahko obstaja nacionalna država tako brez enotne kulture kot brez enotnega značaja. (...) Ne izključujemo možnosti, da se postopno, v daljšem času, zmanjšajo mnoge današnje razlike in da se nekatere nasprotujoče poteze stopijo v enotno obliko. Ne vemo na kakšen način se bo nadaljevalo naše religiozno življenje in delo cerkvenih organizacij, pod kakšnimi novimi, mogoče manj različnimi vplivi in pogoji bodo ustvarjali naši umetniki; ne vemo kakšni bodo rezultati ekonomskega in socialnega razvoja jugoslovanskega naroda v političnem smislu, a vemo, da tudi pri tem, kot povsod, velja Heraklitova 'Panta rei' (Vse teče, se spreminja). Za nas je vse to vprašanje življenja in organskega, avtonomnega razvoja, ne pa vprašanje države in organiziranega dela. (...) Tako na primer vprašanje slovenskega jezika ni 'državno', temveč vprašanje samih Slovencev.”*¹⁵⁹ Prav Borkova zelo jasna opozorila in bojazni pred trdo državno regulacijo in vsebinsko vmešavanje v kulturo so se leto dni kasneje izkazala kot upravičena.

Samostojna demokratska stranka pod vodstvom Srba iz Hrvaške Svetozarja Pribičevića je bila leta 1925 za daljši čas potisnjena v opozicijo, kar je vplivalo na mehčanje njenega trdega centralističnega in unitarističnega stališča glede upravne ureditve in kulturne politike. Ta pot je SDS v jeseni 1927 pripeljala celo v opozicijsko koalicijo s prejšnjim največjim političnim

¹⁵⁹ Borko, Jedna kultura i jedna psiha, str. 16–17.

nasprotnikom, Hrvaško kmečko stranko Stjepana Radića. Eden njenih najvidnejših predstavnikov v Sloveniji Albert Kramer je v predvolilni kampanji septembra 1927 ostro zanimal obtožbe voditelja Slovenske ljudske stranke Antona Korošca, da je SDS kakorkoli škodovala ali omalovaževala *“povzdigo slovenskega jezika (...) (ter) naše narodne domače kulture, ker vidimo v tem svoje najvažnejše delo za jugoslovansko idejo, o kateri vemo, da se bo razvila le takrat, če bodo združene v njej v harmoniji vse sile našega naroda. Brez slovenske kulture ni jugoslovanske kulture.”*¹⁶⁰

Kot reakcija na čedalje bolj globoko politično krizo v Kraljevini SHS so se zlasti med mladino pojavljala celo odkrita stališča o dolgoročni rešitvi slovenskega vprašanja v samostojni nacionalni državi. Tako rešitev je pozimi 1927 zahteval mladi katoliški pesnik Božo Vodušek v svoji kritiki odnosa do tega vprašanja pri obeh glavnih slovenskih političnih strankah (SLS in SDS).¹⁶¹ Na liberalni strani je pravico samoodločbe do odcepitve slabo leto kasneje zahteval Jože Dolenc. V isti prvi številki nove revije *“Svobodna mladina”* je Lojze Ude začel svojo kritiko o zlaganosti (hipokriziji) političnih strank s stavkom: *“Borba za priznanje slovenskega naroda v jeziku politike pomeni borbo za samostojno združeno Slovenijo ali, kakor smo govorili še nedavno, za avtonomijo.”* Uredništvo pa je pripisalo: *“Za cilj svojega političnega stremljenja smo si zastavili samostojno združeno Slovenijo.”*¹⁶² Radikalizem mladinskega gibanja, tako na katoliški kot na liberalni strani, še ni pomenil tudi dejanskega oboroženega boja za separatistične politične cilje, kot se je to po diktaturi zgodilo z ustaši na Hrvaškem in VMRO v Makedoniji. Zahtevali pa so jasno in odločno opredelitev, da je bivanje v jugoslovanski skupnosti smiselno samo, dokler koristi Slovincem kot Slovincem in ne samo kot Jugoslovanom.

¹⁶⁰ Jutro, 10. 9. 1927, Govor Alberta Kramerja v Ljubljani, Volilno pismo slovenski inteligenci; Jutro, 11. 9. 1927, Kulturnim delavcem v prevdarekl!

¹⁶¹ Vodušek, Etika in politična miselnost Slovencev.

¹⁶² Dolenc J., Pravica samoodločbe do odcepitve; Ude, Borba za priznanje slovenskega naroda v kraljevini SHS in Slovenci izven njenih mej, str. 5–11 in 13–14.

Povečan integralistični pritisk pod diktaturo

Uvedba kraljeve diktature 6. januarja 1929, razpust parlamenta in političnih strank so prinesli zaostreno politiko pospešenega stapljanja velikih kulturnih razlik v državi. Diktatura je hotela tudi v kulturni politiki narediti globok rez z dotedanjo prakso. Ves čas od državne združitve naj bi po besedah ministra za prosveto Božidarja Maksimovića obstajala *“stalna težnja, nevidna in nekoliko tudi nezavedna, da bi oblikovali plemenska intelektualna središča, ki v končni fazi počasi in postopoma vodijo k duhovnemu in političnemu trializmu, namesto da bi bilo prosvetno delovanje temu nasprotno”*.¹⁶³ Kulturna politika naj bi dobila ključno mesto v intenzivnem delovanju diktature, da v najkrajšem možnem času, v roku enega desetletja, državljanom privzgoji duha integralnega jugoslovanstva, torej državne in narodne enotnosti. Ministrstvo za prosveto naj bi si za ta cilj prizadevalo z dolgoročnim državnim prosvetnim programom, poenotenjem pravopisa in terminologije, poenotenjem prosvetne zakonodaje, z izdajo enotnih učbenikov za vso državo, ljudsko prosvetljevanje naj bi postalo eden izmed temeljev nove državne ideologije itd.

V Sloveniji prvi dve leti ta pritisk ni bil posebno občuten, ker so v vladi sodelovali slovenski katoliški avtonomisti. Pričakovanja njihovega voditelja Antona Korošca o postopni demokratizaciji diktatorskega režima so se dokaj hitro izjalovila, zato je izstopil iz vlade, na mesto predstavnika bivše SLS pa so septembra 1931 stopili slovenski liberalci. Ti so uvedli trdo unitaristično politiko tudi v Sloveniji. Kazala se je npr. v šolskih učnih načrtih, ko so leta 1930 združili pouk slovenščine in srbohrvaščine v enoten šolski predmet in je bil slovenski slovnici in književnosti prepuščen manjši del učnih ur. Nadaljevalo se je s prepovedjo nekaterih že uveljavljenih slovenskih učbenikov leta 1933. Prepovedani so bili Slovenska čitanka za peti, sedmi in osmi razred srednjih šol ter Zemljepis za prvi razred srednjih šol, Slovensko čitanko s slovnico za drugi razred srednjih

¹⁶³ Dimić, Kulturna politika, 1, str. 248–249.

šol, ki je bila šele leto dni prej odobrena, pa so smeli uporabljati samo pod pogojem, da so iz nje iztrgali prvih 16 strani. Težko bi ugotovili, ali je čitanka imela namenoma ali po nerodnosti na uvodnem mestu besedilo Ivana Cankarja, ki je govoril o domovini z ožjega slovenskega stališča, "od štajerskih goric do strme tržaške obale pa od Triglava do Gorjancev". Poleg tega sta bila v antologijo uvrščena samo dva srbohrvaška pisca in tako ni predstavljala širšega jugoslovanskega izbora. To pa ni bilo v skladu z vzgojo v smislu enotnega jugoslovanskega naroda, zato je glavni prosvetni svet priporočil, naj prvo tiskarsko polo v knjigi nadomestijo z drugim izborom avtorjev. Slovenski profesorji na srednjih šolah so proti takim postopkom večkrat protestirali, vendar brez večjih uspehov.¹⁶⁴

Kraljeva diktatura in njena agresivna ideologija hitrega poenotenja je spet prebudila nekaj gorečnejšev, ki so videli edino možnost dolgoročne skupne jugoslovanske prihodnosti, da se država v vseh družbenih sferah in na vseh ravneh čim bolj izenači. Aprila 1930 je profesor ljubljanske pravne fakultete Gjorgje Tasić v zagrebški reviji *Riječ* ostro zavračal "teorijo", da narod določa poseben jezik. Pri graditvi nacije naj bi bila izredno pomembna subjektivni dejavnik in volja. Tasić je Slovincem, med katerimi je živel, očital, da se čutijo samozadostni in da se ograjujejo od drugih sodržavljanov brez pravega vzroka, saj naj bi Srbi in Hrvati ne ogrožali slovenskega jezika.¹⁶⁵ Istega leta je z zahtevo po ukinitvi slovenskega jezika spet sprožil obrambne reakcije Slovencev hrvaški filozof Vladimir Dvorniković. V zadnjem delu svoje knjige o aktualni evropski kulturni misli je za reševanje jugoslovanskega kulturnega "problema" postavil zgled s francoskim etatizmom in kulturnim centralizmom. Pogoji vztrajnega in usmerjenega vzgojnega dela za dosego skupne jugoslovanske kulture naj bi bili enotni jezik, pravopis in pisava.¹⁶⁶

Zanimiv poskus razčiščevanja tega problema je bila svobodna in odprta razprava liberalnih intelektualcev o

¹⁶⁴ Glavan, *Boj za slovenščino v šoli in učbenike za materinščino*, str. 449–465.

¹⁶⁵ Tasić, *Opet nekoliko misli o jugoslovenstvu*.

¹⁶⁶ Dvorniković, *Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi*.

slovenstvu in jugoslovanstvu v reviji Naša doba. Dvaindvajset številčk revije je izhajalo samo deset mesecev leta 1930 (od 8. marca do 31. decembra) in mogoče je prav zaradi prevelike svobode pri izbiri člankov na to temo revija tudi tako hitro zaključila svojo pot. Nedvomno pa je svobodno diskusijo o tem vprašanju omogočalo tudi dejstvo, da so bili slovenski liberalni politiki, z Albertom Kramerjem na čelu, takrat še v opoziciji. V prid ohranjanja slovenske identitete so v reviji pisali skladatelj in pravnik Anton Lajovic, pisatelj Ivan Lah in njen urednik Božidar Borko. Diskusijo je začel Lajovičev odziv na Dvornikovičovo knjigo. Očital mu je, da problem preveč poenostavlja in končno le ponavlja fraze nekaterih politikov. *“Za naše sožitje v tej državi in za razvoj njene notranje duhovne moči je važno, da bi se država s svojo kulturno politiko ne vtikala v avtonomne (...) duhovne sfere narodovega življenja. S tem bi bila eliminirana napačna ideja unifikacije jezika kot sredstva za moč države.”*¹⁶⁷ Lajovicu se je pridružil Ivan Lah, ki je poudaril, da je še vedno aktualno stališče Ivana Cankarja s predavanja “Slovinci in Jugoslovani” iz aprila 1913.¹⁶⁸ Stališču Lajovica in Laha pa sta nasprotovala član uredništva Bogumil Vošnjak in Andrej Druškovič, ki se je oglasil iz Skopja. Vošnjak je zagovarjal aktivno kulturno politiko, ki bi uresničila nekaj, česar še ni bilo, to je skupno jugoslovansko kulturo. Zavračal pa je oblikovanje nekega skupnega umetnega jezika, mešanice. Edina pravilna rešitev je bila po njegovem mnenju dvojezičnost. *“Da bi po nasilnem potu hotela ustvariti kakšen umetni jezik, tega Jugoslavija gotovo noče. Nasilno postopati proti slovenščini, bi bilo že nesmiselno. In to tudi s stališča naše državne politike, ker bi v tem prejudicirali bodoče razmerje do Bolgarov.”*¹⁶⁹

¹⁶⁷ Lajovic, Naš narod in naša država (teoretično-politično premišljevanje), str. 559.

¹⁶⁸ Lah, Jugoslovenska akcija in naš kulturni problem, str. 585–591.

¹⁶⁹ Vošnjak, Državno in narodno edinstvo, str. 653; Druškovič, Identifikacija narodne in državne zavesti, str. 671–672.

Finale: "Kulturni problem slovenstva"

Po ponovnem vstopu v vlado septembra 1931 so slovenski liberalni politiki spet vneto zagovarjali pospešeno poenotenje Jugoslovanov, ki se ga je lotil kralj že ob vzpostavitvi šestojanuarske diktature. V času kraljeve diktature, posebno pa v času vlade Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) po septembrski ustavi iz leta 1931 so slovenski intelektualci različnega ideološkega porekla ali simpatij sprožili heterogeno, a razmeroma spontano gibanje v obrambo slovenstva.

Splošno opredeljevanje glede tega problema je maja 1932 sprožila knjiga liberalnega literarnega kritika Josipa Vidmarja s provokativnim naslovom "Kulturni problem slovenstva". Knjiga je provokativno zagovarjala ohranjanje slovenske kulturne posebnosti v jugoslovanski skupnosti za vsako ceno. Kljub majhnosti in nemoči Slovencev v času vse bolj agresivnih sosednjih nacionalizmov je Vidmar videl smisel njihovega samostojnega življenja v kulturnem poslanstvu. Slovenske liberalne politike, ki so zagovarjali postopno asimilacijo s Hrvači in Srbi, pa je obtožil izdajstva in v imenu liberalno usmerjenih intelektualcev zagrozil, da bodo ti zaradi slovenskega vprašanja prisiljeni podpirati ideološko nasprotno katoliške politike. Vidmar je še poudaril, da to ni samo pojasnjevanje ali celo opravičevanje za njegov poseg v vprašanje slovenstva, temveč svarilo liberalnim politikom, ki so še vedno zagovarjali stališče, da je slovenska narodna zavest prenapeta, prisiljena in protidržavna miselnost. V knjižici je zavrnil vse argumente za opustitev slovenstva, predvsem argumenta o nevzdržni majhnosti in nevarni zaprtosti pred drugim svetom, ter nakazal pot duhovne oziroma kulturne veličine, češ, "*ustvarili bomo na svojih tleh nove Atene ali novo Florenco*".¹⁷⁰ Tiskovna zadruga pod nadzorom liberalnih politikov, ki je delo založila, je knjižici ob izidu priložila posebno pojasnilo, da Vidmarjeve napade obžaluje in odklanja ter vso odgovornost zanje prepušča avtorju.

Vidmar, ki je v času unitarističnega pritiska JNS dvignil glas v bran slovenstvu, je pravzaprav izrekel ti-

¹⁷⁰ Vidmar, *Kulturni problem slovenstva*, str. 6 in 92.

sto občutje, ki je takrat viselo v zraku. Načel je razpravo, ki je o tem problemu marsikaj razčistila in je še nekaj časa odmevala v vseh plasteh slovenske družbe. Na pogum, za katerega je takrat požel vse priznanje, kaže tudi unitaristični pritisk takratnih liberalnih politikov, ki niso pomišljali proti političnim nasprotnikom uporabiti tudi skrajnih represivnih sredstev.

Vidmarjev napad na skupino "naprednjakov", ki naj bi bila pripravljena žrtvovati slovenski jezik in kulturo srbohrvaški večini v državi, je spodbudil kulturnega urednika dnevnika Jutro, ki je bil glavno politično glasilo te politike. Božidar Borko je o slovenski notranji fronti kulturne politike kritično poročal za jugoslovansko kulturno javnost v Novi Evropi. *"Resnično, problem o katerem teče beseda je bolj čustvene in kulturne narave, kot politične. (...) Njegovo (Vidmarjevo) dokazovanje, da so Slovenci narodni in kulturni individuum, ne pa le etnični material, ki bi ga kazalo združiti z drugim etničnim materialom in tako – umetno – narediti neko novo narodnost, je brezpredmetno, saj je to danes že neizpodbitno dejstvo. G. Vidmar je, kljub določenim negativnim potezam svoje knjige, dobro in dovolj široko, le premalo sintetično, prikazal 'slovensko bolečino' in konkretno izpostavil strah pred možnostjo, da bodo Slovenci počasi izginili tudi v državi, ki je bila ustanovljena z njihovo pomočjo, zahtevajoč garancije za svoj obstanek. Nedvomno pa je zgrešil v tem, da je velik del Slovencev, 'naprednjake', ki si proti samoslovenskemu stališču prizadevajo za jugoslovanstvo, proglasil za sovražnike Slovencev. (...) Ta popolni prezir, celo sovražno stališče do slovenstva velikega dela Slovencev, kjer so tudi največje skupine intelektualcev, bi bil očiten simptom notranjega razkroja tega naroda in začetek njegovega umiranja."*¹⁷¹ Vidmarjeva knjiga je namreč izzvala posebno izjavo, kjer so "napredni" izobraženci zatrdili, da zagovarjajo slovensko kulturno individualnost, a hkrati sprejemajo tudi idejo narodne in državne enotnosti. *"Napredni Slovenci nočejo jezikovnega izenačenja in kulturne nivelacije, vendar zahtevajo sodelovanje s Srbi in Hrvati na vseh področjih, tudi na kulturnem – hočejo, da bi imeli vsi Jugoslovani is-*

¹⁷¹ Borko, Slovenci i jugoslovenstvo, str. 426–427.

to narodno zavest, ki pa naj dopušča različne oblike kulturnega življenja.”¹⁷² Ta izjava je, po Borku, dokazovala, da med Slovenci ne obstaja organizirana skupina, ki bi privolila v kakršnakoli popuščanja v pogledu samostojnosti slovenskega jezika. Glavna razlika med “samoslovinci” in “naprednjaki” naj bi bila v tem, da so se slednji strinjali z možnostjo naravne asimilacije s srbohrvaško večino v daljšem časovnem obdobju, prek več generacij. “Samoslovinci” pa so bili prepričani, da bi bila izguba slovenske identitete, jezika in literature negativna za Slovence in za jugoslovansko skupnost, zato so nasprotovali tudi pogojem, ki bi tako naravno asimilacijo omogočali. Proti umetni, torej pospešeni asimilaciji pa so bili oboji, saj ta poraja odpor in krepi nasprotno zavest. Borko je našel razloge za obe opredelitvi. “V tem meglestem času ni mogoče jasno videti koliko je v vsem tem na eni strani politične demagogije in na drugi političnega oportunizma, in spet ali ni zaostrovanje samoslovenske opredelitve reakcija na določene napake pri praktičnem izvajanju jugoslovanstva ter odgovor nekaterim teoretičkom v Beogradu, ki jim je jugoslovanstvo brezpogojno vezano na srbohrvaški jezik in eno literaturo.”¹⁷³

V razčiščevanje problema se je v septembrski številki revije Ljubljanski zvon nekoliko naivno vmešal takrat najbolj ugleden slovenski književnik Oton Župančič. Razmeroma nedolžno razmišljanje liberalnim politikom sicer vedno lojalnega Župančiča o slovenstvu in amerištvu Louisa Adamiča je sprožilo krizo najpomembnejše liberalne kulturne revije. Na primeru Adamičevega pisanja v angleščini, ki naj bi kljub drugemu jeziku ohranilo slovenski značaj, je Župančič dokazoval, da z izgubo jezika slovenska identiteta v Jugoslaviji ne bi bila preveč okrnjena.¹⁷⁴ Izdajatelj Zvona, Tiskovna zadruga, je več članom uredništva revije preprečila kritiko Župančičevega članka, zato je uredništvo v celoti odstopilo. Krog somišljenikov je izdal članke o vprašanju slovenstva v posebni brošuri Kriza Ljubljanskega zvona. Naslednje leto so začeli izdajati neodvisno revijo, Sodobnost. V

¹⁷² Prav tam.

¹⁷³ Prav tam.

¹⁷⁴ Župančič, Adamič in slovenstvo, str. 513–520.

njej so se postavili nedvoumno na stran slovenstva ali samoslovenstva, kot so jih krstili nasprotniki, in v poskusu preseči stara nasprotja kulturnega boja k sodelovanju pritegnili tudi nekatere katoliške pisce. Ta krog je tudi med liberalno usmerjenimi izobraženci dokončno utrdil stališče, da je izguba slovenske identitete na kakršenkoli način – nasilno, pospešeno, s pomočjo državnih ukrepov ali pa naravno in dolgoročno – škodljiva in samomorilska. V slovenski javnosti je v teh letih dobila slovenska narodna zavest prednost pred jugoslovansko državno zavestjo.

V razmeroma kočljivem in kritičnem položaju tega vprašanja v Sloveniji so se spet pojavili napadi s srbohrvaške strani. Slavist Petar Bulat je konec leta 1932 v "Narodni odbrani" zahteval rešitev slovenskega vprašanja tako, da se slovenščina "*v celoti nameni tihi in postopni likvidaciji*". Potem ko je bila srečno realizirana Jugoslavija, naj bi namreč, po italijanskem zgledu, prišel čas, da naredimo še Jugoslovane.¹⁷⁵

Kljub temu da je bila srbska revija "Narodna odbrana", ki jo je izdajala istoimenska zveza društev, v Sloveniji malo brana, sta Bulatovo "enostavno" rešitev opazila osrednji katoliški dnevnik Slovenec in komunistična revija Književnost. Borko pa je še enkrat, in tokrat zadnjič, resignirano zavrnil tovrstno ignorantno pisanje in razmišljanje. Za jugoslovansko javnost je v Novi Evropi zapisal: "*Kdor pozna razmere v slovenskem delu naše domovine bolje in bolj objektivno kot nepoučen pisec omenjenega članka, bo priznal, da je prišel g. Bulat s svojo 'rešitvijo' v zelo neugodnem času ter naredil nenavadno uslugo tistim, ki bi jih drugače ne hotel podpreti. Torej je zgrešil celo s stališča svojih somišljenikov. (...) Govorim samo v svojem lastnem imenu in odločno mislim, da je v interesu pametne, pravične in čiste jugoslovanske ideje ter njene veljave pri Slovencih, da take 'rešitve' preložimo na boljše čase, ko bomo imeli več časa in več smisla za take diskusije. Naši deželi je v tem težkem času potrebno več ljubezni, sloge in – pameti.*"¹⁷⁶ Seveda pa Borko s tem

¹⁷⁵ Bulat, Pitanje jugoslovenskog književnog jezika i Slovenci; Borko, O "jedinstvenom književnom jeziku", kako ga vidi G. P. Bulat.

¹⁷⁶ Borko, O "jedinstvenom književnom jeziku", kako ga vidi G. P. Bulat, str. 42–44.

še ni prepričal teoretikov in praktikov jugoslovanstva, ki so na ta vprašanja gledali iz zagrebške ali beograjske perspektive. Na Borkov članek je v Narodni odbrani takoj spet odgovarjal Petar Bulat.¹⁷⁷ V Novi Evropi pa se je oglasil J. Zubović in decidirano zaključil: *“Danes so (...) vsi Slovenci za avtonomno Slovenijo v mejah Jugoslavije, vendar s posebno politično in kulturno ureditvijo, z gospodarsko in finančno samostojnostjo in s slovenskim jezikom. Zahtevajo, da sta državna jezika srbohrvaščina in slovenščina vzporedno (vendar bo) naša državna skupnost ostala jugoslovanska in v tej skupnosti bo srbskohrvaški jezik obvezen za vse državljane, tudi za Slovence. Dva državna jezika sta nepotrebna, draga in nasprotna duhu enotnosti.”*¹⁷⁸

Nevzdržni odnos do slovenstva večjega dela politikov bivših Samostojne demokratske stranke in Samostojne kmetijske stranke, tedaj združenih v edini dovoljeni Jugoslovanski nacionalni stranki (JNS), je obenem s polemikami in razhajanjem med liberalnimi pisci sprožil tudi konkretnjša politična razhajanja. Vladajoči liberalci so še bolj poudarjali državno in narodno enotnost Jugoslovanov kot edino možnost preživetja v evropskem nacionalističnem kaosu ter globoki gospodarski in politični krizi, vendar so se začele v liberalni javnosti pospešeno oblikovati politične skupine, ki so vladajoči unitaristični politiki nasprotovale. Sredi leta 1932 je na liberalni strani začel izhajati nov politični tednik, Slovenija, ki je že z naslovom razglašal svojo politično težnjo. Spričo zelo omejenih političnih možnosti se je skupina okrog novega tednika odrekla oblikovanju prave politične stranke, vendar je večino energije usmerila prav v kritiko vladajoče unitaristične politike. Podobne opredelitve glede tega perečega vprašanja je bilo zaslediti tudi v mladinskem gibanju nekdanje Samostojne kmetijske stranke, v Zvezi društev kmečkih fantov in deklet, ki se je v tem času idejno osamosvajala od političnih voditeljev. Opozicijo proti vladajoči JNS pa je ves čas predstavljal tudi politični krog Dragotina Lončarja, Albina Prepeluha in Vekoslava Kukovca, ki je

¹⁷⁷ Narodna odbrana, 22. 1. 1933.

¹⁷⁸ Zubović, Jedinstvo sa Slovincima, str. 135.

leta 1935 začel izdajati časopis Slovenska zemlja in se podobno kot že v dvajsetih letih politično vezal na hrvaško kmečko gibanje pod vodstvom Vladka Mačka.¹⁷⁹ Tako je postalo povsem očitno, da je bil glavni vzrok za propad liberalne politike ravno njen odnos do nacionalnega vprašanja. Reakcije, ki jih je sprožila Vidmarjeva knjiga, pomenijo javni razkol med pretežno liberalno opredeljenimi slovenskimi izobraženci in prelom večine izmed njih z ozko in že povsem osamljeno liberalno politiko, ki ji je bil unitarizem glavno orožje proti prevladi katolicizma v Sloveniji.

Razpravo o slovenstvu in množično opredeljevanje za njegovo ohranitev so izkoristile tudi opozicijske politične stranke oziroma skupine. V prvih dneh leta 1933 je politično javnost razburkala Slovenska deklaracija (popularno imenovana tudi Koroščeve punktacije), ki jo je podpisalo vodstvo bivše SLS. Še pred tem so Župančičev članek v Zvonu napadli tudi mlajši katoliški izobraženci v reviji Beseda o sodobnih vprašanjih, ki so se v približevanju krščanskemu socializmu vse bolj oddaljevali od politike SLS. V novi reviji Književnost (Mesečnik za umetnost in znanost), ki so jo decembra 1932 začeli izdajati komunisti, pa se je Vidmarjeve knjižice v petih dolgih nadaljevanjih "znanstveno" lotil dvaindvajsetletni Edvard Kardelj pod psevdonimom Tone Brodar. Kardelj je Vidmarjev način utemeljevanja slovenstva z marksističnega vidika ostro skritiziral, vendar je pritrdil njegovemu namenu utemeljiti Slovence kot samostojni narod.¹⁸⁰

Po krizi Ljubljanskega zvona jeseni 1932 je revija začela spet bolj razčiščevati svoj odnos do slovenstva šele v letu 1934, ko je uredništvo prevzel literarni zgodovinar Anton Ocvirk. Novi glavni urednik je že v Uvodnih mislih k svoji prvi številki revije poudaril slovenstvo kot *"izhodišče vsega našega ustvarjanja in vseh naših duhovnih naporov. Ni tedaj nikak problem, ki bi ga bilo treba šele razrešiti, ni umetno izmišljena teza, ki bi jo bilo treba šele*

¹⁷⁹ Vidovič Miklavčič, Mladina med nacionalizmom in katolicizmom, str. 13–22; Petrovšek, Lončarjevi narodni in idejnopolični pogledi v času med svetovnima vojnama, str. 48–53.

¹⁸⁰ Kardelj, Zbrana dela, 1, dok. 10, str. 46–85.

dokazati in izpričati. Slovenstvo je metafizično, psihološko in sociološko dejstvo, le v njem se lahko izrazijo vse naše tvorne sile, le iz njega rasejo vse naše umetniške in idejne stvaritve.”¹⁸¹ V uvodniku k drugi številki tega letnika pa je pisatelj Vladimir Levstik v eseju “Poslanstvo besede” pomen slovenskega jezika za slovensko identiteto zaostril kot najpomembnejši in neobhoden kriterij ter sprožil nadaljevanje polemike.¹⁸² Prevzela sta jo vodilna politična dnevnika, katoliški Slovenec in liberalno Jutro, pridružili pa so se jima še napadi v revijah Beseda o sodobnih vprašanjih (katoliško mladinsko gibanje), Sodobnost in Čas (katoliška znanstvena revija). Vendar razen obtoževanj glede usmeritve Ljubljanskega zvona v prejšnjih letih in obtožb o politični odvisnosti polemika ni prinesla nič vsebinsko novega.¹⁸³

Kot je znano, je bil oktobra 1934 kralj Aleksander na obisku v Franciji umorjen. Njegova široka pooblastila pri vodenju države je do polnoletnosti prestolonaslednika Petra prevzel njegov bratranec, knez namestnik Pavle Karađorđević, in se je po volitvah maja 1935 odločil za novo politično koalicijo. Vlado sta sestavila srbski radikal Milan Stojadinović kot predsednik in zunanji minister ter Anton Korošec kot notranji minister. Nova vladna koalicija je oblikovala tudi novo politično stranko, Jugoslovansko radikalno zajednico (JRZ), katere program je pomenil politični obrat tudi v kulturni politiki. Predvidel je “spoštovanje treh imen našega naroda Srb, Hrvat in Slovenec, njihove enakopravnosti, spoštovanje priznanih ver, obeh pisav, spoštovanje tradicije. Vse to mora biti zaščiteno, ker se bo tako razvilo medsebojno spoštovanje, zaupanje in upoštevanje med ljudmi. Nujno je potrebno zaupanje med Srbi, Hrvati in Slovenci.”¹⁸⁴ Nova politična usmeritev je nekako samozamevno predpostavljala tudi večjo samostojnost banovin, okrajev in občin v upravi. To je Dravski banovini, čeprav v okviru starih zakonskih možnosti, prineslo večjo politično avtonomijo.

¹⁸¹ Ocvirk, Uvodne misli, str. 2.

¹⁸² Levstik, Poslanstvo besede, str. 65–73.

¹⁸³ Ocvirk, Ljubljanski zvon in slovenstvo, str. 129–137.

¹⁸⁴ Dimić, Kulturna politika, 1, str. 337.

Nastop vlade Milana Stojadinovića in Antona Korošca leta 1935 je pomenil velik preobrat predvsem v slovenskem delu države. Nekdanja SLS je v okviru JRZ in na podlagi stare "šestojanuarske" zakonodaje poskrbela predvsem za nov veter v šolstvu in kulturi. Slovenski učitelji in profesorji so pripravili nove predloge predmetnikov za gimnazije in novih učnih načrtov za slovenščino in srbohrvaščino, katerih pouk je bil leta 1938 spet ločen in v približnem razmerju 3 : 2 v korist slovenščine. Sprostil se je unitaristični pritisk iz prejšnjih let. Leta 1934 obujeno Društvo likovnih umetnikov Dravske banovine se je npr. lahko dve leti kasneje preimenovalo v Društvo slovenskih likovnih umetnikov.¹⁸⁵ Dolgoletna prizadevanja za ustanovitev tretje Akademije znanosti in umetnosti v državi so v Ljubljani doživela uspeh šele leta 1938. V Ljubljani so leta 1936 končno lahko začeli graditi univerzitetno knjižnico. Glavna politična preusmeritev, to je priznavanje kulturne posebnosti posameznih jugoslovanskih "plemen", je blagodejno vplivala na krepitev kulturnih ustanov v slovenskem delu države. Tako je vprašanje slovenske kulturne posebnosti v Jugoslaviji v drugi polovici tridesetih let znatno izgubilo aktualnost. Mnogo bolj aktualni so postali drugi problemi: reševanje gospodarske krize, socialna zakonodaja, nevarnost fašizma/nacizma, komunizma itd.

Razmere so se spremenile z vstopom Jugoslavije v drugo svetovno vojno aprila 1941. Država je bila napadena, z ustanovitvijo Neodvisne države Hrvaške pa je še pred podpisom premirja tudi razpadla. Slovenija je bila okupirana in razkosana med Nemčijo, Italijo in Madžarsko. Vsi trije okupatorji so okupirana območja tudi formalno priključili k svojim državam – ali so to vsaj nameravali – ter začeli dolgoročno politiko nasilne asimilacije. Resna etnična ogroženost je slovenske politike prisilila k sporazumevanju. Predstavniki starih političnih strank so oktobra 1941 oblikovali skupno deklaracijo, ki je zagovarjala obnovo Jugoslavije na federativni podlagi, z združenjo Slovenijo na podlagi prvega političnega programa iz leta 1848, torej povečano za s Slovenci strnjeno naseljena ozemlja, ki so leta 1920 pripadla Italiji

¹⁸⁵ ARS, AS 1286, spis DSLU v Ljubljani.

in Avstriji. V reševanju nacionalnega vprašanja so se s tem povsem ujemali celo s tradicionalnimi nasprotniki, komunisti. Ti so v Osvobodilni fronti zbirali predvsem disidente starih političnih strank. Tako so ustavno preureditev države in vsaj formalno samostojnost slovenskega dela jugoslovanske države sprejele v svoj program vse pomembnejše politične skupine v Sloveniji.¹⁸⁶

Sklep

Uresničitev političnih načrtov, ki so po razpadu habsburške monarhije pripeljali do ustanovitve nacionalne države, Kraljevine SHS leta 1918, Slovencev ni rešila nekaterih temeljnih dilem njihove nacionalne identitete. Številčna šibkost (okrog 1,5 milijona prebivalcev) v času rastočega nacionalizma, socialnega darvinizma in imperializma (predvsem večjih sosedov) ter občutek, da ta majhnost ne more zagotoviti "kritične mase" ljudi niti za samostojno gospodarsko niti za samostojno intelektualno življenje, sta inspirirala razmišljanja o različnih rešitvah pred temi grožnjami. Kraljevina SHS (od 1929. Jugoslavija) je bila že ustanovljena in z ustavo iz leta 1921 tudi notranje urejena kot enotna nacionalna država. Izrazito centralizirana državna administracija, regionalno-politična ureditev, skupni gospodarski prostor, predvsem pa kulturna politika naj bi v novi, zelo raznoliki državni skupnosti velike razlike in nasprotja, ki so jih ustvarila stoletja ločenega življenja južnih Slovanov, čim prej izbrisali. Način, kako so se centralna državna administracija, politika in nekateri jugoslovansko navdušeni intelektualci, ki so imeli pred očmi uspešni združitvi Italije in Nemčije le pol stoletja prej, tega brisanja razlik lotili, pa je imel v vseh okoljih nove državne skupnosti (razen srbskega) močne nasprotnne učinke. Tako je tudi v etnično najbolj ogroženem delu "jugoslovanskega naroda", pri Slovencih (približno ena tretjina Slovencev je po prvi svetovni vojni ostala zunaj meja Kraljevine SHS), navdušenje pri oblikovanju enotnega "jugoslovanskega naroda" hitro kopnelo. V pet-

¹⁸⁶ Godeša, Slovenci in Jugoslovanska skupnost v letih 1941 do 1945, str. 73–75.

najstih letih diskusije in soočanja s pogledi srbskih in hrvaških intelektualcev, ki so se ukvarjali s temi problemi, je v Sloveniji prevladalo mišljenje, da bi bila izguba slovenske kulturne in jezikovne posebnosti velika škoda za vse in da je politična skupnost v Jugoslaviji smiselna le, dokler posebno slovensko identiteto ščiti.

V kontekstu takrat sodobnih idej o nacionalizmu, vlogi nacionalne države, oblikovanju nacionalne identitete in pomenu jezika v Evropi predstavlja diskusija o slovenskem vprašanju v Jugoslaviji redek ali mogoče celo enkratni pojav. Izredno močna navezanost na jezik, ki je bila plod oblikovanja "zamišljene skupnosti" v 19. stoletju in političnih razmer v habsburški monarhiji, je verjetno odločilno vplivala na ostro slovensko reakcijo na razmeroma neobzirne, enostranske in nasilne poskuse nekaterih (hrvaških, srbskih in slovenskih) ideologov jugoslovanstva, da bi ta problem rešili po najenostavnejši poti, s preprosto in čim hitrejšo asimilacijo slovenščine v srbohrvaščino.

I.

Razmeroma enovito desetletje pred drugo svetovno vojno v jugoslovanskem delu Slovenije lahko razdelimo na več krajših obdobj. V tem primeru so se trideseta leta začela nekoliko zgodaj, namreč januarja 1929 z uvedbo kraljeve diktature, končala pa pozneje, aprila 1941 z okupacijo. To dolgo desetletje delita vsaj še dve prelomnici, ki se naslanjata na politične spremembe. Poleti 1931 so slovenski katoliški politiki prepustili upravo v Dravski banovini spet liberalcem, ki so bili za oblast pripravljeni podpirati že povsem diskreditirano kraljevo politiko nasilne jugoslovanske unifikacije. Pri tem poskusu so se najbolj očitno pokazali velika razdalja med srbskimi in slovenskimi kulturnimi razmerami ter nepoznavanje in (hoteno) nerazumevanje slovenskih razmer z beograjskega razgledišča. Poleti 1935 se je slika obrnila. Katoliški politiki so začeli v duhu časa uveljavljati agresivnejšo rekatolizacijo, v državnem merilu pa je Anton Korošec *de facto* v Dravski banovini vzdrževal politično avtonomijo.

¹⁸⁷ O spornih vprašanjih znotraj posameznih ideoloških skupin posebej govorijo objavljeni referati z znanstvenega sestanka Slovenska trideseta leta: Pelikan, Vizije "družbene prenove" v katoliškem taboru, str. 58–68; Prunk, Liberalni tabor med Ljubljano in Zagrebom, str. 69–74; Kreft, Komunisti in neinstitutonalna leвица, str. 88–96; Inkret, O "kulturnem problemu slovenstva", str. 144–149; o položaju slovenskih izobražencev v tridesetih letih pa naj izpostavim še dve starejši pregledni deli: Vodopivec, Slovenci v tridesetih letih, str. 595–605; Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 17–52.

Bolj ali manj naključno in natančno se s temi časovnimi prelomnicami ujemajo tudi gospodarske razmere tega časa. Glavni val svetovne gospodarske krize (za krizo kmetijstva še finančna in industrijska) je zajel pretežno agrarno Jugoslavijo šele leta 1931 in okrog leta 1935 so gospodarska gibanja kazala večje okrevanje. Vse štiri prelomnice – kraljeva diktatura, menjavi oblasti leta 1931 in 1935 ter okupacija – so močno vplivale tudi na slovensko kulturno in intelektualno življenje.

V čas kraljeve diktature so slovenski izobraženci vstopili še vedno razdeljeni na tri tradicionalne idejno-politične tabore: katoliškega, liberalnega in marksističnega. A hkrati so jih znotraj in prek teh kulturno-političnih opredelitev ločevala tudi politična vprašanja državne ureditve (centralizem, federalizem), parlamentarne demokracije, kulturnega boja (katolicizem, liberalizem), razrednega boja in še česa. Politična vprašanja pa so močno pogojevala tudi vprašanja kulture in intelektualnega življenja.

Vprašanje državne ureditve je npr. postavljalo v negotovost ohranitev slovenske kulturne posebnosti, torej možnost odreči se svojemu jeziku in literaturi, ki je neobogljene etničnega malčka dobrega pol stoletja pred tem šele naredila za narod.

Vztrajati pri parlamentarni demokraciji je poleg nenehne politične krize, volilnega nasilja in strankarske samovolje v upravi pomenilo npr. vztrajati tudi pri postopnem izenačevanju kulturnih razmer v vsej državi. To je pomenilo zniževanje kakovosti osnovnega, strokovnega in srednjega šolstva v Sloveniji, zato da je kompromisno ureditev lahko dosegalo šolstvo v osrednji Srbiji. Vztrajati pri parlamentarni demokraciji je med drugim pomenilo tudi nadaljevanje groženj okrnitve ljubljanske univerze, ki je v drugi polovici dvajsetih let postala nekakšen simbol kulturnih pridobitev v jugoslovanski državi; pomenilo je nadaljevanje prikrajševanja slovenskih kulturnih institucij v državnem proračunu. Kljub npr. desetim različnim zakonskim predlogom še ni bilo enotnega zakona o osnovnih šolah niti o srednjih šolah ali o univerzah, prav tako so še vedno veljali različni zakoni (avstrijski, ogrski ali srbski) o društvih, ki

so bila poleg zaposlitve poglavitna organizacijska oblika strokovnega delovanja itn.

Ne nazadnje je vztrajanje pri obstoječi jugoslovanski parlamentarni demokraciji pomenilo nadaljnje padanje cene intelektualnega proti fizičnemu delu ter nadaljevanje rasti t. i. inteligenčnega proletariata: brezposelnih z univerzitetnimi diplomami. To je bil za tisti čas šokanten pojav, ker je bil kolikor toliko nov. Začel se je že v dvajsetih letih, gospodarska kriza pa je brezposelnost, tudi med izobraženci, še bistveno povečala. Ivo Brnčič leta 1937 govori o več kot 150 nezaposlenih proforskih kandidatih in o nekaj sto brezposelnih učiteljskih kandidatih, medtem ko so mu številke brezposelnih absolventov strokovnih šol, pravnikov, zdravnikov, inženirjev idr. neznane. Od vse te izšolane mladine naj bi vsako leto uspelo najti ustrezno zaposlitev le okrog 10 % tistih, ki so iskali delo.¹⁸⁸ Profesor ljubljanske filozofske fakultete dr. Stanko Škerlj je dve leti prej ugotavljal vzroke za prenapolnjenost jugoslovanskih univerz in brezposelnost diplomiranih. Na povečan vpis na univerze naj bi najbolj vplivalo povečano povpraševanje po univerzitetno izobraženih kadrih po prvi svetovni vojni, tako v državnih kot v zasebnih službah. Pomembna naj bi bila tudi želja po osebni uveljavitvi, kar se je posebej kazalo pri povečanem vpisu slušateljic (na srednjih šolah npr. se je odstotek deklet v desetletju 1919–1929 dvignil z 10 % na skoraj 30 %). Najbolj škodljiv vzrok za povečan vpis na univerzo pa je bil ta, da absolventi srednjih šol niso našli primerne zaposlitve. Tako se je zmanjšal delež študentov, ki so v roku končali študij, na približno eno tretjino. Pravega vzroka za brezposelnost izobražencev pa Škerlj ni videl v njihovem prevelikem številu, temveč v posledicah gospodarske krize, ki je zmanjšala število državnih uradniških mest, zaradi zmanjšanega povpraševanja pa so se skrčile tudi možnosti v svobodnih poklicih in gospodarstvu.¹⁸⁹

Politično občutljive izobrazence znotraj in prek treh tradicionalnih idejnih taborov na Slovenskem je delil tudi odnos do socialnega vprašanja ali t. i. razredni boj,

¹⁸⁸ Brnčič, *Generacija pred zaprtimi vrati*, str. 509.

¹⁸⁹ S. B., *Nezaposlenost mladih intelektualcev*, str. 163–165.

medtem ko je problem kulturnega boja, torej konflikta med sekularizacijo in rekatolizacijo družbe, do začetka tridesetih let ostajal v tradicionalnih okvirih sprtosti slovenske družbe.

V veri, da bo kralj naredil konec streljanju v parlamentu, brezplovnim parlamentarnim razpravam, manjšinskim vladam, torej splošni neurejenosti razmer, je bil visokodoneči nagovor "njegovemu dragemu ljudstvu" sprva sprejet z naklonjenostjo tudi pri mnogih slovenskih izobražencih. Vsem težavam jugoslovanskega parlamentarizma pa kraljeva diktatura seveda ni mogla biti prava alternativa.

Politični in zakonski zmedi je kraljeva diktatura sicer lahko naredila konec, a slovenskemu razočaranju nad načrtanjem državnih meja iz leta 1920, nad vidovdansko ustavo ter nemočjo jugoslovanske zunanje politike pri varovanju slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji je sledilo novo razočaranje nad novo ustavo in še hujšo unitaristično politiko.

II.

Katoliško gibanje se je od začetka naslanjalo predvsem na najširše slovenske sloje, to je na kmečko prebivalstvo. Njegov vpliv je bil najšibkejši prav med izobraženci. Intelektualnemu življenju in konstruktivnejši kulturni politiki se je bolj odprlo šele po prvi svetovni vojni, za kar so v skladu z duhom časa poskrbeli nekateri posamezniki v katoliških vrstah (npr. Fran Saleški Finžgar, Ivan Grafenauer, Izidor Cankar, France Stele, France Koblar). V začetku dvajsetih let so slovenski katoliški politiki velikopotezno izpeljali slovenizacijo in izpopolnitev šolskega sistema, ustanovitev univerze v Ljubljani,¹⁹⁰ podpirali so razvoj znanosti, če ni bila v odkritem nasprotju z vero in nramnostjo, ter pod tem pogojem dopuščali tudi nove umetnostne smeri in stro-

¹⁹⁰ Dolenc, Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920, str. 284–291; Stiplovšek, Vloga dr. Karla Verstovška pri ustanovitvi slovenske univerze leta 1919, str. 292–311; Dolenc, Kulturni boj.

kovno avtonomijo humanistiki.¹⁹¹ Alojzij Odar je 30 let kasneje ugotavljal, da je bil to čas usodnega popuščanja katoliškega gibanja.¹⁹² Pred prvo vojno je imela namreč katoliška politika na Kranjskem precej drugačen sloves zaradi nagajanj pri slovenskem gledališču, pri galerijski dejavnosti, pri prizadevanjih za ustanovitev slovenske univerze ipd. Kulturnopolitična preusmeritev v novi narodni državi je slovenskemu katoliškemu gibanju prinesla znatno intelektualno okrepitev. Znan je primer Frana Erjavca, ki se je kot urednik vplivne katoliške revije Socialna misel katoliškemu gibanju pridružil iz vrst socialne demokracije. Dobro zastavljena in široka organiziranost že pred vojno je dala konec dvajsetih let prve rezultate. Nova generacija katoliških izobražencev, ki se je intelektualno oblikovala že v jugoslovanski državi in je v tridesetih letih začela prevzemati vidne funkcije v katoliškem gibanju, je izhajala iz mladinskega gibanja dvajsetih let. Del križarjev, večinoma so bili rojeni v prvem desetletju stoletja – od generacije Izidorja Cankarja je zevalo 20 let –, se je že od leta 1927 socialno angažiral pri krščanskih socialistih in na tej podlagi je prišlo v katoliškem gibanju s papeško okrožnico Quadragesimo anno leta 1931 do prve resnejše ločitve, predvsem zaradi socialno-političnih vzrokov. Krščanski socialisti v Jugoslovanski strokovni zvezi in Krekovi mladini od leta 1932 niso več sodelovali z vodstvom slovenskega katoliškega gibanja.¹⁹³ Že leta 1928 so ustanovili Delavsko založbo, ki je v letih 1932–1935 pritegnila precej širok krog katoliških izobražencev pri reviji Beseda o sodobnih vprašanjih. Ta mladi katoliški intelektualni krog je vse bolj sprejemal marksistično analizo gospodarskih družbenih problemov, medtem ko je v duhovni sferi vztrajal pri krščanstvu. Zlasti dosledno zavračanje korporativistične stanovske državne ureditve, ki naj bi jo zapovedala okrožnica Quadragesimo anno, jih je čedalje bolj ločevalo od zahtev voditeljev katoliškega gibanja, čeprav vseh stikov in sodelovanja še niso prekinili.

¹⁹¹ Peti katoliški shod v Ljubljani 1923, str. 309–335; Ljubljanski škofijski list, 23. junij 1922.

¹⁹² Odar, Slovenski katoličani in znanost, str. 3–12.

¹⁹³ Prunk, Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda, str. 106–111.

Do končne ločitve je prišlo leta 1937 s krizo Doma in sveta ter izidom nove neodvisne katoliške revije *Dejanje* naslednje leto.¹⁹⁴ To je bil nekakšen sklep dolgega in nihajočega procesa krepitve in duhovnega osamosvajanja katoliških intelektualcev od prve svetovne vojne dalje. V času zaostrenih političnih razmer, ko se je v katoliškem gibanju vse bolj uveljavljala potreba po avtoritativni idejni in organizacijski enotnosti, pa je to bila tudi razumljiva reakcija intelektualcev na poostrene pritiske katoliškega vodstva. Po gospodarski in politični krizi prve polovice tridesetih let so voditelji bivše SLS od leta 1935 spet sodelovali v Stojadinovičevih vladah, te pa so se v mednarodnem pogledu prav tako kot katoliška cerkev, zlasti po začetku španske državljanske vojne (1936), vse bolj nagibale k sodelovanju s fašističnimi gibanji proti bolj ali manj namišljeni nevarnosti komunizma. Razumljivo je, da je pri takem razmerju sil na površje prihajala nova, precej bolj bojovita in "ozko" katoliška generacija pod varštvom starejših katoliških ideologov, zmerne katoliška ali tudi sredinska politična usmerjenost določenih katoliških intelektualnih krogov (Finžgarjev, Besednjakov, Gosarjev, Kocbekov krog, študentski klub Zarja itd.) pa je bila potisnjena na obrobje.

Ne moremo mimo dejstva, da je bilo ločevanje bistveno hitrejše in bolj radikalno vedno v času, ko je SLS sodelovala v beograjskih vladah, medtem ko je v času njenega opozicijskega delovanja (npr. punktacije konec leta 1932) med različnimi usmeritvami znotraj katoliškega gibanja navadno vladalo nekakšno premirje.

III.

Zelo podobno je bilo v bistveno bolj razvejenem liberalnem taboru. Liberalci so v novo državo prišli z veliko pomembnejšo intelektualno dediščino, vendar so jo kmalu izgubili. Med liberalne intelektualce je treba prišteti zelo široko plast tistih izobražencev, ki so prisegali na tradicije razsvetljenstva in civilne pridobitve francoske revolucije, ne pa (samo) tistih, ki so zagovar-

¹⁹⁴ Dom in svet v letu 1937.

jali politični in gospodarski liberalizem poznega 19. stoletja ali program (Samostojne) Demokratske stranke v Jugoslaviji. Resnici na ljubo, zadnjih je bilo že od prve polovice 20. let (1920–1925), zlasti pa od prve polovice tridesetih let (1931–1935) čedalje manj. Medtem ko je bila večina izobražencev kot pomemben nosilec slovenskega narodnega gibanja pred prvo svetovno vojno v okviru tega gibanja pripravljena na politični angažma, se je z nacionalno državo, predvsem pa z razvojem različnih liberalnih političnih strank politična motivacija porazgubila. Zlasti glavni predvojni politični nosilec liberalizma, poveljna demokratska stranka, je s togim vztrajanjem pri jugoslovanskem integralizmu in centralizmu pri slovenskih humanističnih in družboslovnih izobražencih izgubila zaupanje. Ti so že zgodaj po sprejetju vidovdanske ustave začeli utemeljevati samostojnost slovenskega jezika in kulture ter pomen slovenstva kot konstitutivnega dela jugoslovanstva v nasprotju s pospešeno asimilacijo, kakor so jo zagovarjali liberalni politiki, ki so bili na oblasti.¹⁹⁵ In kakor pri katoliških intelektualcih, ki so se dokončno ločili v času, ko so se v beograjskih vladah udinjali katoliški politiki, se je končna ločitev v liberalnem krogu zgodila nekako s krizo pri Ljubljanskem zvonu leta 1932, ko so kralju pomagali (raz)“združevati” Jugoslovane slovenski politiki liberalne usmeritve. Večji del liberalnih izobražencev, zlasti profesorjev ljubljanske filozofske fakultete in drugih strokovnjakov humanističnih ved, je odpovedal podporo slovenskim liberalnim politikom že med njihovim vladnim koaliranjem s srbskimi radikali do leta 1925. Ponovna podpora kraljevi unitaristični politiki v letih 1931–1935 ter njihov poostreni unitaristični pritisk pa je zdramil tudi tiste liberalne intelektualce, ki se dotlej niso opredelili do “kulturnega problema slovenstva” ali “jugoslovenarstva”, med njimi je bil ključna oseba Josip Vidmar.¹⁹⁶ Po ponovnem prehodu v opozicijo leta 1935 stari liberalni politiki (krog Alberta Kramerja) tako rekoč niso imeli nobenega vpliva več. Večina svobodomi-

¹⁹⁵ Dolenc, Narodna dilema pri slovenskih intelektualcih v prvi Jugoslaviji, str. 201–206.

¹⁹⁶ Albrecht (ur.), Kriza Ljubljanskega zvona.

selnih intelektualcev ni bila več politično angažirana, nekateri pa so že dolgo iskali samostojne politične poti (npr. Dragotin Lončar).

IV.

Slovenski marksisti in njim pridruženi drugi socialisti (npr. masarikovci) so se ločili že v zgodnjih dvajsetih letih. Delili sta jih obe vprašanji: socialno in nacionalno. Liberalni politiki (Narodno socialistična stranka) so z razrednim bojem neslavno končali že pred nastopom gospodarske krize in kraljeve diktature, tako je razredni boj ostal večinoma domena marksistov in krščanskih socialistov. Marksiste (tako socialne demokrate oziroma socialiste kot od gospodarske krize vse številnejše komuniste), ki so bili v očeh katoličanov otroci liberalizma, je z liberalnimi krogi družil stari kulturni boj proti političnemu katolicizmu ali "klerikalizmu". Kljub videzu, da je med Slovenci v jugoslovanski državi postal temeljni politični in kulturni spor med federalizmom (slovenstvom) in centralizmom (integralnim jugoslovanstvom), je slovensko politično in kulturno javnost v dvajsetih letih globlje in trdneje delil kulturni boj: za nadzor ali proti nadzoru Katoliške cerkve nad javnim duhovnim življenjem, zlasti nad šolstvom; oziroma za sekularizacijo ali za rekatolizacijo slovenske družbe. Obe strani, ki ju je ločeval kulturni boj, sta sicer sodelovali v različnih intelektualnih združenjih (od leta 1918 npr. spet v Slovenski matici, od 1926. spet v učiteljski organizaciji in še kje), vendar so bila za to potrebna posebna pogajanja, sporazumi, depolitizacija ipd.¹⁹⁷ Politično sodelovanje obeh strani se je začelo šele po dolgotrajni politični in gospodarski krizi v drugi polovici tridesetih let, ko so sodelovali krščanski socialisti v levičarski Ljudski fronti.

Gospodarska kriza in veliko pozaprtih komunističnih revolucionarjev po nastopu diktature je zlasti organizacijsko obe največji marksistični usmeritvi, socialiste in komuniste, spet zbliževalo. Politična pasivnost in odnos do slovenskega narodnega vprašanja v Jugosla-

¹⁹⁷ Več o tem glej Dolenc, Kulturni boj, predvsem prvi dve poglavji do strani 260.

viji (vztrajali so pri čim bolj enotni državi, kar naj bi prispevalo k večji politični moči proletariata; torej so podpirali centralizem in unitarizem) sta slovenske voditelje bivše Socialistične stranke Jugoslavije postavljala na stranski tir. Idejno je vse bolj prevladoval vpliv skrajne, revolucionarne levice, ki je bila zagledana v Sovjetsko zvezo. Sredi tridesetih let pa sta začeli levičarske intelektualce združevati dve vprašanji, ki sta bili povezani z dogajanjem v matici proletarske revolucije. Najprej so iz Zagreba in Beograda prinesli polemike o socialno angažirani umetnosti, kjer so se zlasti Bratko Kreft, potem pa še Igo Gruden, Juš Kozak idr. postavili v bran Miroslavu Krleži, ki je branil umetniško kakovost in avtonomnost pred njeno neposredno politično angažiranostjo. Dvomi o idealni podobi Sovjetske zveze, ki so jih najbolj prepričljivo izpričevali razočarani in spreobrnjeni bivši levičarji (Andre Gide, Roland Dorgeles itd.) ter poročila o montiranih sodnih procesih proti starim boljševikom, so sprožili vprašanje avtoritativnega vodenja znotraj enotnega levičarskega gibanja nasproti samostojno razmišljajočim izobražencem tudi na ljubljanski univerzi. Tu so morali na pritisk vodilnih komunistov iz študentskega Slovenskega kluba leta 1939 izstopiti Albert Kos, Drago Šega, Lev Modic in Vlado Vodopivec. V isti kontekst spada tudi spor komunistov z bivšimi "Njivaši".¹⁹⁸ Na lepem večje zahteve po enotnosti in poslušnosti na leviici so bile povezane s sovjetsko-nemškim paktom avgusta 1939, s spremenjeno politiko Kominterne in sledečim razbitjem idejno širokega ljudskofrontnega gibanja, ki je temeljilo predvsem na vse večji fašistični nevarnosti.

V.

Izobraženci liberalnega porekla so se začeli razhajati z idejno sorodnimi politiki predvsem v odnosu do nacionalnega vprašanja in državne ureditve, katoliški izobraženci pa v odnosu do demokracije, svobodnega

¹⁹⁸ Jenšterle, *Skeptična levica*, str. 78–123; Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*, str. 325–336; Lasič, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*.

trga in političnega pragmatizma, skratka do socialno-političnih vprašanj. Tako zaostrene razmere v državi, da ne omenjam mednarodnih, so v drugi polovici desetletja vse bolj uveljavljale novo generacijo slovenskih izobražencev, rojeno večinoma v drugem desetletju stoletja in intelektualno oblikovano v času najhujše politične in gospodarske krize, generacijo razočaranih in nestrpnih. Ta je delitve prejšnje generacije preoblikovala in v skladu z vse bolj ozkim intelektualnim prostorom oblikovala pretežno dva nasproti si stoječa tabora, ki sta temeljila na negativnih opredelitvah. Eno stran je družil protikomunizem, drugo protifašizem.

Politična in gospodarska kriza tridesetih let je torej bila tisti dejavnik, ki je začel bistveno spreminjati stara idejna razmerja in delitve iz prejšnjega desetletja. Zlasti v prvi polovici tridesetih let aktualizirano slovensko nacionalno vprašanje v Jugoslaviji ter vse bolj občutna nevarnost fašizma (posebej od leta 1933 z viškom od "anšlusa" do sovjetsko-nemškega sporazuma v letih 1938–1939) pa sta v drugi polovici desetletja zbirala slovenske intelektualce na eni, levičarski strani. Prav s tem zbiranjem povečani vpliv komunistov pa je združeval sile tudi na drugi, protikomunistični oziroma t. i. desničarski strani. Temelj razdvojenosti slovenske družbe so torej trideseta leta preselila z ideološko civilizacijske ravni kulturnega boja na pragmatično politično raven protifašizma in protikomunizma. Pri teh dveh negativnih opredelitvah je šlo predvsem za to, na kateri strani je kdo videl večjo nevarnost, saj najdemo v protifašističnem taboru tudi protikomuniste, ravno tako pa je bila večina protikomunistov obenem tudi protifašistična.

Vzporedno s procesom prestrukturiranja bipolarnosti takratne slovenske družbe pa je oženje intelektualnega prostora v političnih gibanjih hkrati odvrčalo vse več izobražencev od neposrednega političnega angažmaja oziroma svobodne intelektualce potiskalo na obrobje dogajanja. Medtem ko se je v liberalnih krogih ta proces nekako zaključil že v prvi polovici tridesetih let, je pri katolikih in marksistih potekal precej vzporedno in se zaradi sorodnih pogledov na slovenstvo in podobnih dilem glede krize demokracije do okupacije še zdaleč ni zaključil. Tako je bilo na obeh straneh pač

najbolj slišati skrajneže, ki so svoj vpliv utemeljevali ob pomoči sovražnikov (fašizma, komunizma), zmerni in trezni intelektualni krogi pa so bili vse bolj v nekakšni defenzivi, vendar zato še zdaleč ni rečeno, da so bili tudi v manjšini. Kljub splošni krizi parlamentarne demokracije in tržnega gospodarstva še vedno niso zanikali njenega aktualnega pomena in perspektivnosti določenih krogov v vseh treh tradicionalnih ideoloških skupinah. Vera v izhod iz krize mimo diktatur, korporativizma in planskega gospodarstva je bila še vedno najbolj zasidrana pri liberalcih, dovolj uveljavljena pa je bila tudi pri socialistih in nekaterih katoliških teoretikih. Zmerna in razumna misel je slovenske izobražence v grozečih poznih tridesetih let torej bolj zblíževala kot ločevala.

Podobo o skrajni bipolarnosti slovenskih trideset let nam je bržkone vsilil tudi kasnejši razvoj dogodkov po okupaciji in predvsem po začetku državljanske vojne leta 1942, ko so bili zlasti izobraženci najbolj pod pritiskom nujnega opredeljevanja za eno od nasprotujočih si strani. Propagandni vojni za intelektualce so seveda posebej šle na roko eksistenčno zaostrene vojne razmere, kar je za politično in intelektualno neodvisnost večkrat terjalo več poguma in moči kot pridružiti se eni od strani.¹⁹⁹ Vendar vojna, posebej državljanska med drugo svetovno vojno na Slovenskem, ne pomeni logičnega zaključka vse večjega zaostrovanja v prejšnjem desetletju. Prestrukturiranje slovenskega političnega prostora, ki so ga sprožila krizna trideseta leta, je vojni pljuski čez jugoslovanske meje prekinil ter z večjimi možnostmi za skrajne politične opcije spremenil njegov naravni potek. Tudi obema skrajnima poloma so orožje prinesli in jima ga vsilili šele sosedje.

¹⁹⁹ O vojnem pritisku in opredeljevanju slovenskih izobražencev posebej govori knjiga Bojana Godeše "Kdor ni z nami, je proti nam".

Kultura kot politična propaganda

O propagandni vojni in politični propagandi med drugo svetovno vojno je bilo tako na splošno kot tudi pri nas že precej napisanega. Konkretno sta glede te problematike pri nas največ naredila Bojan Godeša in Aleš Gabrič, zato se pričujoči pregled naslanja predvsem na njune spise.²⁰⁰

Komunisti so v skladu s svojo politiko pridobivanja t. i. srednjega razreda, v katerega naj bi sodili tudi izobraženci, že pred vojno intenzivno navezovali stike in sodelovanje z nekomunističnimi intelektualci. Uspešno je to sodelovanje, ne pa tudi zaupanje komunistov, potekalo zlasti okrog revije Sodobnost med letoma 1933 in 1941 ter potem že med vojno v Evropi v Društvu prijateljev Sovjetske zveze. Do intelektualcev so komunisti kot avantgarda delavskega razreda gojili nezaupanje, a na poti osvobajanja ljudskih množic naj bi bili s svojim znanjem in duhovnim bogastvom pomemben pomočnik in zaveznik teh množic.²⁰¹ Zato so bili komunisti pri organiziranju odpora proti okupatorjem do izobražencev posebej pozorni. Še bolj posebne pozornosti med samimi izobraženci so bili deležni t. i. kulturni delavci: to so bili predvsem umetniki, deloma pa tudi znanstve-

²⁰⁰ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam; Gabrič, Kulturni molk, str. 385–413; Gabrič, Slovenski umetniški klub, str. 97–106.

²⁰¹ Sperans-Kardelj, Razvoj slovenskega narodnega vprašanja, str. 246, citirano po Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 127.

niki humanističnih ved, zaradi svoje specifične vloge delnega nadomeščanja in dopolnjevanja prizadevanj politikov pri ohranjanju slovenske kulturne identitete do leta 1918. Tako je kulturnim delavcem pri snovanju širokega ljudskega odpora ob predstavnikih treh glavnih ideološko-političnih skupin pripadlo posebno mesto temeljne skupine v Osvobodilni fronti.

Vloga skupine kulturnih delavcev v OF je bila večja v času nastajanja široke organizacije, kasneje, že spomladi 1942, pa se omenjajo le še tri temeljne skupine OF, torej brez kulturnikov, ker je takrat kulturniška skupina v očeh komunistov že izgubila posebno težo. Kot piše Godeša, je bilo delovanje kulturniške skupine odtlej v glavnem omejeno na manifestativno dejavnost. *“Njena najpomembnejša odločitev je bilo sprejetje kulturnega molka na drugem plenumu kulturnih delavcev v začetku leta 1942. To je bila še ena od mnogoterih oblik zoperstavljanja okupatorju. Odločitev zanj je bila umešna predvsem zato, ker so z njo kulturniki odgovorili na prizadevanja italijanskih zasedbenih oblasti po zblževanju slovenske in italijanske kulture.”*²⁰²

Napoved kulturnega molka je bila že odločitev širše skupine kulturnikov v uredništvu revije Modra ptica 26. junija 1941, da bo revija v razmerah okupacije prenehala izhajati, kljub temu da so imeli gradivo za nekaj števil, če zbrano.²⁰³ To je bil napotek za ustno širjenje nove kulturne politike OF naprej v druga uredništva. Javno pa je bil kulturni molk razglašen šele po drugem plenumu kulturnih delavcev v OF konec januarja ali v začetku februarja 1942, katerega resolucijo je objavil Slovenski poročevalec šele 6. aprila 1942. Resolucija v 5. točki med drugim pravi: *“Načelo, da se z okupatorji ne sodeluje, velja tudi na kulturnem polju. Zato pozivamo vse slovenske pesnike in pisatelje, upodabljajoče umetnike in glasbenike, časnikarje, publiciste in znanstvenike, naj ne sodelujejo pri kulturnih prireditvah okupatorjev, naj ne bodo sotrudniki pri njihovih časopisih in revijah,*

²⁰² Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 147–148.

²⁰³ Sestali so se urednik Modre ptice Janez Žagar, Makso Šnuderl, Josip Vidmar, Boris Kidrič, Vladimir Bartol in Filip Kumbatovič Kalan, citirano po Gabrič, Kulturni molk, str. 385.

naj ne poročajo o njihovih prireditvah, tudi ne o njihovem tisku, knjigah itd."²⁰⁴

Natančneje pa je že januarja 1942 pomen kulturnega molka definiral ilegalni časopis Mlada Slovenija v članku "Naša kultura in odnos do nje". Bojkot je bil po tem članku namenjen vsemu, kar bi dajalo videz sožitja z okupatorji, to je vsem prireditvam in aktivnostim fašističnih organizacij, italijanskim kinematografskim predstavam, gledališkim predstavam, ki so bile povezane z uradnimi nastopi okupacijskih oblasti, razstavam, ki jih je organiziral ali podpiral okupator, od okupatorjev dovoljenim političnim časnikom in revijam, katerih izdajatelji so sodelovali z okupatorjem.²⁰⁵

Dejansko je z okupacijo prenehala izhajati večina literarnih revij, poleg Modre ptice še Ljubljanski zvon, Sodobnost in Dejanje. Med vojno sta izhajala le Dom in svet in od oktobra 1941 Živa njiva, priloga Maleševe likovne revije Umetnost. Prenehali so tudi nekateri strokovni časopisi npr. Časopis za zgodovino in narodopisje, Geografski vestnik, Kronika slovenskih mest, Misel in delo, Popotnik, Tehnika in gospodarstvo, Zdravniški vestnik, Ženski svet itd. Še vedno pa je v vojnem času izhajalo precej strokovnih oziroma znanstvenih revij in večina katoliškega tiska, npr. že omenjena Umetnost, Gledališka lista Narodnega gledališča v Ljubljani za Dramo in za Opero, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, Slovenski pravnik, Zbornik za umetnostno zgodovino, Etnolog, Slovenski učitelj, Slovenski čebelar, Planinski vestnik, Narodni gospodar, Kmetovalec, Čas, Bogoslovni vestnik itd. V primerjavi z letom 1940, ko je v Dravski banovini izhajalo okrog 240 periodičnih publikacij, imamo v letu 1942 na tem ozemlju le še okrog 90 enot periodike.²⁰⁶ To je spričo težjih vojnih razmer povsem razumljiv upad in ne kaže prevelike vneme pri kulturnem molku. Nadaljevanje stanovskega in strokovnega tiska v času okupacije tudi ni bilo v nasprotju s takratnimi smernicami kulturne politike OF. Preinter-

²⁰⁴ Ferenc (ur.), Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, 2, dok. št. 3; Gabrič, Kulturni molk, str. 386

²⁰⁵ Gabrič, Kulturni molk, str. 386.

²⁰⁶ Bajec, Slovenski časniki in časopisi 1937–1945, str. 161–164 in 191–192.

pretacija in zaostritev politike kulturnega molka se je deloma zgodila šele po kapitulaciji Italije, ko je kulturne zavode prevzela Rupnikova Pokrajinska uprava, zlasti pa takoj po koncu vojne, ko je bilo treba obračunati s političnimi nasprotniki tudi v kulturi.²⁰⁷

V kontekst postopnega oblikovanja kulturne politike Osvobodilne fronte v letih 1941 in 1942 sodi tudi nastajanje "Slovenskega zbornika 1942". Konec leta 1941 in v prvih dveh mesecih leta 1942 ga je začel kot "prvo večjo kulturno manifestacijo OF" pripravljati uredniški odbor, v katerem so bili Boris Kidrič, Edvard Kocbek, Ferdo Kozak, Juš Kozak, Lovro Kuhar in Josip Vidmar. Izšel je maja 1942 v ciklostirani obliki, brez imen avtorjev, ki bi bili sicer z družinami vred izpostavljeni pregonu in smrtni nevarnosti. Na koncu zbornika je le pripis pojasnjeval, da so tri z naslovi navedene spise napisali člani KPS, dva pa katoličani v OF. Kar 5 pesmi je vanj prispeval Oton Župančič (dve pod psevdonimom Kiro Ilija), po eno Fran Albrecht, Matej Bor, Vinko Košak in neznani avtor, 14 političnih programskih spisov pa so poleg članov uredništva prispevali še Boris Ziherl, Fran Zwitter, Lojze Ude, Jože Zemljak in Matej Bor. Bivši urednik Sodobnosti Ferdo Kozak je napisal dva spisa, bivši urednik Ljubljanskega zvona, njegov brat Juš Kozak, ki kaže, da je bil glavni urednik zbornika, pa kar tri. Če ne štejemo poezije, je torej poleg treh komunistov in dveh katoličanov v zborniku sodelovalo še šest avtorjev liberalnega porekla, vendar zato, ker pred tem niso bili neposredno politično angažirani, to ni bilo posebej naglašeno. Vsi prispevki, vključno s poezijo, so zelo aktualnopolitični in bojno razpoloženi. Vsi poleg fizičnega upora poudarjajo tudi upor in preorientacijo v nacionalnem političnem in duhovnem življenju. Slovenski zbornik 1942 je prvi večji poskus alternativne kulturne akcije glede na etabliirano institucionalno kulturo pod nadzorom okupatorjev.

Kot sem že omenil, so se razmere tudi v kulturni politiki zaostriale po kapitulaciji Italije. Rupnikova pokrajinska uprava je skušala kulturo in kulturnike izkoristiti v propagandne namene. Zato je bilo treba aktiv-

²⁰⁷ Gabrič, Kulturni molk, str. 399–400.

no poseči v sfero kulture z napovedjo boja kulturnemu molku, ki ga je italijanska uprava prej skušala ignorirati. Pokrajinska uprava, ki so jo sestavljali predvsem mlajši, še neuveljavljeni sodelavci iz katoliških krogov (npr. "stražarji") in slovenska skupina ljotičevega Zbora, je izhajala iz prepričanja, da je bila dotedanja politika proti OF neuspešna. Ocenili so, da premalo izobraženecv odkrito sodeluje v protikomunističnem boju in da je prebivalstvo Ljubljane kot celota bolj naklonjeno OF kot pa domobrancem. Novembra 1943 so pripravili zaupne "Nove predloge za antikomunistično propagando", katerih glavna utemeljitev je bila, da daje pasivna drža večine izobraženecv vtis, kot da je komunizem na zmagovitem pohodu in bo zavladal vsemu svetu. Zato naj bi v boj proti komunizmu tudi s prisilo pritegnili vse, ki niso šli v gozd in so ostali v Ljubljani. Najprej naj bi pri izdelavi risb, plakatov, grafik, slik in kipov s sugeriranimi temami komunističnih zločinov angažirali likovne umetnike ter zbrano gradivo razstavili po izložbenih oknih po celotnem mestu. Izbor teh del pa bi reproducirali v božični številki Maleševe revije Umetnost s posebnim naslovom "Naša umetnost proti nekulturi". Podobno bi s sugeriranimi temami angažirali tudi vse literate in z izbranimi besedili natisnili reprezentančno knjigo, izkupiček od njene prodaje pa bi namenili v podporo beguncem in sirotam komunističnih žrtev. Ravno tako bi posebej angažirali še gospodarstvenike in ženske, zlasti znane feministke.²⁰⁸

Prva uspešna propagandna akcija je bilo podpisovanje "Slovenske narodne in protikomunistične spomenice" konec leta 1943, ki so jo za božič slovesno predali Leonu Rupniku. Podpisovanje spomenice je bilo uspešen primer, kako okolju, ki naj bi bilo večinoma naklonjeno OF, dokazati svojo moč in vsiliti vsaj pasivno manifestativno vlogo v protikomunističnem boju. Naslednji korak je že zahteval aktivnejšo vlogo udeležениh. Na ljubljanskem radiu so februarja in marca 1944 o pomenu dobrodelne organizacije Zimska pomoč, ki so jo za socialno ogrožene organizirali po nemškem zgledu, govorili predsedniki oziroma ravnatelji vseh vidnejših kulturnih

²⁰⁸ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 327–330.

ustanov in društev. Govore je takoj objavil še dnevnik Jutro, ki je pogovore v rubriki "Pri oblikovalcih naše kulture" nadaljeval tudi pri umetnikih. Vendar je bila velika večina udeleženih v izražanju svojih političnih usmeritev zelo zadržana. V pritrjevanju domobranstvu kot upravičeni obrambi pred komunizmom je bilo celo čutiti, da so jim bile izjave v skladu s propagandnimi navodili in neposrednimi vprašanji vsiljene.²⁰⁹

Največji uspeh protikomunistične propagande predstavlja že od novembra 1943 načrtovana reprezentativna knjiga, Zbornik Zimske pomoči, ki pa je kljub namenu, da bi izšla že za božič 1943, ugledala luč sveta šele v začetku poletja 1944. Uredili so ga predsednik Zimske pomoči Narte Velikonja, kulturni urednik Jutra Božidar Borko, urednik revije Dom in svet Tine Debeljak in mladi književnik, zaposlen pri Zimski pomoči in Tiskovnem uradu pokrajinske uprave, Zorko Simčič. Tu je uredništvo ubralo nekoliko manj vsiljiv način pridobivanja piscev, saj naj bi bil njihov izbor oziroma nabor, v skladu z nameni, precej širši. Slovenske kulturne delavce so povabili k sodelovanju z utemeljitvijo, da gre za veliko dobrodelno podporno akcijo, avtorjem pa so prepustili precej široke možnosti, o čem bodo pisali, čeprav je pri več avtorjih mogoče opaziti, da odgovarjajo na vprašanje o tem, kaj so delali med vojno. Zelo obsežen zbornik je na 610 straneh objavil prispevke 108 avtorjev najrazličnejših strokovnih profilov. V uredniškem uvodu pa je zbornik predstavljen tudi kot dokaz, da sodelujoči pisci ne sodelujejo v kulturnem molku. Sodelovalo je 22 univerzitetnih profesorjev in skoraj vsi reprezentativni predstavniki kulturnih in znanstvenih ustanov nacionalnega pomena.

Daleč najboljše je bil prvi blok 54 literarnih prispevkov, v sledečih petih blokih pa je bilo prav toliko po ne prav jasnem ključu razvrščenih prispevkov zelo različnih razmišljanj o slovenstvu in njegovi življenjski moči sredi vojne, poročil o dejavnosti sodelujočih znanstvenikov med vojno ali obdelave posameznih problemov, ki so se jih v tem času lotevali. Med bolj zanimivimi spisi naj omenim duhovno oceno literarne produkcije v času

²⁰⁹ Prav tam, str. 331–334.

vojne izpod peresa enega od urednikov zbornika, Tineta Debeljaka, ki z obravnavanimi deli neposredno govori o neuspešni politiki kulturnega molka OF.

Kot je ocenil Bojan Godeša, je *“protikomunistična stran (...) zbornik (...) spretno izrabila tudi v politično korist, ker ga je v celoti predstavila kot nasprotovanje kulturnemu molku, ki ga je zapovedala OF. Sodelovanje v zborniku je tudi dejansko pomenilo kršitev kulturnega molka, saj je po kapitulaciji Italije OF močno zaostri-la merila in prepovedala vsako javno kulturno delovanje mimo okvira osvobodilnega gibanja. To je zaradi zahtev pokrajinske uprave, da kulturni delavci sodelujejo v protikomunističnem boju, bilo deloma tudi razumljivo. Dejstvo pa je, da so sedaj to prepoved s pridom izkoriščali prav v protirevolucionarnem taboru.”*²¹⁰ Kljub temu se je partizanska stran zavedala kočljivosti položaja posebej izpostavljenih kulturnih avtoritet in ljudi na odgovornih mestih kulturnih ustanov. Kar nekaj piscev, ki niso nasprotovali OF ali so celo sodelovali z obema stranema, zato ni trpelo nobenih posledic, če se novi povojni oblasti niso zamerili še kako drugače. Tedaj največja živeča avtoriteta med slovenskimi književniki Oton Župančič je moral sodelovati pri vseh treh zbornikih obeh nasprotujočih si strani. Ravno tako je pri “Zborniku Zimske pomoči” in pri povojnem “Slovenskem zborniku 1945” sodeloval pesnik Dušan Ludvik.

Sodelovanje pri Zimski pomoči, posredno pa tudi pri Zborniku Zimske pomoči je OF odsvetovala že januarja 1944.²¹¹ Po končani vojni je julija 1945 Ministrstvo za prosveto LR Slovenije sestavilo spisek knjig, ki so jih izločili iz javnih knjižnic. Od slovenskega leposlovja so bila na spisku skoraj vsa dela, ki so izšla pri legalnih založbah v času vojne, med njimi tudi Zbornik Zimske pomoči.²¹²

“Slovenski zbornik 1945” pravzaprav ne spada več v vojni čas. Izšel je jeseni 1945. Kot nekakšen odgovor na Zbornik Zimske pomoči je moral biti obsežnejši, na-

²¹⁰ Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 334–335; glej tudi Gabrič, Kulturni molk, str. 394–395.

²¹¹ Slovenski poročevalec, 1944, št. 1, str. 8, citirano po Gabrič, Kulturni molk, str. 401.

²¹² Gabrič, Kulturni molk, str. 410–411.

tisnjen je bil na 770 straneh. Vendar je pri njem sodelovalo nekoliko manjše število avtorjev: le 99, pri čemer jih je nekaj napisalo več prispevkov (vseh bibliografskih enot je 140). Uvaja ga blok šestih referatov s 4. zasedanja Kulturnega plenuma OF, ki je bil 2. avgusta 1945. Sledijo različni spisi eminentnih političnih, kulturnih in znanstvenih sodelavcev OF ter nekaj dokumentov (npr. osmrtnica za tridesetimi v vojni padlimi kulturniki na strani OF, Objava o petdesetih ustreljenih talcih iz 17. aprila 1942, poslovilna in druga pisma talcev oziroma padlih, razna poročila, pričevanja ipd.). Zbornik zaključujejo dobrodošli pregledi periodike in drugega tiska osvobodilnega gibanja, razmeroma podroben Pregled važnejših dogodkov in borb v letih 1941–1945 (na 71 straneh) in Delež slovenskih partizanov pri reševanju zavezniških letalcev in vojnih ujetnikov (seznam rešitev), ki so jih sestavili sodelavci Znanstvenega inštituta pri Predsedstvu SNOS. V zborniku naj bi bili objavljeni tudi prispevki, ki jih je za načrtovano, a neuresničeno revijo "Naša beseda" zbral njen nesojeni urednik Mile Klopčič v okviru Slovenskega umetniškega kluba, ki je bil ustanovljen septembra 1944 v Semiču.²¹³

Oba zbornika v režiji OF imata v primerjavi z Zbornikom Zimske pomoči bistveno manj literarnih prispevkov. Oba sta veliko bolj odkrito politično propagandna in imata kot taka večjo dokumentarno vrednost. Vsi trije zborniki – tu bi morali omeniti še četrtega: spomladi 1943 je namreč izšel še "Umetniški zbornik, Slovenska sodobna upodablajoča umetnost" v uredništvu Mihe Maleša, ki je bil posvečen izključno likovni umetnosti in nima ideološko političnega značaja ali namena – so nedvoumen izraz slovenske kulturne moči tudi v najbolj neugodnih in ekstremnih vojnih razmerah. **Prvič**, pričajo o velikem pomenu kulturne ustvarjalnosti za identiteto Slovencev, ki seveda sloni na tradiciji in pomanjkanju politične samostojnosti. V trenutkih ogroženosti te identitete je tak odziv povsem razumljiv. **Drugič**, dokazujejo dobre organizacijske sposobnosti, ki so v ekstremnih razmerah za tako delo potrebne. In **tretjič**, spet kažejo na posebnost slovenskega kulturnega boja,

²¹³ Več o tem glej Gabrič, Slovenski umetniški klub, str. 97–106.

ki je v vojnih razmerah okupacije, odporniškega gibanja in državljanske vojne dobil povsem samosvoje oblike, a vendarle ni bil samo boj za prevlado dveh nasprotujočih si ideologij, temveč v času, ko muze navadno molčijo, še vedno tudi boj za prevlado v duhovnem ustvarjanju, v kulturi.

Država, cerkev, šolstvo

Odnosi med Katoliško cerkvijo in Kraljevino SHS oziroma Jugoslavijo so bili že z samorazumevanjem položaja obeh partnerjev neizogibno konfliktni. Katoliška cerkev je s svojo tisočletno tradicijo, starim monopolom nad duhovnim življenjem katoliških držav pred liberalno prevlado v 19. stoletju oziroma privilegiranim položajem v habsburški monarhiji in v skladu s svojimi religioznimi načeli sebe videla kot institucijo, ki je v vseh pogledih nad vsakokratno in vsakršno državo. Razmeroma liberalno urejena in na liberalnih načelih temelječa nova država južnih Slovanov, potrjena in končno zamejena z mirovnimi pogodbami in s povsem na novo urejeno Evropo po prvi svetovni vojni, ki so jih diktirale glavne nosilke liberalizma in vojne zmagovalke Francija, Velika Britanija in ZDA, pa je sebe videla kot produkt "družbene pogodbe" oziroma demokratično izražene volje državljanov ali vsaj njihovih elit. Poleg tega je kot konglomerat različnih veroizpovedi morala razglasiti ločitev (katerekoli) cerkve od države in versko strpnost. Tudi pravoslavna veroizpoved, ki ji je pripadalo središče nove države in kraljevska dinastija z veliko politične moči, ni imela absolutne večine. Po popisu prebivalstva leta 1921 je v državi živelo slabih 12 milijonov ljudi, od tega zaokroženo 47 % pravoslavnih, 39 % katoličanov, 11 % muslimanov in manj kot 3 % vseh drugih veroizpovedi. To pisano podobo je dodatno zapletla še bolj pisana etnična prepletenost državnega ozemlja, saj je v njej – ob predpostavki, da so Srbi, Hrvati in Slovenci

enoten državni narod – živel več kot 2 milijona ali 17 % narodnih manjšin: samo Nemcev več kot pol milijona, Madžarov malo manj in Albancev 430.000.²¹⁴ Prav tako so bile zelo velika ovira v uspešnem sporazumevanju v državi velike razlike v splošni (gospodarski, kulturni in upravno-politični) razvitosti pokrajin. Med severom in jugom Jugoslavije je takrat sobival cel spekter zelo različnih skupnosti, na kar nas npr. opozarja najsplošnejši pokazatelj takratne razvitosti, to je pismenost: leta 1921 je bila pismenost v Sloveniji okrog 90 %, na Hrvaškem in v Vojvodini 65 %, v Dalmaciji in Srbiji 30 %, v Črni gori 25 %, v Bosni, Makedoniji in na Kosovu pa manj kot 20 %.²¹⁵ Z vsem tem, zlasti s splošno razvitostjo, je bila povezana tudi različna politična kultura. V delu države, ki je bil prej del habsburške monarhije, so bila tako kodificirana kot nenapisana pravila obnašanja, najbolj preprosto rečeno, precej drugačna kot v delu, kjer sta se v 19. stoletju postopno oblikovali samostojni kraljevini Srbija in Črna gora, precejšen del ozemlja pa je bil še do leta 1912 del osmanskega imperija.

V antagonizmu s sekularno državo sta se tudi obe glavni krščanski cerkveni organizaciji – šele v novi državi iz različnih prej nepovezanih patriarhatov združena Srbska pravoslavna cerkev (26. maj 1919)²¹⁶ in novo organizirana Jugoslovanska škofovska konferenca (27. november 1918)²¹⁷ pod vodstvom zagrebškega nadškofa Antuna Bauerja – čutili poklicani za nekakšen primat med veroizpovedmi. Politično združevanje južnih Slovanov je konstitutivna konferenca jugoslovanskih škofov sicer pozdravila in z eno od sprejetih resolucij izrazila pripravljenost, da z vsemi veroizpovedmi v novi državi, predvsem s pravoslavno, živi v miru in slogi.²¹⁸ Vendar je del Katoliške cerkve združitev južnih Slovanov zaznaval tudi kot priložnost za širjenje katolicizma, novo državo kot ozemlje misijona in vse katoličane kot misijonarje. Katolicizem naj bi po mišljenju nekaterih njegovih lokalnih voditeljev (npr. profesorja zagrebške bogoslovne

²¹⁴ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine, str. 2–3.

²¹⁵ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 1 (1929), str. 70–71.

²¹⁶ Mužić, Katolička crkva, str. 31.

²¹⁷ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 305.

²¹⁸ Prav tam.

fakultete in politika Frana Baraca, enega od voditeljev Hrvaškega katoliškega seniorata in predsednika Hrvaške ljudske stranke Petra Rogulje ter krškega škofa Antona Mahničja) pri postopnem združevanju s pravoslavljem kot višja in razvitejša oblika krščanstva prevladal. Pravoslavje naj bi se v veliko bolje organizirani Katoliški cerkvi postopoma utopilo. Tako bi katolicizem postal vodilna religija v novi državi, ki bi mogla pričakovati in zahtevati določeno prednost pred drugimi. Novo pridobljen prostor pri dolgoročnem ponovnem združevanju krščanstva pa bi hkrati postal tudi most katolicizma za nadaljnjo prodiranje proti vzhodu.²¹⁹ V nasprotju s tem je bila Srbska pravoslavna cerkev v Kraljevini Srbiji do leta 1918 tesno povezana z državo, ta pa je bila po razmeroma splošnem srbskem mnenju za nagrado v uspešnem vojskovanju na strani zmagovalk nosilec širitve južnoslovanske države proti severozahodu. Srbska pravoslavna cerkev naj bi položaj državne cerkvene organizacije, ki ji je pripadal po srbski ustavi, v državi preprosto podedovala, saj je še vedno združevala večino vernikov, s kraljem na čelu. Pri tem ni tako pomembno, koliko so bile take aspiracije določenih krogov v obeh cerkvah realne, kot to, da so jih po navadi ti isti krogi lahko kot take predstavljali in s tem do druge ("konkurenčne") veroizpovedi uspešno širili nezaupanje ter domnevno ogroženost.²²⁰

Sveti sedež v Rimu z razpadom pretežno katoliške habsburške monarhije ni bil zadovoljen. Še oktobra 1918 je zagovarjal idejo trialistične preureditve monarhije ali, nekoliko kasneje, oblikovanje nekakšne Podonavske konfederacije, kjer bi bila vključena tudi slovenska in hrvaška ozemlja. Pojavile so se tudi pobude za samostojni državi Slovenijo in Hrvaško, ki pa v takratnem

²¹⁹ Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920, str. 227–234; Dimić, Kulturna politika, 2, str. 331–332; Žutić, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan, str. 17.

²²⁰ Ne le Srbska pravoslavna cerkev, Katoliško cerkev še danes kot agresiven in izrazito protijugoslovanski dejavnik obravnava večina srbske historiografije, ki je protikatoliški koncept preprosto podedovala od komunistične historiografije v njenem prvem izrazito ideološko angažiranem obdobju tja do začetka šestdesetih let. Katoliška cerkev je bila v srbski publicistiki odklonilno sprejeta že pred 2. svetovno vojno. Primerjaj npr. Novak, Magnum Crimen; Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920; Žutić, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan; Dimić in Žutić, Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941.

mednarodnem kontekstu nista bili realni. Tudi po oblikovanju nove skupne države južnih Slovanov je odnos Svetega sedeža do nje ostal dolgo nenaklonjen. V antagonizmu razmejevanja Kraljevine SHS z Italijo je bila politika Svetega sedeža odkrito naklonjena Italiji. Povezovanje na osnovi nacionalizma in ignoriranje problema religije je slabilo vlogo Katoliške cerkve v tem prostoru, posebno še povezovanje z večjo pravoslavno skupnostjo. Nenaklonjenost Svetega sedeža se je odrazila v razmeroma poznem priznanju nove države. Uradno priznanje Svetega sedeža je bilo med zadnjimi, izvršeno je bilo šele z diplomatsko noto z dne 6. novembra 1919. Regularne diplomatske odnose sta oba mednarodna partnerja vzpostavila po tem, ko je dotakratni odpravnik poslov Kraljevine SHS pri Svetem sedežu Lujo Bakotić poslovljivo poverilna pisma papežu Benediktu XV., to je bilo šele 13. marca 1920. Prvi nuncij Francesco Cherubini pa je regentu Aleksandru pisma predal 6. aprila 1920.

Pri mehčanju odnosa Svetega sedeža do nove države je bila pomembna konferenca jugoslovanskih škofov med 15. in 20. julijem 1919 v Zagrebu. Že 28. junija 1919 je zagrebški duhovnik Svetozar Rittig po naročilu nadškofa Bauerja papežu osebno izročil obširno poslanico o stanju Katoliške cerkve v Jugoslaviji in njenih nujnih potrebah.²²¹ Sledila pa je še avdiencia škofa Jegliča pri papežu 24. avgusta 1919. Jeglič je papeža prepričeval o dobrem "počutju" katoličanov v novi državi. Poročal mu je, "da nam je belgrajska vlada naklonjena, da iščemo zblizanja s pravoslavnimi in med seboj prijateljsko občujemo". Papež osebno je bil v tričetrtturni avdienci do ljubljanskega škofa zelo prijazen in odprt. "*Rekel mi je, da se za katoliško Cerkev v tej državi prav nič ne boji.*"²²² Kot glavne razloge, da Sveti sedež Kraljevine SHS še ni priznal, je Jegliču navedel še nerešeno vprašanje mej nove države in s tem neurejeno vprašanje državne pripadnosti določenih škofij ter nezaključenost mirovne konference (januar 1919–januar 1920). Večje nezaupanje do nove države in odkrito prisotnost italijanskega nacionalizma je Jeglič zaznal v nižjih admini-

²²¹ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 306–307.

²²² Slovenec, 30. 8. 1919, Anton Bonaventura Jeglič, V Rimu.

strativnih strukturah Svetega sedeža. Dejansko so se pogovori o priznanju začeli v konstruktivnejšem ozračju kmalu po podpisu mirovne pogodbe z Avstrijo, v oktobru 1919.²²³

V nasprotju s Svetim sedežem v Rimu je skoraj vsa katoliška duhovščina v novi državi podpirala združitev in optimistično gledala na svojo prihodnost v novem političnem kontekstu. Tako je moral nastati konflikt med lokalno Cerkvijo v Jugoslaviji in Svetim sedežem. Jasno podporo Majniški deklaraciji za oblikovanje nove južnoslovsanske države enote, najprej še v okviru habsburške monarhije, od poletja 1918 pa ne več nujno v tem kontekstu, je izrazil ljubljanski škof Jeglič s tako imenovano ljubljansko izjavo 15. septembra 1917, intimno pa že pred tem. S politično akcijo za poenotenje glede nacionalnih ciljev je takrat znatno pospešil deklaracijsko gibanje.²²⁴ Podobno so z naklonjenostjo sprejeli Majniško deklaracijo tudi voditelji Katoliške cerkve na Hrvaškem, v Dalmaciji in Istri. Posebej so to naklonjenost potrdili na konferenci v Zagrebu v začetku julija 1917 pod vodstvom zagrebškega nadškofa Bauerja in krškega škofa Mahniča. Izjema v tem pogledu je bil samo bosanski nadškof Štadler, ki je zagovarjal ekskluzivno hrvaško stališče reševanja nacionalnega problema v habsburški monarhiji.²²⁵

Voditelji lokalne Katoliške cerkve med Hrvati in Slovenci so se konec vojne zelo hitro prilagodili novemu položaju in se odrekli vztrajanju pri habsburški klavzuli Majniške deklaracije. Sprejeli so ustanovitev nove jugoslovsanske države kot nujnost in potrebo ne glede na stališča Svetega sedeža. Tudi bosanski nadškof Štadler je v okrožnici duhovnikom 12. novembra 1918 pozdravil samostojno in neodvisno narodno državo ter duhovnike pozval, naj upoštevajo Narodni svet SHS v Zagrebu kot zakonitega predstavnika političnih interesov nove države. V zvezi z združevanjem s Srbijo in Črno goro pa se je predsednik Narodnega sveta SHS Anton Korošec, tudi

²²³ ARS, AS 1871, Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik (prepis), 28. avgust 1919; Žutić, Kraljevina Jugoslavija i Vatikan, str. 20–21.

²²⁴ Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, str. 140–145.

²²⁵ Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovsanske države 1914–1920, str. 207–211.

sam katoliški duhovnik, v pogovoru s poslanikom Kraljevine Srbije v Bernu konec oktobra 1918 strinjal, da je sporazum o združitvi mogoč le na temelju verske enakopravnosti. To je bilo v nasprotju s takratnimi stališči Svetega sedeža, ki je v primeru združitve s pravoslavni-ma balkanskima državama pričakoval za Katoliško cerkev poseben položaj. Konstitutivna konferenca jugoslovanskih škofov od 27. do 29. novembra 1918 v Zagrebu se je med drugim zavzela tudi za skorajšnjo rešitev sporov s Svetim sedežem, kar naj bi pripeljalo do tega, da bi Sveti sedež priznal novo državo, in do začetkov pogovorov o konkordatu. Vendar je Sveti sedež priporočila jugoslovanske škofovske konference zavračal. Posebno naj bi ga motila prošnja konference za uporabo glagolice in staroslovanskega jezika v liturgiji, zato je pritiskal na krškega škofa Mahniča, ki je bil ta čas konfiniran v Italiji. Mahnič zato ni hotel v Rim, kamor so ga silile italijanske okupacijske oblasti na vzhodnem Jadranu, pritiske Kongregacije za liturgijo, naj dovoli prepoved glagolice, pa je vztrajno zavračal. Podobno, a uspešno posredovanje je Sveti sedež v tistem času izvršil pri škofu Karlinu, ki se je zaradi italijanskega nacionalističnega pritiska moral odreči tržaški škofiji. Sveti sedež je ugodil tudi zahtevam italijanske vlade glede preurejanja cerkvene organizacije v Dalmaciji. V začetku leta 1920 pa so se razširile še govorice, da namerava Sveti sedež odstaviti goriškega nadškofa Sedeja. Zaradi teh govoric se je na Jegliča v Ljubljani obrnil Zbor svečenikov sv. Pavla, ki se je s tem namenom sestal v Sežani, naj papežu posreduje posebno spomenico s pritožbami. Vse to očitno pristransko sodelovanje Svetega sedeža z italijansko državo, še preden je bila mednarodno rešena razmejitve med državama, je sprožilo odkrit odpor in nejevoljo slovenskih in hrvaških duhovnikov na obeh straneh meje, posebno seveda na zasedenih ozemljih, kar je zelo škodilo ugledu Katoliške cerkve tudi v Kraljevini SHS. Jeglič se je odločil, da ponovno osebno potuje v Rim. Bal se je, da bi z nadaljevanjem take politike začeli izobraženi Slovenci prestopati v pravoslavje.²²⁶ Z obiskom Svetega sedeža in pogovori z njegovimi najvišjimi pred-

²²⁶ ARS, AS 1871, Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 21. januar 1920.

stavniki, vključno s papežem Benediktom XV. v začetku marca 1920, pa ni veliko dosegel. Bil je celo kritiziran zaradi svoje aktivne vloge v podpori novi jugoslovanski državi. Vsa delegacija, potoval je še s tremi primorskimi duhovniki, naj bi bila ves čas bivanja v Rimu sprejeta z nezaupanjem in odkrito neprijaznostjo italijanskih prelatov. Edina upoštevana zahteva iz spomenice, ki so jo izročili predstavnikom Svetega sedeža, naj bi bila zahteva po ureditvi in uskladitvi novih mej škofij, kar je bilo tudi v prid politiki Italije, medtem ko je prošnji za dovoljenje slovanskega bogoslužja slabo kazalo.²²⁷ Dejansko je bila uskladev škofijskih mej z državnimi za Jezersko, Mežiško dolino, Apače in Prekmurje realizirana šele 1. decembra 1923. Z Italijo je usklajevanje mej in pripadnosti škofij trajalo celo do leta 1933, ko sta bili 25. novembra ljubljanska in krška škofija izločeni iz goriške nadškofije in podrejeni neposredno Svetemu sedežu. Nekaj mesecev prej so bili deli ljubljanske škofije priključeni goriški in videmski nadškofiji, deli ljubljanske škofije pa so bili priključeni novoustanovljeni reški škofiji že 31. maja 1925.²²⁸ Vprašanje liturgičnega jezika in uporabe glagolice v misalih pa je bilo rešeno že leta 1921, ko je bilo dovoljeno, da se rimski obrednik v celoti prevede v narodne jezike (slovenščino in hrvaščino) in se smejo v narodnem jeziku opravljati tudi obredi. Uporaba starocerkvenoslovanščine pri mašah zunaj krške in senjske škofije pa je ostala nerešen problem.²²⁹

Razmeroma hladni in nenaklonjeni odnosi med Kraljevino SHS in Svetim sedežem so se nadaljevali tudi po papeškem priznanju nove jugoslovanske države in vzpostavitvi normalnih diplomatskih odnosov spomladi 1920. Že pred priznanjem pa je bilo na različnih ravneh sproženo vprašanje konkordata, ki je postal ključen problem medsebojnih odnosov Jugoslavije in Svetega sedeža vse do druge svetovne vojne. Razprava o religioznih vprašanjih združevanja je tekla že na konferenci srbske vlade in Jugoslovanskega odbora na Krfu poleti 1917,

²²⁷ ARS, AS 1871, Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 12. marec 1920; Živojinović, Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920, str. 358–361.

²²⁸ Kralj, Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda, str. 189.

²²⁹ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 310.

kjer so se sporazumeli o načelu verske enakopravnosti v novi skupni državi.²³⁰ Ženevski sporazum o združevanju Države SHS s Kraljevino Srbijo z dne 9. novembra 1918 je religiozno vprašanje pustil ob strani.²³¹ Že omenjeni sestanek Jugoslovanske škofovske konference med 15. in 20. julijem 1919 v Zagrebu, ki se je posvečal prav nerešenim vprašanjem v trikotniku med Svetim sedežem, katoliškimi duhovniki v Jugoslaviji in novo državo, pa je izpostavil predvsem željo jugoslovanskih škofov, da bi čim prej sklenili konkordat med obema stranema.²³² Nekateri ugledni srbski pravniki, npr. Slobodan Jovanović, so namreč menili, da s stališča mednarodnega prava Kraljevina SHS ni nova država, temveč da temelji na kontinuiteti stare Kraljevine Srbije. Po tem mnenju novi konkordat sploh ne bi bil potreben, ker naj bi veljal še stari konkordat s Srbijo iz leta 1914.²³³

Po priznanju in ureditvi diplomatskih stikov med Svetim sedežem in Kraljevino SHS so se zdele jugoslovanskim škofom splošne okoliščine ugodne za hitro sklenitev konkordata. Jeglič je že leta 1919 podrobno preštudiral srbski konkordat, saj so škofje pričakovali, da bo ta izhodišče tudi za sklenitev novega konkordata med Svetim sedežem in Jugoslavijo. A stvari so se ustavile. Pogajanja za konkordat so se spričo vedno večjega pritiska jugoslovanskih škofov na državo vendarle začela poleti 1922. Zunanje ministrstvo je konec julija sklicalo komisijo, ki se je prvič sestala 7. avgusta 1922. Njen član je bil poleg treh drugih škofov tudi ljubljanski škof Jeglič. Vendar je resno razpravo o tem vprašanju opravil le ožji štiričlanski odbor komisije, ki je zaključil delo 21. oktobra 1922. Jeglič je kot član komisije poleg "Zaključkov ožjega odbora komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata" dobil tudi podrobnejše (privatno) poročilo člana tega ožjega odbora, hrvaškega strokovnjaka za kanonsko pravo, sicer načelnika oddelka za Katoliško cerkev na Ministrstvu za vere, Mihaj-

²³⁰ Janković, Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, str. 272–278.

²³¹ Janković in Krizman (ur.), Građa o stvaranju jugoslovenske države, dokument št. 453, str. 526.

²³² Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 307.

²³³ Mužić, Katolička crkva, str. 59–60; Jovanović, Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, str. 14.

la Lanovića. Odbor se je nedvomno izrekel za sklenitev konkordata ter v dvajsetih točkah strnil izhodišča za pogajanja s Svetim sedežem. Lanović pa je v svojem poročilu med drugim popisal tudi, da se je zadarski kanonik Jakov Čuke zavzemal za večji nadzor države nad veroukom kot drugi člani ožjega odbora.²³⁴ Prav tako odbor ni bil enoten glede državnega nadzora nad učnim programom bogoslovnih semenišč in imenovanjem profesorjev na teoloških fakultetah. Jeglič pa je bil s pripombami na Zaključke ožjega odbora, Lanovićevo poročilo in na obstoječo jugoslovansko zakonodajo na tem področju posebej kritičen do predvidenih kompetenc države pri nadzoru in imenovanju škofov. Po njegovem mnenju bi morali biti škofje v cerkvenih zadevah "neposredno in izključno" odvisni samo od Svetega sedeža, imeti bi morali popolno svobodo pri opravljanju cerkvene službe in vladanju (ne upravljanju!) škofij, uživati bi morali vse pravice in prednosti, kot jim jih je v skladu z njihovim poklicem odobrila Cerkev. Po Jegličevem mnenju bi moral imeti Sveti sedež pravico svobodno oblikovati cerkvene pokrajine in škofije le z vednostjo, ne pa sporazumno z državo oziroma vlado. Med drugim je v svoji spomenici vladi ugotavljal, da mora imeti Katoliška cerkev v Kraljevini SHS pravico do konfesionalnih šol. V državnih šolah, kjer so katoličani v večini, pa bi morali verouk poučevati katoliški duhovniki, ki naj dobijo za svoje delo od države primerno nagrado.²³⁵

Škof Jeglič je bil pri pogajanjih za konkordat s Kraljevino SHS v dvajsetih letih ves čas zelo aktiven in eden glavnih priganjalcev obeh strani, da bi sporazum končno podpisali. Vendar so vladne koalicije srbskih radikalcev z Demokratsko oziroma (od 1924) Samostojno demokratsko stranko, katere pomemben del so bili tudi slovenski liberalci, v letih 1921–1925 na Katoliško cerkev zelo pritiskale in omejevale njen vpliv v družbi nasploh, zlasti v šolstvu.²³⁶ V liberalni kampanji proti Cerkvi je leta 1925 celo nastala tožba škofa Jegliča in

²³⁴ Poleg Lanovića sta to bila bivši minister za vere in vplivni radikalski politik Ljuba Jovanović ter načelnik mesta Zemun Vladimir Nikolić.

²³⁵ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 307–311.

²³⁶ Dolenc, Kulturni boj, str. 138–211.

sarajevskega nadškofa Šariča proti slovenskemu liberalnemu dnevniku Slovenski narod, ki je jugoslovansko katoliško duhovščino obtoževal protidržavnega delovanja in pospeševanja sporov s pravoslavjem. Afera je bila povezana s prekinitvijo pogajanj za konkordat, kjer sta državna pogajalca v poročilu zunanjemu ministru za prekinitev obtožila prevelike zahteve jugoslovanskih katoliških škofov, poimensko naj bi pri tem imela glavno vlogo prav škofa Jeglič in Šarič.²³⁷

Nesporazumi med Katoliško cerkvijo in državo so se na najpomembnejšem "bojišču" začeli že s prvimi državnimi poskusi pri ureditvi državnega šolstva. Leta 1919 sta Združenje jugoslovanskih učiteljev in vlada izdelala prve predloge za ureditev in poenotenje osnovnega in srednjega šolstva v državi, ki so predvideli neodvisnost državnega šolstva od Cerkve. Verouk bi sicer ostal v osnovni in nižji srednji šoli kot obvezen predmet, vendar Cerkev po teh predlogih ne bi več imela nikarkršnega vpliva na drugo učno in vzgojno delo v šolah. Nekateri predlogi so celo predvidevali postopno ukinitvev privatnih šol, ki so bile seveda skoraj vse cerkvene, in zanikali versko-moralne vzgojne smotre, na mesto katerih naj bi stopili predvsem nacionalistični. V slovenskem delu države je poleti 1919 katoliško časopisje začelo ostro kampanjo proti tem predlogom. S cerkvene strani pa je odgovarjal eden najkompetentnejših slovenskih teologov, Aleš Ušeničnik, da o vzgoji otrok pač ne morejo odločati samo učitelji oziroma država, temveč starši, država in Cerkev kot trije enakovredni partnerji. Konflikt liberalne države in Katoliške cerkve na "šolskem polju" je bil v drugi polovici 19. in v prvi polovici 20. stoletja najpomembnejši element kulturnega boja med katolicizmom in liberalizmom. Obe instituciji sta si namreč prisvajali izključno pravico urejanja te pomembne družbene dejavnosti in skušali drugi dopustiti čim manjši vpliv.²³⁸

Polemiki o reformi šolstva, uvajanju liberalnega školskega duha in jugoslovanskega nacionalizma v šolsko vzgojo, ukinjanja obveznih šolskih maš ob nedeljah

²³⁷ Dolinar, Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918, str. 312–316.

²³⁸ Dolenc, Kulturni boj, str. 118–128.

in praznikih ipd. se je poleti 1920 pridružil še kulturni boj na povsem politični ravni. V Začasno narodno predstavništvo je komisija za izdelavo volilnega zakona za Ustavodajno skupščino 12. junija vložila načrt zakona, ki je predvidel t. i. "kancelparagraf", po katerem bi bili duhovniki, sodniki, vojaki in drugi javni uslužbenci odpuščeni iz službe, če bi svoje delovno mesto izrabljali v politične namene. S prepovedjo politične agitacije duhovnikom s prižnice je bila namreč precej okrnjena organizacijska moč Slovenske ljudske stranke.²³⁹

Spor med interesi Katoliške cerkve in države se je nadaljeval in poglobljajal z ustavno razpravo v Ustavodajni skupščini spomladi 1921. Glavni politični zastopnik Katoliške cerkve v Ustavodajni, od sprejema ustave Narodni skupščini v Beogradu je bil Jugoslovanski poslanski klub, v katerem sta bili do volitev leta 1923 poleg Slovenske še Hrvaška ljudska stranka in Šoksko-bunjevska stranka vojvodinskih katoličanov. Jugoslovanski poslanski klub pod vodstvom Antona Korošca je najbolj nasprotoval členoma 12 in 13 vladnega ustavnega predloga, katerega glavni avtor je bil srbski radikalski politik in pravnik Lazar Marković. Med drugim sta preprečevala zlorabo religije v politične namene in urejala odnose verskih skupnosti v državi z njihovimi verskimi središči v tujini. Anton Korošec je te dele ustavnega načrta imenoval kancelparagraf in utemeljeval naravo katoliške vere, ki se nujno dotika tudi politike. Urejanje teh zadev v ustavi je ocenil kot omejevanje naravnih pravic Katoliške cerkve, kot nestrpnost in kot averzijo do nje. Drugi poslanci Jugoslovanskega kluba so bolj konkretno kritizirali člene o šolstvu, češ da izrinjajo katehezo iz javnih šol, da si država monopolizira šolstvo in omogoča njeno dekristianizacijo. Andrej Gosar pa je neposredno napadel versko strpnost kot vzgojni smoter javnih šol. Pouk v javnih šolah naj bi bil spričo verske strpnosti v bistvu nasproten verskemu duhu. Vsaka vera je, po Gosarju, v svojem bistvu nestrpna, ima v sebi željo po širitvi, saj vsaka vera zase trdi, da je edino prava in je kot taka do drugih nestrpna. Poslanci Jugoslovanskega poslanskega kluba so neuspešno vztrajali

²³⁹ Prav tam, str. 130–131.

tudi pri formulaciji v ustavi, ki bi govorila o sklenitvi konkordata.²⁴⁰

V času ustavne razprave je o teh problemih razpravljala tudi Jugoslovanska škofovska konferenca v Zagrebu (30. april–6. maj 1921), ki je kritike vladnega ustavnega predloga poslala Ustavodajni skupščini in so bili prebrani na seji 20. maja 1921.²⁴¹

Ustava, ki jo je močno okrnjena Ustavodajna skupščina sprejela z minimalno, navadno večino na Vidov dan, 28. junija 1921, je imela nedvomno liberalni značaj. Na najvišji državni ravni je uzakonila svobodo in enakopravnost veroizpovedi. Prepovedovala je zlorabo duhovne oblasti v cerkvah, v verskem tisku in pri opravljanju drugih verskih dolžnostih v korist določenih političnih strank. Vse šole v državi bi morale po ustavi pri moralni vzgoji razvijati državljansko zavest v duhu narodne enotnosti in verske strpnosti. Verski pouk naj bi se v javnih šolah izvajal po želji staršev posebej za vsako veroizpoved in v soglasju z njenimi načeli. Možnost zasebnega šolstva naj bi določal poseben zakon. Vse izobraževalne ustanove pa so bile po ustavi pod državnim nadzorom.²⁴²

Odnosi med Katoliško cerkvijo in državo s sprejetjem ustave torej še zdaleč niso bili rešeni, kvečjemu so se nesoglasja in nezaupanje poglobili. Zato je bila vedno bolj jasna potreba, da se v državi uredi te probleme s posebnim interkonfesionalnim zakonom in konkordatom. Vlada je v ta namen med 15. in 22. novembrom 1921 organizirala posebno konferenco, ki so se je poleg vladnih predstavnikov udeležili predstavniki vseh glavnih veroizpovedi v državi. Đakovski škof Antun Akšamović, ki je vodil sekcijo za Katoliško cerkev, je zagovarjal stališče Jugoslovanske škofovske konference, da je mogoče nastali spor rešiti samo z neposrednimi pogajanjmi države in Svetega sedeža ter s konkordatom. Predstavniki Katoliške cerkve v državi torej členov 12 in 16 ustave,

²⁴⁰ Stenografske beleške, Rad ustavnog odbora ustavotvorne skupštine kr. SHS, str. 9–12.

²⁴¹ ARS, AS 1871, Dr. Anton Bonaventura Jeglič, Dnevnik, 4. maj 1921; Novak, *Magnum Crimen*, str. 138.

²⁴² UL DV SHS, 27. 7. 1921, naredba 233, Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, člen 12 in 16.

ki sta urejala religiozne odnose v državi ter šolstvo, niso sprejeli. Med 23. in 25. novembrom je potem zasedala ožja komisija, da bi predlog konference podrobneje stilizirala. Vendar se je delo konference začelo nepredvideno zapletati, ko je 24. decembra 1921 postal pravosodni minister v novi vladi radikal Lazar Marković. Tudi minister za vere v stari vladi Milivoje Jovanović je zahtevi Katoliške cerkve po popolni avtonomiji konfesionalnega šolstva oporekal, češ da mora država skrbeti za šolo in učni proces v celoti. Marković pa je ugotavljal, da zahteva Katoliške cerkve izraža željo, "*da bi Cerkev izkoristila državo in ne obratno*". Zahteve za verouk v državnih šolah, ki bi bil izključno pod upravo in nadzorom Cerkve, so bile zanj nesprejemljive.²⁴³

Jugoslovanska škofovska konferenca je vladi v začetku leta 1922 neuradno predložila svoj predlog konkordata. Vlada je odgovorila z že omenjeno ustanovitvijo mešane komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata poleti in jeseni 1922, ki naj bi postavila izhodišča za pogajanja s Svetim sedežem. Vsejugoslovanska liberalna revija Nova Evropa pa je med strokovnjaki in zainteresiranimi na tem področju v začetku leta 1923 izvedla odmevno anketo. Nanjo so med drugimi odgovorili nadškof Bauer, škof Jeglič, Anton Korošec, beograjski nadškof Ujčić idr. Argumenti za nezadovoljstvo Katoliške cerkve z odnosi z državo pa so se več ali manj ponavljali. Bauer je izpostavil načelno vprašanje, da politično sprovcirani problemi v medsebojnih odnosih umetno slabijo državo, saj je moralna moč vere in verskih organizacij za državo absolutna potreba, zato naj bi država verske institucije podprla. Zasebne (večinoma katoliške) šole, ki jih Srbija prej ni poznala, so z razširitvijo srbske zakonodaje na Vojvodino tam preprosto pretvorili v državne. Za Katoliško cerkev je bilo nesprejemljivo, da bi verouk poučevali laični učitelji, kar je bila pogosta praksa v Srbiji in so jo širili prek Drine in Donave. Za Jegliča je bil nesprejemljiv 16. člen ustave, ki je obvezno šolstvo opredelil kot državno, kar naj bi bilo v nasprotju z naravnim pravom družine in Cerkve, "*zato ne more biti nikdar veljaven, četudi ga parlament stokrat*

²⁴³ Mužić, Katolička crkva, str. 69–71; Dimić, Kulturna politika, 2, str. 362.

izglasuje". Korošec je vladi očital, da slabo vzdržuje bogoslovno šolstvo, da prepoveduje (v Bosni in Hercegovini) in nadzira Marijine kongregacije, da ne priznava orlovski organizaciji enakovrednega položaja s sokolsko, da je brez odškodnine podržavila nekatere cerkvene šole ipd.²⁴⁴

Tako je bilo tudi vladnim krogom okrog radikalne in demokratske stranke kmalu jasno, da bo kljub ustavi brez konkordata katoliški del javnosti nemogoče pripraviti do spoštovanja spornih členov ustave in na njih temelječe bodoče zakonodaje. Vprašanje konkordata je postalo tudi za državo s kraljem na čelu ena od poti, kako pridobiti katoliško duhovščino z njenim širokim vplivom za oblikovanje narodne in državne enotnosti, kako jo vezati na državni patriotizem, kako pridobiti naklonjenost Svetega sedeža in doseči versko strpnost. Za strpnejšo politiko do Katoliške cerkve se je kmalu opredelila pragmatična večinska skupina v radikalni stranki (okrog Nikole Pašića, Stojana Protića, Ljube Jovanovića), ki se je vsaj deklarativno zavzemala za sklenitev konkordata, čeprav je bila volja, da bi dejansko prišlo do sporazuma, vsaj pri Pašiću precej vprašljiva. Del radikalov, ki je bil bliže Srbski pravoslavni cerkvi, se je zavzemal za politiko trde roke proti Katoliški cerkvi, medtem ko so imeli predvsem v Demokratski stranki velik vpliv prostozidarji, ki so si želeli voditi politiko do konkordata na tak način, da bi lahko s tem nerešenim problemom nenehno pritiskali na Cerkev, do konkordata pa v resnici nikoli ne bi prišlo.²⁴⁵

Koliko so bili vladni krogi pripravljeni popustiti Katoliški cerkvi pri konkordatu, pričajo temelji za pogajanja s Svetim sedežem iz junija 1925, ko so se pogajanja dejansko začela. Do takrat je bilo na državni strani izdelanih že več načrtov za reševanje odnosov s Katoliško cerkvijo. Prvi "Predlog zakona o interkonfesionalnih odnosih v Kraljevini SHS" je izdelal že omenjeni načelnik

²⁴⁴ Nova Evropa, (1. 1. 1923) – tematska številka z naslovom Crkva i država, v katero so prispevali besedila: Jakšić, Crkva u ujedinjenoj državi; Bauer, Katolička Crkva i Država; Jeglič, Katolička Crkva u državi SHS; Irinej, O našim verskim prilikama; Korošec, Odnosi između katoličke Crkve in države; Gjurić, Položaj crkve prema državi u raznim kulturnim zemljama.

²⁴⁵ Mužić, Katolička crkva, str. 80–82.

Katoliškega oddelka pri ministrstvu za vere Mihajlo Lanović januarja 1920. O konkordatu sta razmišljala tudi minister za vere Ljuba Jovanović istega leta in minister za zunanje zadeve Momčilo Ninčić naslednje leto. Oktobra 1922 so bili končani omenjeni "Zaključki ožjega odbora komisije za preučitev vprašanja o sklenitvi konkordata". Plenarni odbor za izdelavo načrta konkordata je bil potem ustanovljen junija 1923, svojo različico pa je ponudil tudi jugoslovanski poslanik pri Svetem sedežu, dalmatinski politik Josip Smodlaka. Kot temelj za pogajanja leta 1925 je rabil načrt, izdelan na podlagi konkordata s Srbijo iz leta 1914, dopolnjen s predlogi ministrske konference z dne 30. marca 1925 in petih konferenc Delegacije za konkordat, ki so jo sestavljali pravniki M. Janić, Josip Smodlaka, Mihajlo Lanović in Niko Moscatello. Jugoslovanski predlog je bil predan državnemu sekretarju pri Svetem sedežu 1. junija 1925. Verska vzgoja katoliške mladine je bila v predlogu sicer prepuščena škofom, vendar naj bi katehete v državnih šolah sporazumno imenovala škof in minister za prosveto. Isto načelo naj bi veljalo tudi za imenovanje profesorjev na verskih srednjih in visokih (fakultetah) državnih šolah, ki bi jih vse plačevala država. Predlog je cerkvenim oblastem dovoljeval ustanavljanje in vodenje semenišč, nadzornike za disciplino in pouk na semeniščih pa bi sporazumno imenovala pristojna cerkvena oblast in ministrstvo za prosveto. Vprašanja konfesionalnih šol delegacija Kraljevine SHS ni načenjala, če pa bi pri tem vztrajal Sveti sedež, bi, po vzoru konkordata z Litvo, država dopustila cerkveno zasebno šolstvo in konfesionalni značaj teh šol pod pogojem, da ne kršijo veljavne državne zakonodaje na tem področju. Končna redakcija predloga je na koncu predvidela še dodatni člen o uporabi starocerkvenoslovanskega obrednega jezika, ki naj bi bil dovoljen v katoliških župnijah z enim slovanskim jezikom.²⁴⁶

Na skupni konferenci obeh delegacij 11. junija 1925 v Rimu je bil delegaciji Kraljevine SHS predan protipredlog Svetega sedeža in pojasnjeni pogoji za sklenitev konkordata, ki naj bi temeljili na zahtevah jugoslovan-

²⁴⁶ Dimić, Kulturna politika, 2, str. 458–459; Mužić, Katolička crkva, str. 85–89.

skih škofov. Ti pogoji so bili: da jugoslovanski poslanik pri Svetem sedežu vrne upravo zavoda sv. Hieronima v Rimu in urade poslaništva izseli; da država Katoliški cerkvi vrne vse cerkve, zavode in šolske stavbe, ki jih je konfiscirala po zlomu Avstro-Ogrske; in da država vrne ali materialno nadoknadi z agrarno reformo Katoliški cerkvi odvzeto zemljo. Protipredlog konkordata pa je zahteval nekaj stilnih popravkov. Bistveno je bil popravljen predvsem 11. člen, ki je dopuščal sporazumno ustanavljanje semenišč samo, če bi vlada te zavode potem tudi denarno podpirala. Ravno tako cerkvena stran ni privolila v to, da se država vmešava v nadzor nad disciplino in poukom v semeniščih. Za garancijo državi, da bodo duhovniki vzgajani v državnem jeziku in patriotskem duhu, so našli kompromis v dodatku, da lahko postane župnik le duhovnik, ki je končal državne srednje šole (z maturo). V nadaljevanju pogajanj 17. junija so predstavniki Svetega sedeža predložili dodatne zahteve: da država prizna pravico javnosti katoliškim šolam vseh vrst in stopenj; da je v državnih osnovnih šolah, kjer je vsaj toliko katoliških otrok, kolikor jih je po zakonu potrebno za otvoritev šole, učitelj katoličan; da država zagotovi pravico svobodnega izražanja vere (ki naj bi bila ogrožena z versko toleranco); da država prizna Cerkvi pravico svobodnega organiziranja in vodenja mladinskih (Marijinih, Katoliške akcije idr.) kongregacij in še nekaj drugih. Glede zahteve po uporabi starocerkvenoslovanščine v katoliškem bogoslužju pa naj bi se pogovarjala neposredno Kongregacija za posebne zadeve in obrede pri Svetem sedežu in Jugoslovanska škofovska konferenca, ne pa vlada, ki bi lahko iz tega naredila politični problem.

Delegacija Kraljevine SHS je bila pri nekaterih spornih vprašanjih pripravljena popustiti in je to tudi predlagala vladi, saj je bilo po njenem mnenju le tako mogoče doseči sporazum. *“Če želimo s konkordatom doseči priznanje pravic, ki so za državo pomembnejše, pri tem vprašanju ne smemo zahtevati več, kot smo dosegli s starim srbskim konkordatom.”*²⁴⁷

²⁴⁷ Dimić, Kulturna politika, 2, str. 462, Dimić v opombi 235 citira Arhiv Jugoslavije, Poslaništvo Kraljevine SHS pri Vatikanu, fas. 5, 1925.

Vendar je vladna delegacija vztrajala pri nekaterih uredbah, na primer, da je mogoče Katoliški cerkvi zagotoviti svobodo izpovedovanja vere samo z dostavkom, da se hkrati prepove zlorabo prižnice v korist določenim političnim strankam; ali da se Cerkvi prizna pravica ustanavljanja in vodenja mladinskih kongregacij samo, če Sveti sedež zagotovi, da ne bodo zlorabljene v politične namene. Vztrajali so tudi pri možnosti širitve starocerkvenoslovanskega jezika in glagolice pri bogoslužju, ker naj bi bilo to izjemnega nacionalnega pomena.

S temi stališči se je delegacija vrnila v Beograd v upanju, da se bodo pogajanja nadaljevala po letnih dopustih, saj je bila na obeh straneh očitna pripravljenost na kompromis. Vendar so se do jeseni 1925 določene stvari spremenile. Cerkvena stran npr. ni bila pripravljena popustiti pri zahtevah glede zavoda sv. Hieronima, vlada pa pri starocerkvenoslovanskem jeziku. Katoliška stran je ostala nezadovoljna s šolsko politiko, pri Narodni radikalni stranki in na dvoru pa so upali, da se bo vedno bolj pereče hrvaško vprašanje, ki je bilo povezano z odnosi s Katoliško cerkvijo, rešilo s sporazumom z Radićevo Hrvaško kmečko stranko. To se je poleti 1925 res zgodilo. Narodno radikalna stranka in Hrvaška kmečka stranka sta 18. julija 1925 oblikovali koalicijsko vladu pod predsedstvom Nikole Pašića, v katero je jeseni, 17. novembra, kot prosvetni minister vstopil tudi sam Stjepan Radić. Le slab teden za tem se je kot tak pogovarjal z zagrebškim nadškofom Bauerjem in delegacijo škofov ter se z njimi strinjal o potrebi po krščanskem obeležju šole, *“ampak seveda brez kakršnekoli škode za državno suverenost in naš narodni slovanski duh”*. Tako so se odnosi med Katoliško cerkvijo in državo spet za daljši čas ohladili in pogajanja o konkordatu so zastala.²⁴⁸

Koalicija RR (radikalni – Radić) je zdržala le leto in pol, sam Stjepan Radić na položaju ministra za prosveto še znatno manj (5 mesecev). Politična kriza se je poglabljala. Prišlo je do znanih dogodkov: do atentata na tri najpomembnejše poslance Hrvaške kmečke stranke v parlamentu, Koroščeve vlade in diktature. Šestega januarja 1929 je kralj Aleksander razpustil parlament in

²⁴⁸ Dimić, Kulturna politika, 2, str. 464.

postopoma ukinil vse politične stranke v državi. Sprva je večji del javnosti kraljeve ukrepe in namene po konsolidaciji skrajno zaostrenih političnih razmer v državi pozdravil. Vlada je začela po hitrem postopku reformirati državno upravo, sodstvo in sprejemati enotno zakonodajo, ki prej v desetih letih nikakor ni mogla skozi parlamentarno proceduro. Tako je na vrsto prišla tudi ureditev odnosov z verskimi skupnostmi. Zakon o Srbski pravoslavni cerkvi je bil sprejet 8. novembra 1929, zakon o židovski verski skupnosti v Kraljevini Jugoslaviji 14. decembra 1929, zakon o islamski verski skupnosti v Kraljevini Jugoslaviji 30. januarja 1930, zakon o reformiranih cerkvah in o evangeličanskih cerkvah v Kraljevini Jugoslaviji pa 16. aprila 1930.²⁴⁹ Od ustavno priznanih veroizpovedi sta torej izostali hrvaška Starokatoliška cerkev in Katoliška cerkev, očitno z vidika države kot najbolj problematični verski skupnosti; Katoliška cerkev predvsem zaradi mednarodno vplivnega sedeža zunaj države, Starokatoliška pa kot njena neposredna konkurenca v Dalmaciji.

Vendar je zlasti na dvoru prevladalo mišljenje, da bi konkordat preprečil nadaljnje protidržavno delovanje nekaterih hrvaških duhovnikov – takoj po razglasitvi kraljeve diktature sta se za skupno protidržavno delovanje sporazumeli hrvaško ustaško gibanje in makedonska teroristična organizacija VMRO – in bi s pomiritvijo Katoliške cerkve državo na ta način navznoter znatno konsolidirali. Tudi politika kraljeve diktature je v letu 1930 že izgubila veliko pozitivnega naboja in je počasi zahajala v slepo ulico. V Vatikanu pa so se z Lateranskima pogodbama z Italijo (11. februar 1929) čutili močnejše in tako sta se obe strani jeseni 1930 sporazumeli o nadaljevanju pogajanj za konkordat. Od septembra 1930 do marca 1931 so tekla pogajanja o proceduri. Jugoslovanski poslanik v Vatikanu Jevrem Simić je 4. marca predal Načrt konkordata, na katerega je dobil odgovor avgusta 1931.

Od pogajanj v letu 1925 se je položaj v Jugoslaviji toliko spremenil, da je bila v letih 1929 in 1930 končno sprejeta enotna šolska zakonodaja. Zakon o srednjih

²⁴⁹ Košir, *Cerkev in njen odnos do političnih ureditev*, str. 261.

šolah je bil podpisan 31. avgusta 1929, zakona o učiteljskih in o učnih knjigah za narodne in meščanske šole, učiteljska in srednje šole 27. septembra 1929, zakon o narodnih šolah 5. decembra 1929, zakon o univerzah pa 28. junija 1930.²⁵⁰ Zasluge za to, da številni zakonski predlogi o šolstvu v vsem desetletju parlamentarne demokracije niso prišli skozi parlamentarno proceduro in je bilo šolstvo v državi urejeno po starem, v vsaki pokrajini drugače, si ji lastila tudi Katoliška cerkev, saj so bili zakonski predlogi praviloma liberalnega značaja in so vpliv Cerkve v šolstvu katoliškega dela države omejevali v primerjavi z dejanskim stanjem. Zakon o srednjih šolah je Cerkev kritizirala zlasti zaradi prepovedi privatnih srednjih šol in zaradi prepovedi članstva srednješolske mladine v Marijinih kongregacijah ter drugih na "plemenu" ali religiji temelječih organizacijah. Pri zakonu o narodnih šolah je bil za Cerkev moteč že državni monopol nad obveznim šolstvom. Narodne šole so imele po zakonu glavno nalogo, "da s poukom in vzgojo v duhu državne in narodne enotnosti in verske strpnosti učenec pripravljajo za moralne, predane in aktivne člane državne, narodne in družbene skupnosti". Najbolj moteč pa je bil člen 43, ki je ministrstvu za prosveto omogočal razmeroma veliko pristojnosti pri verouku, imenovanje katehetov, ki jih predlaga Cerkev, dopuščal je možnost, da verouk poučujejo tudi laiki, njihovo plačevanje pa nalagal krajevnim verskim občinam ali staršem. Konec leta 1929 je v Rimu izšla papeška enciklika "O krščanski vzgoji mladine", ki je cerkvenim kritikam nove šolske zakonodaje v Jugoslaviji pritrdila in jih še spodbudila. Na kritike Katoliške cerkve je morala vlada na posebno željo kralja z manjšimi popravki v zakonu odgovarjati na seji 11. januarja 1930. Dopolnitve zakona o narodnih šolah so bile objavljene 7. julija 1930.²⁵¹

Obnova pogajanj o konkordatu je kulturni boj na

²⁵⁰ UL ljubljanske in mariborske oblasti, 4. 10. 1929, zakon 398; UL Dravske banovine, 17. 10. 1929, zakona 414 in 415; UL kraljevske banske uprave Dravske banovine, 28. 1. 1930, zakon 110; Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine, 30. 8. 1930, zakon 134.

²⁵¹ Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine 8. 8. 1930, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o narodni šoli; Dimić, Kulturna politika, 2, str. 398–420.

najvišji ravni, torej med Cerkvijo in državo, nekoliko umirila. Jugoslovanski predlog konkordata je predvidel posebno prisego katoliških škofov, ki se ni nanašala samo na lojalnost do države, monarha in državne ureditve, ampak je zahtevala tudi discipliniranje podrejenih duhovnikov, ki bi kakorkoli delovali proti državnim interesom. Državni interesi pa so navadno razmeroma sporni in različno interpretirani. Drugi člani se niso dosti razlikovali od zahtev države iz leta 1925. Tudi možnost uporabe starocerkvenoslovanskega jezika v liturgiji je ostajala v dodatku h konkordatu. V "Aide – memoire", ki ga je Simiću v začetku avgusta 1931 predal vatikanski državni sekretar Eugenio Pacelli, pa naj bi na pobudo nuncija Ermenegilda Pellegrinettija, ki je zagovarjal mnenje, da je trenutek ugoden za večji pritisk na Jugoslavijo, predlagali precej večje zahteve kot pred šestimi leti. Tako je poslanik Simić pogajanja spet prekinil, dokler Sveti sedež ne približa stališč jugoslovanskemu predlogu. V letih 1932 in 1933 naj bi iniciativo v pogovorih z Vatikanom prevzel osebno kralj Aleksander.²⁵² Odnosi so se zaostrili. Jugoslovanska škofovska konferenca novembra 1932 je sprejela dva dokumenta: Memorandum katoliških škofov in Poslanico o sokolu, ki sta obtoževala predvsem državno šolsko politiko in ideologijo integralnega jugoslovanstva. Sočasno je papež Pij XI. javno govoril o preganjanju Katoliške cerkve v Jugoslaviji.²⁵³ Da bi napetost nekoliko zrahljali, je vlada 20. januarja 1933 popustljivo odgovorila na "Aide – memoire". Med drugim so izrazili pripravljenost, da v konkordat uvrstijo tudi določbe o financiranju katehetov, vendar so vztrajali pri stališču, da pri nadzoru kateheze sodeluje tudi država; vprašanje konfisciranih cerkvenih šolskih zavodov pa naj bi rešili sporazumno.

Ponovna obuditev pogovorov aprila 1933 staremu jugoslovanskemu poslaniku pri Svetem sedežu ni uspela. V Vatikanu so zahtevali, da na Simićevo mesto pride dalmatinski duhovnik Niko Moscatello, češ "*da se duhovniki med seboj bolje razumejo*". Med jugoslovanskimi škofi sta se takrat menda že jasno izoblikovali dve sku-

²⁵² Simić, Rimokatolička crkva i Srbi, str. 145–146.

²⁵³ Mužić, Katolička crkva, str. 99.

pini. Prva, okrog Bauerja (Zagreb), Rožmana (Ljubljana) in Carevića (Split), naj bi si iskreno prizadevala za sklenitev konkordata, druga, okrog Šarića (Sarajevo) in Srebrnića (Krk), pa naj bi bila proti sklenitvi konkordata. S konkordatom bi namreč Vatikan pomagal notranje konsolidirati Jugoslavijo, ki je bila po njihovem mnenju tako ali drugače že obsojena na razpad. Slednja skupina naj bi precej vplivala tudi na stališča Svetega sedeža.²⁵⁴

Večjo pripravljenost na pogovore je Vatikan pokazal šele oktobra 1933. Jugoslovanska delegacija je privolila v kanonsko pravo kot temelj, na katerem se lahko pogajajo. Tako naj bi se obe delegaciji brez večjih težav razmeroma hitro uskladili. Edini točki, ki sta zahtevali več pogajanj, naj bi bili vprašanji glagolice in verouka, ki sta bili ključna problema že v pogajanjih leta 1925. Besedilo konkordata je bilo usklajeno že pred atentatom na kralja Aleksandra v Marseillesu (9. oktobra 1934), podpisan pa je bil 25. julija 1935 v Rimu.²⁵⁵

Po mnenju srbskih zgodovinarjev je bil podpis konkordata kapitulacija jugoslovanske države pred Katoliško cerkvijo, saj naj bi omogočal njeno prosto delovanje tudi pri širjenju katolicizma na račun drugih veroizpovedi. S tem naj bi bil celo protiušten, ker je kršil njihovo enakopravnost. Člen 8 je prepuščal Svetemu sedežu presojo in regulacijo o možnosti delovanja duhovnikov v politiki oziroma neposredno v političnih strankah. Pri vprašanju nadzora in nastavljanja katehetov pri verouku je konkordat opredelil nadrejenost Cerkve državi, njihove pravice pa so bile izenačene z drugimi državnimi uslužbenci. Takratni kritiki konkordata so poudarjali predvsem to nedoslednost, da kateheti, ki jih vzdržuje država, njej niso v ničemer odgovorni. Tak privilegij naj ne bi bil znan v nobenem drugem veljavnem konkordatu.²⁵⁶

Od podpisa konkordata 25. julija 1935, ko so ga podpisali pooblaščen predstavniki v Rimu, do njegove javne predstavitve v jugoslovanskem parlamentu decembra 1936 je minilo 17 mesecev kolebanj in prever-

²⁵⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 2, str. 469–470; Mužić, *Katolička crkva*, str. 100.

²⁵⁵ Mužić, *Katolička crkva*, str. 101–103.

²⁵⁶ Dimić, *Kulturna politika*, 2, str. 470–477.

janj vlade o javnem mnenju glede konkordata. Le mesec dni pred podpisom konkordata, ko je bil podpis že davno dogovorjen, je bila namreč imenovana nova vlada Milana Stojadinovića in notranjega ministra Antona Korošca, ki sta oblikovala povsem novo vladno koalicijo skupaj z bosanskimi muslimani Mehmeda Spaha, pozneje poimenovano Jugoslovanska radikalna zajednica (skupnost) – JRZ. Ta je prej trdo unitaristično politiko Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) precej spremenila. Politiko “narodne in državne enotnosti” pokojnega kralja Aleksandra je postavila na nove temelje priznavanja in upoštevanja etničnih, jezikovnih, religioznih, kulturnih, ekonomskih idr. razlik, vladala pa je s starim parlamentom, izvoljenim še pod pritiskom JNS samo nekaj mesecev pred menjavo vlade. Tako izpostavljanje problema ratifikacije konkordata v prvem letu vlade Stojadinović-Korošec ni bilo ravno prioritarna tema.

Najostreje se je na konkordat odzvala Srbska pravoslavna cerkev, pritegnil pa ji je tudi liberalni del politične javnosti. Srbska pravoslavna cerkev je proti konkordatu začela odkrito javno kampanjo, v kateri je uporabila vsa legalna sredstva javnega pritiska. Svoj novi položaj je utemeljevala kot Cerkev s posebno zgodovinsko vlogo pri oblikovanju države in kot večinska veroizpoved v državi. Kot taka ni soglašala s tem, da bi neka druga Cerkev (po njeni interpretaciji) imela toliko privilegijev, ki jih sama ni imela niti, ko je bila državna Cerkev. 1. avgusta 1937 je Sveta sinoda arhijerejev Srbske pravoslavne cerkve celo določila kazni za vse ministre in parlamentarne poslance, ki so teden dni prej glasovali za konkordat. Toda konkordat je bil je 23. julija 1937 v parlamentu izglasovan (166 : 128). Ker je v naslednji noči umrl srbski patriarh Varnava in so bila čustva pravoslavnih zelo razgreta (krožile so govorice, da ga je dala vlada zastrupiti), prišlo je tudi do demonstracij v Beogradu, so predstavitve konkordata v senatu preložili. Razmere se niso umirile in vlada se je jeseni odločila, da zakon o konkordatu umakne iz parlamentarne procedure, kar je bilo javno objavljeno 10. novembra 1937.²⁵⁷

Zanimivo je, da takratni predsednik vlade Milan

²⁵⁷ Košir, *Cerkev in njen odnos do političnih ureditev*, str. 263–266.

Stojadinović v svoji spominih ne vidi glavnega vzroka za odpor v samem konkordatu, pač pa naj bi bil konkordat le izgovor za politično gonjo proti njemu in poskus strmogavljenja vlade. To pa utemeljuje s tem, da do maja 1937, ko je konkordat začel obravnavati poseben parlamentarni odbor, ni bilo nikakršnih protestov ali nasprotovanj konkordatu. Celo nasprotno, vsi, vključno s Srbsko pravoslavno cerkvijo, naj bi ga hvalili in si, tudi neupravičeno, pripisovali zasluge zanj.²⁵⁸

Kot prej pravoslavna, je na zavrnitev konkordata zelo ostro odgovorila Katoliška cerkev, tako v Jugoslaviji kot v Rimu. Jugoslovanska škofovska konferenca je 4. maja 1938 na to temo objavila obširno kritično poslanico svojim vernikom. Ob umiku konkordata iz Narodne skupščine je Sveti sedež spet izdal poseben Aide – memoire in na ta način uradno protestiral, kritično je o tem večkrat pisal L'Osservatore Romano, Apostolska nuncijatura pa je vladi predala ostro protestno noto.²⁵⁹

Problem odnosov prve jugoslovanske države s Katoliško cerkvijo je torej ostal nerešen vse do njenega konca, ne glede na to, da je na pragu vojne spet prišlo do hrvaško-srbskega sporazuma, v okviru katerega bi bilo mogoče tudi to izvesti. A so bili v zadnjem letu in pol pred okupacijo in razpadom države drugi do takrat nerešeni problemi pomembnejši. Kljub pritiskom države z razmeroma liberalno šolsko zakonodajo in celo zakonskimi prepovedmi glede privatnih šol je Katoliški cerkvi v slovenskem delu Jugoslavije uspelo obdržati večino svojih starejših šolskih zavodov, ustanovili pa so kar nekaj novih. V vsem obdobju prve jugoslovanske države je bilo v zasebni lasti in upravljanju škofij ali različnih cerkvenih redov okrog 50 različnih izobraževalnih zavodov: od tega okrog 15 otroških vrtcev, 5 ljudskih šol, 6 meščanskih šol, 2 gimnaziji (škofijska v Šentvidu, do leta 1927 frančiškanska v Kamniku, od 1936 pa uršulinska v Ljubljani), 2 učiteljišči (šolskih sester v Mariboru in do leta 1935 uršulinsko v Škofji Loki), 3 rokodelske šole, okrog 13 kmetijskih in gospodinjskih

²⁵⁸ Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, str. 519–543.

²⁵⁹ Košir, *Cerkev in njen odnos do političnih ureditev*, str. 267; Dimić, *Kulturna politika*, 2, str. 485.

šol z Učiteljsko gospodinjsko šolo dr. Kreka v Šiški v Ljubljani, ki je leta 1936 prerasla v popolno srednjo šolo s pravico javnosti. Najprej v Celju, od leta 1937 pa v Mariboru je delovala triletna škofijska glasbena šola. Poleg teološke fakultete v okviru ljubljanske univerze, ki je bila državna, pa so bogoslovne študije poučevale še škofijsko duhovsko semenišče v Mariboru, salezijanska filozofsko-teološka šola na Rakovniku v Ljubljani, interna bogoslovna šola v kartuzijanskem samostanu Pleterje in kapucinska bogoslovna šola v Škofji Loki.²⁶⁰ Število in značaj teh zasebnih cerkvenih zavodov sta se pogosto spreminjala, ker so bili večkrat pod pritiskom ukinitve ali reorganizacije, pač glede na trenutno vladno koalicijo in njeno šolsko politiko. V splošnem pa bi vendarle lahko rekli, da je eno temeljnih poslanstev Katoliške cerkve, to je vzgoja mladine, kljub prehodu iz Cerkvi prijazne habsburške monarhije v pretežno pravoslavni Jugoslaviji in kljub splošnemu evropskemu trendu sekularizacije v tem času napredovalo.

²⁶⁰ Vovko, Slovensko katoliško šolstvo v letih 1918–1941, str. 167–176.

Kultura in ideologija

Nasilje kot politično sredstvo

Verjetno bi o nasilju pri uresničevanju političnih ciljev lahko govorili brez časovnih omejitev; od grških časov, ko je politika dobila svoje ime, torej od samega začetka, do danes, ko je fizično nasilje še zelo razširjena politična praksa v večjem delu sveta. Vendar bi se bilo tu smiselno omejiti na čas in prostor, ko je v Srednji Evropi konec 19. stoletja postala politika množična stvar, tja do sredine 20. stoletja, ko se je "divjost" vsaj malo umirila in so v ospredje mednarodnega političnega diskurza prišle tudi človekove pravice. Hkrati z množičnostjo se je tudi politično nasilje z državne represije oziroma politično vplivnih elit razširilo v vsakdanjo politično prakso širokih slojev, na ulice, volišča. Postopna demokratizacija v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja je z vse širšo volilno pravico in vse večjim vplivom množic ter prizadevanji za vpliv na množice kruto politično realnost nasilja profanizirala na nasilje na voliščih, razne vrste demonstracij, uličnih spopadov, ustrahovanja in pretepanja političnih nasprotnikov, uničevanja nasprotnikove politične infrastrukture in logistike, do množičnih pokolov in genocida.

Pravico do nasilja so različne politične stranke in skupine vedno utemeljevale s pravičnostjo svojih političnih ciljev in z nemočjo ter neučinkovitostjo legalnih političnih poti. Tako so upravičenost nasilja med prvimi utemeljevali glasniki brezpravnih revnih množic industrij-skega in agrarnega delavstva že od začetka 19. stoletja. Sredi stoletja sta legitimnost nasilja v politiki teoretsko

artikulirala Marx in Engels ter anarhisti, zlasti Mihail Bakunin. Fizični obračuni so bili od sredine 19. stoletja v Srednji Evropi pomemben del nacionalističnih sporov in spopadov. Posebej poudarjeno legitimnost pa je nasilje dobilo v politiki med obema svetovnima vojnama, ko ni bilo več omejeno pretežno samo na nasilje oblasti proti potencialnim političnim nasprotnikom, temveč so fizično nasilje uporabljale tudi opozicijske politične skupine v boju z nasprotniki in v boju z oblastmi. Nasilje v politiki torej ni nekaj izkrivljenega, neka stranpot v določenem razvojnem obdobju evropske politike. Je zelo pomemben element določenih politik, tako tistih na oblasti kot tistih v opoziciji, pri fašističnih strankah oziroma skupinah celo bistvena sestavina političnega delovanja.

Kljub staremu definiranju in pravnemu sankcioniranju človekovih pravic, ki se nanašajo tudi na osebno varnost in omejujejo brezpravno nasilje države, teče do kolikor toliko uveljavljenih norm nenasilnega političnega delovanja dolga pot. Drugi člen Deklaracije o pravicah človeka in državljana iz leta 1789 pravi: "*Cilj vsakega političnega združevanja je ohranitev naravnih in nezastarljivih človekovih pravic. Te pravice so svoboda, lastnina, varnost in upor proti zatiranju.*" Splošna deklaracija človekovih pravic OZN več kot stoletje in pol kasneje (10. december 1948) še vedno nemočno ponavlja: "*4. Nikogar se ne sme imeti niti v suženjstvu niti v podložništvu; suženjstvo in trgovina s sužnji v kakršnikoli obliki sta prepovedana. 5. Nikogar se ne sme mučiti ali z njim surovo, nečloveško ali ponižujoče ravnati.*" Nasilje nad narodnimi, etničnimi, plemenskimi ali verskimi skupinami definira dan prej na istem mestu sprejeta Konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida.²⁶¹ Tudi danes so vse še vedno aktualne.

Nekakšen vrhunec je nasilje v politiki na tem prostoru doseglo prav v obdobju med obema svetovnima vojnama in posledično v sklepu tega časa z drugo svetovno vojno. Kot sem že omenil, so nasilje kot legitimno sredstvo političnih bojov v svoje teoretske in programske dokumente prvi vnesli marksisti in anarhisti. Plod

²⁶¹ Jambrek, Perenič in Uršič (ur.), *Varstvo človekovih pravic*, str. 408, 434 in 463–466.

nezadostnosti rešitev, ki sta jih takoj po prvi svetovni vojni ponujali ti dve idejni usmeritvi, je bil pojav novih političnih gibanj, predvsem italijanskega fašizma. Fašizmi, če podobna, vendar vsakokratnim lokalnim razmeram prilagojena gibanja po različnih evropskih in tudi drugih deželah tako poimenujemo, so imeli ravno tako kot marksizem namen radikalno prekiniti z dolgim obdobjem klientelizma liberalnih družbenih elit. Vendar jim marksistični tip internacionalne proletarske revolucije ni (več) ustrezal. Ni jih motila učinkovitost kapitalističnega gospodarstva in ravno tako so soglašali z nacionalističnim tekmovanjem, zakonom močnejšega v smislu socialnega darvinizma. Za povečanje kolektivne moči pa je bilo treba vpreči v gibanje najširše množice, jih najprej prebuditi, mobilizirati in usmeriti v pomoč nacionalnim ciljem, kot so jih takrat voditelji pač razumeli. Razna fašistoidna gibanja so namreč našla najbolj plodna tla v manjših, večkrat prikrajšanih, vsekakor s povojno ureditvijo nezadovoljnih deželah, po možnosti še z močno marksistično tradicijo in "nevarnostjo". Svet je pač ustvarjen za "velike", to je močne in velikopotezne, notranje homogene in enotne kolektive. Za "velike" nacije in tako svete cilje, kot je uveljavitev nacionalnega kolektiva v novem krutem svetu, kjer po izkušnji prve svetovne morije od starih viteških pravil ni ostalo nič, pa so dovoljena vsa sredstva.

Posebno vlogo med temi sredstvi je imelo nasilje. V italijanskem "rdečem dveletju" 1919–1920 npr. se je razbijanje stavk, shodov in sedežev marksističnih organizacij izkazalo kot zelo učinkovito; grozeča marksistična organizacija je po konstantnih napadih začela pešati. Policija je bila omejena z zakonskimi pooblastili in ji je vmešavanje fašističnih skvadrstov prišlo zelo prav, zato je marsikje gledala skozi prste. Podobno učinkoviti so bili pri zastraševanju in onemogočanju političnih nasprotnikov "jurišni oddelki" (SA) NSDAP konec dvajsetih in v začetku tridesetih let v Nemčiji. Italijansko fašistično nasilje je zelo zgodaj, že leta 1920, občutilo tudi 30 % Slovencev, ki so pripadli Italiji. Še pred fašizmom pa so Slovenci na zahodnem delu svojega etničnega ozemlja izkusili italijanski nacionalizem, tisti element takratne družbe, ki je fašizmu dal najtrdnější temelj in polet.

Pri nas se je nasilno obračunavanje in urejanje političnih zadev začelo praktično takoj po vojni. Na neki način, vsaj s pravnega vidika, je bil nasilen že sam "državni prevrat" oziroma ustanovitev nove države Slovencev, Hrvatov in Srbov konec oktobra 1918. Sprožil je precejšnjo reakcijo, tudi nasilno, nemške manjšine, zlasti na spodnjem Štajerskem. Številni zeleni kader ali nezadovoljni prebivalci določenih krajev so od premirja vse do poletja 1919 v teh omejenih okoljih prevzemali "oblast" v svoje roke in delili "pravico" po lastni presoji, saj je bila avtoriteta političnih središč močno omajana. Že v začetku novembra 1918 so kmetje za nekaj časa prevzeli "oblast" v Cerkljah, Brestanici, v Semiču, na Blokah in oplenili veleposestva v Libeličah, v Planini pri Rakeku ter posestvo Snežnik pri Ložu. Podobno je bil napaden grad v Beltincih v Prekmurju. Pravico so vzeli v svoje roke delavci na Prevaljah.²⁶² Konec leta 1918 so nezadovoljni prebivalci samovoljno zamenjali župana in občinski svet v Šmihelu-Stopičah pri Novem mestu ("kandijska republika"). Januarja 1919 so kmetje oplenili graščino v Moravčah, v Posavju so prisilili trgovce v prodajo skritih zalog blaga, aprila so si izvolili svojo oblast in terjali republiko v Vinici ("viniška republika"), maja so se novim davkom uprli v Kostanjevici, na Štajerskem so množično zahtevali republiko, v Halozah so zahtevali razdelitev vinogradov, julija 1919 pa so se začeli upirati celo vojaki v Mariboru. Kmečko nezadovoljstvo so ob pomoči vojske in orožništva do poletja 1919 vendarle umirili.²⁶³

V okolju organizirane politike na državni ravni je z nasiljem začela stranka, ki je imela najuspešnejše zglede v tujini, to je novoustanovljena Socialistična delavska stranka Jugoslavije (komunistov) (slovenski del od marca, aprila 1920) oziroma Komunistična partija Jugoslavije (junij 1920). Od jeseni 1917 do leta 1920 se je nasilno utrdila nova boljševiška oblast v Rusiji, od marca do avgusta 1919 so boljševiki obvladali tudi Madžarsko, v Nemčiji je vrelo od posameznih komunistič-

²⁶² Perovšek, *Revolucionarne "občine" v Sloveniji v letih 1919–1920*, str. 50.

²⁶³ Saje, *Revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917–1919*, str. 143–148; Stiplovšek, *O revolucionarnosti v obdobju 1918–1921*, str. 50–51; Titl, *Murska republika 1919*, str. 12–27.

nih vstaj v Berlinu, Bremnu, na Bavarskem, v Porurju, Leipzigu, Hamburgu in še kje od začetka leta 1919 vse do leta 1923. Nekaj časa je bila razglašena sovjetska republika tudi na Slovaškem. V Italiji je bila resna nevarnost revolucije v letih 1919–1920. Mejniki v političnem razčiščevanju med slovenskimi marksisti, ali naj gredo v neposredno revolucionarno akcijo ali je socializem dolgo trajen in umirjen proces, je bila železničarska stavka aprila 1920. Zveza prometnih in transportnih delavcev in uslužbencev Jugoslavije, ki je stavko organizirala, je bila pod vplivom komunistov. Stavka je zajela vso državo in močno ohromila njeno normalno funkcioniranje. Po nekaj dnevih je zaradi zaostrovanja in demonstracije moči na obeh straneh prerasla v splošno stavko s poskusom trboveljskih rudarjev, da bi prevzeli oblast. Podobno so se za revolucijo navduševali tudi kočevski rudarji. Vojska je intervenirala v Trbovljah, kjer je v spopadih življenje izgubil en rudar, orožniki pa so v Ljubljani na Zaloški cesti preprečili prodor demonstrantov v mestno središče in v spopadu ubili 13, ranili pa okrog 30 demonstrantov. Aretacije voditeljev stavke in krvavi dogodki so vendarle umirili stavko.²⁶⁴ Naraščajoči vpliv komunistov, ki so ga potrdili rezultati volitev v ustavodajno skupščino novembra 1920, kjer je KPJ postala tretja najmočnejša stranka v državi, ter vzdrževanje revolucionarnih razmer in vztrajno pozivanje k uporabi, revoluciji, rušenju komaj doseženega reda in miru so konec leta 1920 izzvali vladni ukrep, t. i. Obznano, ki je prepovedala tovrstno komunistično dejavnost. Neuspešen poskus atentata na regenta Aleksandra (29. junij 1921) in uspešen atentat na notranjega ministra Milorada Draškovića (23. julij 1921) sta sprožila nasilno reakcijo oblasti. Zakon o zaščiti javne varnosti in reda v državi je 2. avgusta 1921 komunistično gibanje postavil zunaj zakona. Začelo se je grobo policijsko preganjanje komunistov, ki je sčasoma, zlasti v tridesetih letih, dostikrat ušlo prek zakona in se sprevrglo v grobo policijsko preganjanje, mučenje in pobijanje komunistov.²⁶⁵ Za neposredni fizični boj, za morebitno izvedbo

²⁶⁴ Kos, *Železničarska in splošna stavka aprila 1920*, str. 56–58.

²⁶⁵ Filipić, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939*,

revolucije, so komunisti spomladi 1923 osnovali Proletarske akcijske čete (PAČ), podtalno bojno organizacijo, ki je dobila pomembno vlogo predvsem v bojih z vse bolj agresivno Orjuno. Njeni pripadniki so bili oboroženi večinoma s hladnim orožjem, pa tudi s pištolami in ročnimi granatami. Brigada PAČ v Ljubljani naj bi imela maja 1923 že dve četi po 60 borcev, brigada v revirjih pa trboveljsko četo s 84 borci in zagorsko četo s 124 borci. Že leta 1923 so se v neoboroženih spopadih srečevali z orjunaši v Šiški pri Ljubljani in pred delavskim domom na ljubljanskem Novem trgu. Do spopadov je prihajalo tudi med veliko rudarsko stavko poleti 1923 v zasavskih revirjih, ko so bili stavkokazi večinoma orjunaši. Orjuna je svojo protikomunistično aktivnost v "rdeči komunistični trdnjavi" še agresivneje nadaljevala po zlomu stavke, ko je veliko komunističnih organizatorjev emigriralo v Francijo. Kljub protikapitalističnim geslom jim v Trbovljah ni uspelo dobiti članov iz delavskih vrst. Za 1. junij 1924 so napovedali shod in razvitje prapora Orjune v Trbovljah, kar je bil načrten izziv, in komunisti so se odločili nanj odgovoriti s silo, kljub temu da so bile PAČ slabo oborožene, Orjuna pa se je z orožjem oskrbovala iz vojaških skladišč. Na dan shoda je okrog 70 borcev PAČ napadlo 800 orjunašev, ki so z godbo prihajali z železniške postaje proti središču Trbovelj. Vnela se je revolverska bitka, ki sta jo po nekaj minutah končali dve eksploziji ročnih granat iz vrst PAČ. Nasprotniki so se umaknili. Mrtvi so obležali dva pripadnika PAČ, dva gledalca in trije orjunaši, ranjenih pa je bilo okrog 20 ljudi. Pod zaščito orožnikov so se orjunaši spet zbrali, razvili prapor in kasneje v kamnolomu ubili prej zajetega bojevnika PAČ. Zažgali so še Rudarski dom ter se umaknili iz Trbovelj, zvečer pa je mesto zasedla vojska. Obračun med komunisti in Orjuno v Trbovljah je bil poleg dogodkov na Zaloški cesti v Ljubljani štiri leta prej največji politični spopad z orožjem pri nas med obema svetovnima vojnama.²⁶⁶

1, str. 92–97; zelo konkretno in slikovito poročilo o policijskem postopku v tridesetih letih je objavil Makuc (prirenil Likša Janko), Glavnjača in njene grozote, str. 23.

²⁶⁶ Kermavner (ur.), Prvi junij 1924 v Trbovljah, str. 7–14; Klopčič, Neravnodušni državljani, str. 153–161; Klopčič, Kritično o slovenskem zgodovinopisju, str. 411–416.

Zelo pomemben element političnega boja je bilo nasilje tudi pri Organizaciji jugoslovanskih nacionalistov – ORJUNA, ki se je v veliki meri inspiriralo pri italijanskem fašizmu. Pravi fašizem v taki kompleksni celoti, kot se je pojavil v Italiji, Nemčiji in drugih državah, na Slovenskem ni prišel do izraza. Vendar so bile splošne razmere pri nas tako podobne razmeram drugod v srednji in južni Evropi, da so nekatera politična gibanja posnemala mnoge elemente, ki so bili značilni za fašistična gibanja. Glavna usmeritev tega gibanja je bil jugoslovanski nacionalizem. Prizadeval si je za čim hitrejšo kulturno poenotenje vseh Jugoslovancev in za centralistično urejeno, močno jugoslovansko državo, ki bi bila kos sovražnim namenom sosednjih nacionalistov, zlasti italijanskih in nemških. Orjuna se je borila proti tako imenovanim separatistom v Jugoslaviji, političnim gibanjem, ki so zagovarjala kulturno posebnost (narodnost) Slovencev, Hrvatov in Srbov (npr. Slovenska ljudska stranka, Hrvaška kmečka stranka), ter proti marksističnemu delavskemu gibanju, zlasti proti komunistom, ki so narodnost zavračali in zagovarjali mednarodno povezovanje delavcev. Pred komunizmom naj bi branili tudi komaj porajajoči se kapitalizem na Slovenskem. V oblikovanju enotnega jugoslovanskega naroda so iskali celo rasne posebnosti. Poleg nacionalizma, čaščenja močne države in protikomunizma jih je s fašizmom družilo tudi zagovarjanje uporabe fizičnega nasilja za uresničevanje političnih ciljev. Podobno kot fašistični skvadrasti v Italiji ali Hitlerjevi "jurišni odredi" (SA) so hodili po ulicah oboroženi in v uniformah ter ustrahovali politične nasprotnike, razbijali njihove shode in zborovanja, se z njimi pretepali. Najbolj znan je že omenjen spopad Orjune s komunisti 1. junija 1924 v Trbovljah. Največja razlika med Orjuno in fašizmom pa je v odnosu do liberalizma in parlamentarne demokracije, ki so ju orjunaši branili, fašizem pa jima je nasprotoval.

Orjuno so leta 1921 ustanovili jugoslovanski liberalni politiki iz Demokratske stranke v Dalmaciji za obrambo pred italijanskimi iredentisti, ki so hoteli Italijo priključiti tudi Dalmacijo. V Sloveniji se je pojavila v začetku leta 1923. Po spopadu s policijo, ki uniformira-

nim in oboroženim orjunašem ob obletnici sprejema vi-dovdanske ustave 28. junija 1926 ni dovolila razgrajati po ljubljanskem mestnem središču, je notranji minister Orjuno v ljubljanski oblasti razpustil. Po vsej državi pa so njene oddelke razorožili. Tako je delovanje Orjune v Sloveniji zamrlo.²⁶⁷

Posebno vlogo je imela Orjuna na Primorskem, kjer se je prva lotila oboroženega boja proti italijanskim oblastem in torej tudi proti italijanskemu fašizmu. Njeni pripadniki so skrivaj prestopali rapalsko mejo, v Julij-ski krajini izvajali razne sabotažne in propagandne ak-cije, atentate na ovaduhe in raznarodovalce ter zbirali vojaško pomembne podatke za jugoslovansko vojsko. Ta veja Orjune, ki je delovala čez državno mejo, se je nekaj časa imenovala Orjunavit (Orjuna v Italiji) in je bila posebej privlačna za primorske emigrante v jugo-slovanskem delu Slovenije. Njeno delo je po letu 1926 počasi zamrlo, nekateri njeni pripadniki pa so se vklju-čili v delo TIGR-a. Tudi TIGR je v svojem političnem boju uporabljal sabotaže, uničeval državno infrastrukturo, zlasti šole in vrtce, ki so bili glavni instrument italia-nizacije prebivalstva, ter izjemoma izvajal napade na ljudi, skratka nasilje. V odgovoru na nasilje italijanske države niso našli druge možnosti kot protinasilje.²⁶⁸

Da je bilo nasilje sestavni del političnega življenja, dokazuje potreba po rediteljski moči na strankarskih shodih, ki so jo pri liberalnih strankah navadno izka-zovali sokoli, pri katoliški do leta 1929 orli, v tridesetih letih pa fantovski odseki. Motenje nasprotnikovih poli-tičnih shodov, prekinjanje govornikov ali pretepi so bili razmeroma pogosta oblika politične dejavnosti bolj raz-gretih skupin tudi pri običajnih političnih strankah, ki načeloma nasilja niso odobravale. Bolj običajno je bilo sicer politično nasilje v južnejših jugoslovanskih pokra-jinah, kjer so bile velikokrat nasilno motene tudi volitve v narodno skupščino.

Druga svetovna vojna in komunistični prevzem oblasti ob njenem koncu je bil, če vključimo tudi pobo-je vrnjenih vojaških nasprotnikov, zelo krvav. Ali lahko

²⁶⁷ Gligorijević, Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna).

²⁶⁸ Kacin Wohinz in Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000, str. 70–75.

to brutalnost razumemo tudi kot nadaljevanje nasilne tradicije v komunistični politiki in v politiki do komunistov? Zlasti v boljševistični (leninistični) tradiciji je veljalo, da revolucija mora biti krvava in da revolucionarni teror omogoča njeno večjo učinkovitost. Med diktaturo proletariata, torej nasilno oblastjo, ki jo je zagovarjala komunistična teorija, in "ljudsko demokracijo", tisto pravo demokracijo v nasprotju z lažno meščansko, ki so jo obljubljali v politični propagandi, je bilo pač treba najti neki kompromis, pragmatično pot, ki je vsebovala elemente obeh. Koliko nasilja in koliko "demokracije", tu ni tako pomembno. Pomembneje je, da je v dolgem stabilnem obdobju po drugi svetovni vojni nasilje v tem delu sveta vendarle izgubilo veliko moč in pomen reševanja političnih konfliktov in da so se sčasoma bolj uveljavili interesi za njihovo mirno reševanje. Ali pa je mogoče še vedno potrebno vsake toliko puščati hudobno kri?

Fašizem in Slovenci

Pogoji, ki so omogočili fašizem

Najvažnejši spremembi, ki ju je prineslo 19. stoletje v evropske ekonomske razmere, sta nedvomno razvoj kapitalizma, torej koncentracija velikega kapitala v rokah peščice ljudi, ter hitra industrializacija, ki sta jo omogočila kapital in druga industrijska revolucija, razvoj tehnologije. To je privedlo vedno več ljudi s kmečkega podežlja v industrijska središča, v mesta. Kjer ni bilo industrije, so se ljudje izseljevali. Velik in hiter dotok novega prebivalstva v mesta je naglo poslabšal bivanjske razmere. Večje število novih delavcev kot delovnih mest je delodajalcem omogočalo, da so delavce plačevali zelo nizko. Ti so bili prisiljeni delati in živeti v zelo slabih razmerah. Da bi od delodajalcev lažje zahtevali boljše pogoje, so se sčasoma organizirali v sindikate. Prevladujoča miselnost druge polovice 19. stoletja, liberalizem, je zagovarjala svoboden trg kapitala in delovne sile, ki naj bi sam najbolj učinkovito urejal njuna razmerja. V ta razmerja naj bi se država čim manj vtikala. Zato so se delavci in izobraženci, ki so vedno večja nasprotja tedanje družbe občutili tudi kot svoj problem, začeli politično organizirati v socialnodemokratske stranke. Te so zahtevale socialno zakonodajo: zakone, ki bi omejevali pravice delodajalcev (največ 8 ur dela dnevno, prepoved otroškega dela itd.) in omogočali delavcem večjo varnost (bolniško in pokojninsko zavarovanje, dopust itd.). Na ideje in politiko socialnodemokratskih strank je konec prejšnjega stoletja

najbolj vplival Karl Marx, ki je zagovarjal nasilni prevzem oblasti delavstva – proletarsko²⁶⁹ revolucijo.

Demokracija v Marxovem času (umrl je leta 1883) namreč še ni bila tako razvita, da bi omogočala enakopravno sodelovanje pri politiki tudi revnejšim slojem prebivalstva. Nova politična elita se je v primerjavi s staro, plemiško, takrat oblikovala iz bogatega meščanstva, buržoazije, torej lastnikov kapitala, delodajalcev. Ti pa so zagovarjali stališče, da mora državljani imeti toliko vpliva na državno upravo, kolikor plača državi davkov. Volilna pravica je bila v večini evropskih držav omejena z višino plačanega davka ali s stopnjo izobrazbe. Odločanje o državnih zadevah naj bi bilo prezahtevno za neuko ljudstvo. Splošno volilno pravico so npr. v habsburški monarhiji, torej v naših krajih, dobili šele leta 1907, v sosednji Italiji pa po prvi svetovni vojni, leta 1918. Ženske so volilno pravico dobile večinoma šele po drugi svetovni vojni. S širjenjem volilne pravice se je razširil tudi vpliv vseh slojev državljanov na politiko in politične stranke so morale svoje programe prilagajati zahtevam čim več ljudi. V nasprotju s starimi elitističnimi liberalci so se nove politične skupine, kot so bili npr. ob prelomu stoletja socialni demokrati ali krščanski socialci, obračale na množice in jih skušale pritegniti tudi z nepolitičnimi organizacijami: s kulturnimi društvi, gospodarskimi zadrugami, z množičnimi shodi ipd.

Na razvoj demokracije je vplivala tudi širitev izobrazbe. Delo v industriji je zahtevalo večjo zmožnost priučevanja delavcev na zahtevnejše delovne operacije. Za to je bilo zelo dobrodošlo vsaj znanje branja in pisanja. S širitvijo proizvodnje je naraščala potreba po administrativnih delavcih – uslužbencih, ki so morali obvladati elemente računovodstva, minimalno pravno in ekonomsko znanje itd. Tudi upravljanje države je postajalo vedno zahtevnejše, država je potrebovala vedno več sposobnih uradnikov. Zato so države vedno bolj skrbele za obvezno šolanje mladine, odpirale so nove strokovne,

²⁶⁹ Proletariat je najrevnejši sloj prebivalstva, skoraj brez premoženja; po marksistični teoriji razred ročnih delavcev, ki so prisiljeni prodajati svojo delovno silo kapitalistom. Proletariat naj bi bil grobar kapitalizma in nosilec nove, višje razvite socialistične družbe.

srednje in visoke šole. V 19. stoletju je bilo spet ustanovljenih veliko novih univerz po vsej Evropi. S pismenostjo in demokratizacijo so se širili časopisi in splošna razgledanost ter obveščenost ljudi. Med delodajalci in delavci je začel nastajati nov sloj prebivalstva: državni in privatni uradniki, razni manjši upravniki, tehniki, poslovodje so oblikovali tako imenovani srednji razred, na katerega se je pozneje naslonil fašizem.

Italija je imela še to posebnost, da je bila šele v letih 1859–1870 združena v enotno kraljevino in je do svetovne vojne ostala gospodarsko in kulturno še zelo raznolika. Združevanje Italije je vodila državnica Piemont (prestonica Torino) na severozahodu polotoka, zato so novo kraljevino pod žezlom piemontske kraljevske dinastije z liberalno parlamentarno, vendar zelo centralizirano državno ureditvijo drugi deli države najprej dojemali kot vsiljevanje neke tuje oblasti, kot “piemontizacijo”. Italijanska nacionalna zavest je bila po različnih pokrajinah različna in razmeroma nizka. Za milijone italijanskih kmetov so bile ozke lokalne razmere edina resničnost, ki so jo poznali. Neki piemontski državnik je tedaj izjavil: *“Ustvarili smo Italijo – zdaj moramo ustvariti Italijane.”* Dejansko je Italijo vse do prve svetovne vojne vodil zelo ozek krog ljudi, ki je sodeloval tudi pri njenem združevanju. Z različnimi volilnimi reformami je imela Italija s 35 milijoni prebivalcev do leta 1912 še vedno le okrog 3 milijone volivcev. Za volitve so bila značilna podkupovanje, ponarejanje volilnih rezultatov in odkrito nasilje, ki so ga nad volivci izvajale lokalne oblastniške združbe. Zato je parlament predstavljal samo ta ozki “politični razred” in njegove ožje družinske, lokalne, poslovne in prijateljske kroge. Tak tip liberalne politike je bil v razmerah pretežno kmečke družbe z visoko nepismenostjo in nizko politično zavestjo še razmeroma uspešen. Krhati pa se je začel v zadnjih letih pred svetovno vojno, ko so na plan stopile nove politične sile in množična politika.

Leta 1892 je bila ustanovljena Italijanska socialistična stranka (PSI), ki je v začetku 20. stoletja bila že pomembna politična sila. Nekaj let pred vojno je v PSI prevladala revolucionarna levica. Na zadnjih parlamentarnih volitvah leta 1913 je stranka še občutno napre-

dovala in Italijo so pretresale velike delavske stavke. Revolucionarna dejavnost socialistov in še radikalnejšega gibanja revolucionarnih sindikalistov, ki so se že v prvem desetletju stoletja odcepili od PSI, se je zdela že zelo nevarna obstoječemu sistemu vladanja.

Vključitev ozemlja papeške države v nastajajoče italijansko kraljestvo v letih 1860–1861 in končna zasedba Rima leta 1870 je izzvala papeže, da so bili do nove države sovražni; večina vernih katoličanov zato do konca stoletja ni sodelovala v politiki. Prav zaradi vse bolj uveljavljajočega se materialističnega in brezbožnega socializma pa so ob prelomu stoletja opustili svojo izolacijo in začeli vse bolj sodelovati v politiki ter pri ustanavljanju lastnih sindikatov.

Vedno večje kritike liberalne politike so prihajale tudi iz oblikujočega se srednjega razreda, mladih izobražencev, tudi umetnikov, kot so bili pesnik Gabriele D'Annunzio in italijanski futuristi, ki so povzdigovali novo tehnologijo, moč in vojno. Najbolj politično obliko je nezadovoljstvo iz teh vrst dobilo v nacionalizmu. Italijanska nacionalistična zveza, ustanovljena 1910, je zaostalost in slab mednarodni ugled Italije pripisovala napakam liberalizma in razdiralni dejavnosti socializma. Zagovarjala je avtoritarno oblast (diktaturo), neomejen kapitalistični razvoj in imperialistično zunanjo politiko. Po letu 1914 so se nacionalistom v skupnem boju proti liberalizmu in socializmu pridružili še revolucionarni sindikati, ki so menili, da revolucija v Italiji ni možna, da vzrok italijanskih bolezni ni kapitalizem, temveč da je treba liberalno oblast strmoglaviti z revolucijo vseh "produktivnih sil", vključno z delavci in podjetniškim srednjim razredom. Zveza med nacionalisti in socialističnimi odpadniki, revolucionarnimi sindikalisti, je pomagala ustvariti fašizem.

Konkretno politično obliko je ta zveza dobila v času javne razprave o prednostih vojaške intervencije na strani antante ali nevtralnosti v prvi svetovni vojni. Ko je Italija 26. aprila 1915 vendarle podpisala londonski sporazum z antanto, je še ves mesec potekala razprava o njegovi potrditvi v parlamentu. V tem času so po večjih italijanskih mestih za potrditev sporazuma javno demonstrirale Revolucionarne akcijske skupine (Faschi

di Azione Rivoluzionaria), na katere se je tudi z imenom pozneje naslonil Mussolini.

Večina italijanskih vojakov, ki se je razmeroma neuspešno in z velikimi izgubami borila na soški fronti, vojne ni čutila za svojo. Tudi rast industrije, ki je bila povezana z vojno: jeklarske, strojne industrije, ladjedelnštva in avtomobilske industrije, je večala razlike med tistimi, ki so na račun vojne bogateli, in večino ostalega prebivalstva. Povečal se je zlasti vpliv tistega dela socialistov, ki je ostal nasprotnik vojne. Vse to je položaj liberalne vlade zelo slabšalo. Resna kriza je nastala konec oktobra 1917, po katastrofalnem porazu v bitki pri Kobaridu. Italijanska vojska je imela skoraj 700.000 izgub (mrtvih, ranjenih in zajetih), Avstrijci in Nemci pa so se ustavili šele 100 km globoko v Padski nižini, pri reki Piave. Politično smer reševanja krize je sočasno nakazala še boljševistična revolucija v Rusiji. Poraz je sprožil velika protivojna zborovanja, na katerih so revolucionarno razpoloženi socialisti samo še pridobivali vedno večji vpliv. Vlada je šele po kobariškem porazu začela obljubljati, da bo demokratizirala politični sistem, da bo razdelila zemljo kmečkim vojakom in izboljšala splošne razmere po vojni. Vendar so jo dogodki spet postavili na laž. Italijo je takoj po vojni zajelo več gospodarskih kriz: najprej pomanjkanje hrane in surovin do leta 1919, potem velika inflacija do 1921 in še hitro naraščanje števila brezposelnih ob demobilizaciji v letu 1920. Res pa so volili parlament leta 1919 že vsi polnoletni moški, kar je bilo v korist modernim množičnim strankam in ne tradicionalni pokroviteljski politiki liberalcev. Takrat sta dobili vodstvo dve veliki stranki, socialistična (PSI) in nova katoliška Italijanska ljudska stranka, ustanovljena šele leta 1919 z odobritvijo papeža. Zaradi nasprotujočih si ideologij se obe veliki stranki nista mogli sporazumeti za sodelovanje in vlado so obdržali neučinkoviti in neugledni liberalci.

Mussolini in fašizem

Za noben zgodovinski pojav ne moremo trditi, da je bil zgodovinska nujnost. V različnih obdobjih se sicer

včasih pojavijo podobni procesi, nekateri dogodki spominjajo na pretekle dogodke, vendar je vsak dogodek zase, če ga pogledamo od bliže, če analiziramo njegove vzroke, zgodovinska posebnost. V različnih časih in krajih nikoli ne pride do take podobnosti dogajanja, da bi lahko rekli, da se zgodovina ponavlja. Tudi pojav fašizma je splet mnogih okoliščin in ljudi. Mussolini je bil za pojav fašizma, preprosto rečeno, pravi človek v pravem času in na pravem mestu. Kot tak ima za oblikovanje fašizma kot celote in za njegove posledice v sledečem zgodovinskem razvoju nedvomno odločilno vlogo.²⁷⁰

Benito Mussolini se je rodil podeželskemu kovaču v severnoitalijanski pokrajini Emilia-Romagna leta 1883. Poleg telesne podobe je od očeta podedoval tudi socialistično politično usmeritev. Pri devetnajstih letih je postal učitelj, vendar v tem poklicu ni vzdržal. Za nekaj let je šel v Švico, kjer se je preživljal kot občasni fizični delavec, nato se je vrnil in lojalno odslužil vojaški rok. Po tem burnem in nestalnem življenjskem obdobju je spet nekaj časa poučeval, po letu 1908 pa je našel svoj pravi poklic kot socialistični novinar. Kmalu je postal urednik krajevnega socialističnega časopisa in sekretar mestne socialistične organizacije v mestu Forlì. Po vsej Italiji je postal znan kot vodilni glasnik radikalnega krila socialistične stranke. Leta 1912 je postal urednik glavnega italijanskega socialističnega dnevnika *Avanti* (Naprej). Še ob začetku 1. svetovne vojne je zagovarjal uradno strankino stališče o nevtralnosti v vojni; jeseni leta 1914 je najprej spremenil stališče v nevtralnost na strani antante, konec leta pa je že zagovarjal aktivni vstop Italije v vojno. Zato je moral odstopiti kot urednik *Avantija* in je bil izključen iz socialistične stranke.

Domači in tuji dogodki v zadnjih letih pred vojno so ga prepričali, podobno kot revolucionarne sindikaliste, ki so se od PSI ločili že prej, da marksistični nauk in program delavske revolucije nista primerna za Italijo. Tudi obnašanje drugih socialnodemokratskih oziroma socialističnih strank po Evropi v začetku vojne, ko so v nasprotju s svojo predvojno politiko večinoma podprle vojskovanje svojih držav, ga je razočaralo in mu poruši-

²⁷⁰ Obširneje v Blinkhorn, Mussolini in fašizem.

lo nekdanjo vero v mednarodno solidarnost delavskega razreda. Na drugi strani pa ga je presenetila moč nacionalizma kot množične sile, ki so ga v začetku vojne posebej podpihovale države udeleženke, da bi motivirale svoje državljane. Mussolinijeva vizija se je skrčila na stališče, da bo italijansko sodelovanje v vojni sprožilo nemarksistično revolucijo, ki bo kljub temu strmoglavila liberalni sistem in na oblast prinesla nov razred. Kmalu je začel izdajati nov časopis *Il Popolo d'Italia* (Italijansko ljudstvo), a ni bil uspešen. Po dveh letih službovanja v vojski, v zaledju, so ga odpustili zaradi invalidnosti in še sredi vojne je spet prevzel uredništvo *Il Popolo d'Italia*. Prek časopisa je dve leti postopno razvijal in širil novo idejo o nacionalni revoluciji. Postopoma je opuščal socializem, razglasil se je za glas "proizvajalcev in vojakov", proti zajedalskim liberalcem in proti nedomoljubnim socialistom.

23. marca 1919 je Mussolini v Milanu, industrijskem in finančnem središču severne Italije, ustanovil majhno in sprva neopazno politično gibanje *Fascio di Combattimento* (Bojna skupina). Gibanje je skušalo obnoviti zvezo, ki so jo leta 1915 predstavljale Revolucionarne akcijske skupine, ki so zahtevale vključitev Italije v vojno. Gibanje je bilo po svojem socialnem in političnem programu še zelo delavsko, predstavljalo naj bi drugačno možnost socializma, v nasprotju z marksističnim. Vendar so na volitvah novembra 1919 v Milanu dobili zelo malo glasov (manj kot 2 %), tako da se je gibanje znašlo pred propadom. Mussolinija pa so vendarle podprli nekateri milanski industrialci, ki so začutili fašistično možnost pri rušenju socialistične nevarnosti. To jim je prišlo zelo prav poleti 1920, ko so socialistični in katoliški sindikati s stavkami že močno ogrožali proizvodnjo v tovarnah in na velikih kmetijskih posevkih severne in srednje Italije. Dveletno obdobje velikega nezadovoljstva in revolucionarnega vrenja je doseglo vrhunec avgusta 1920, ko so delavci zasedli tovarne in ladjedelnice v severni Italiji. Ko je zasedba propadla, so začeli delavski nemiri počasi usihati.

Fašisti so začeli ustanavljati oddelke (*squadre*), ki so na svojih pohodih nasilno uničevali socialistične sindikate in politične organizacije. Uničevali so prostore

njihovih organizacij, časopisov, pretepali člane, razbijali zborovanja in stavke. Skvadrizem so policisti pogosto skrivaj podpirali oziroma dopuščali fašistično nasilje. To je bila skrivnost uspeha. V naslednjih dveh letih so postale fašistične kazenske odprave vsakdanjost. V prvih mesecih leta 1921, pred parlamentarnimi volitvami, je bilo v nemirih in spopadih med fašisti in socialisti ubitih več kot 200 ljudi, med mrtvimi je bila večina socialistov. Do leta 1922 so uničili organizacijsko strukturo socialističnih in katoliških kmetijskih sindikatov v večjem delu severne in srednje Italije. Število stavk in sindikalnega članstva je zelo upadlo, članstvo v fašijih pa je naraščalo.

Novi fašisti so prihajali predvsem iz srednjega sloja italijanske družbe: odsluženi vojaški častniki, izobražena mladina, uradniki, na kmečkem podežlju pa sinovi premožnejših kmetov in upravnikov posestev. Podpore industrijskih delavcev in revnih kmetov, ki jih je skušal fašizem najprej pridobiti, je bilo malo. Toda ko so socialistične organizacije začele propadati, so se bili tudi ti prisiljeni pridružiti novoustanovljenim fašističnim sindikatom, če so hoteli preživeti. Ker so fašisti uspešno razbijali socialistično delavsko gibanje in stavke njihovih sindikatov, so dobivali vse večjo denarno podporo od veleposestnikov in industrialcev.

Na volitvah maja 1921 so fašisti prišli v parlament. Še vedno skromnih 38 poslancev (7 %) je zasedlo skrajno desno stran parlamentarnih klopi. Sam Mussolini v tem času še ni bil pripravljen povsem pretrgati vezi s svojim levičarskim izvorom, poskušal je vzpostaviti dialog in mogoče doseči kompromis s socialisti, vendar so ga ustavili lastni privrženci. Novembra 1921 je Mussolini končno ustanovil Narodno fašistično stranko (Partito Nazionale Fascista – PNF) z odkrito desničarskim programom, ki je zagovarjal monarhijo, svobodno trgovino in protisocializem. Ker je bila večina socialistov včlanjena samo v sindikate, ne pa v stranko, je v letu 1922 fašistična stranka po članstvu postala ena najbolj množičnih političnih organizacij v Italiji. Vladajoči liberalci so hoteli fašiste vključiti v vlado, vendar je Mussolini zavračal vsakršno vlado, v kateri ne bi bil on predsednik. Grozil je z množičnim pohodom fašistov iz vse Ita-

lije na Rim. Kralj ni dal soglasja, da bi policija in vojska ta pohod preprečili, zato je liberalni predsednik vlade odstopil. Vlado so 29. oktobra 1922 končno ponudili Mussoliniju in šele po tem je prišlo do pohoda na Rim.

Mussolini je dve leti vodil koalicijsko vladu, v kateri je bila vrsta manjših strank, od večjih pa so samo prvo leto sodelovali popolari (ljudska – katoliška stranka), medtem ko so bili socialisti ves čas v opoziciji. Tudi sami fašisti so bili negotovi. Med njimi je bilo več različnih skupin, vsaka s svojo vizijo političnega razvoja. Ni jim bilo še jasno, ali je fašizem nekaj začasnega, ali je to trajnejše politično gibanje, se bo gibanje počasi 'normaliziralo' ali gre za pravo revolucijo. Mussolini je deloval predvsem tako, da bi obdržal oblast. Radikalnejše lokalne voditelje, podivjane skvadraste, ki so zahtevali nadaljevanje revolucije, je skušal spraviti pod nadzor, zavedal pa se je, da prav oni predstavljajo glavno udarno silo in moč fašizma. Najprej je spremenil volilni zakon, ki je najmočnejši stranki ali koaliciji podeljeval dve tretjini poslanskih sedežev. Volitve aprila 1924 je spremljalo veliko fašistično nasilje. Fašisti so dobili dvotretjinsko večino v parlamentu. Opozicija je ostro protestirala. Eden najbolj odkritih je bil zmerni socialist Giacomo Matteotti, zato ga je tolpa fašistov ujela in zabodla. Ko je postalo jasno, da so za njegovo smrt odgovorni fašisti, je večina opozicije iz protesta zapustila parlament. Kralj tudi v tem kritičnem trenutku od Mussolinija ni zahteval, da odstopi. Konservativci so se še vedno bali socialistov, hkrati pa so mislili, da bodo zaradi Mussolinijeve trenutne šibkosti lahko povečali vpliv nanj. Radikalnemu krilu fašistov pa se kriza ni zdela primerna za popuščanje opoziciji, temveč za obračun z njo. Decembra 1924 so z grožnjo, da lahko Mussolinija odstavijo z mesta voditelja fašizma, odločno zahtevali, naj zavlada z diktaturo. Januarja 1925 je Mussolini preostanku parlamenta jasno povedal, da ima take namene.

Parlament, ki je bil povsem v rokah fašistov, je v naslednjih nekaj letih sprejel zakonodajo, ki je Mussoliniju omogočila skoraj popolno oblast. Politična opozicija in svobodni sindikati so postali prepovedani. Tisk so deloma prevzeli fašisti, ostanek so nadzirali z državno cenzuro. Krajevnih uradnikov niso več volili, temveč so

bili imenovani od države. Policija je dobila velika pooblastila za zapiranje. Smrtno kazni so razširili na celo vrsto kaznivih dejanj. Uvedli so posebno sodišče za politične "prestopke" in ustanovili tajno politično policijo OVRA, ki je lovila protifašiste.

Ti ukrepi niso toliko povečali moči fašistične stranke kot države in Mussolinija, ki so ga začeli tudi uradno imenovati duce – voditelj (izg. duče). Najradikalnejši del fašistov, skvadrasti, ki so nenehno organizirali shode, kazenske pohode proti političnim nasprotnikom ipd., so si prizadevali za večji vpliv v oblastni strukturi, zlasti za vpliv v policiji. To pa je motilo druge, bolj umirjene in konstruktivno usmerjene fašiste. Nemara je bilo v stranki že največ takih, ki so se fašizmu pridružili po letu 1920 iz oportunističnih razlogov in jim je stranka pomenila sredstvo za lastni napredek. Mussolini je najglasnejšega predstavnika skvadrastov Roberta Farinaccija zvito imenoval na položaj sekretarja stranke. Ta je sicer še naprej zahteval fašistični prevzem oblasti, vendar je stranko hkrati centraliziral. To je uničevalo moč in neodvisnost pokrajinskih šefov, kakršen je bil prej sam, in slabilo skvadrizem, ki ga je sam zagovarjal. Ko je opravil delo in je bila stranka že dodobra obrzdana, so ga aprila 1926 prisilili k odstopu. Novo organiziranost fašistične stranke so razglasili jeseni istega leta. Duce Mussolini je postal tudi uradni voditelj stranke, vse funkcije v njej pa je odtlej imenovalo vodstvo in niso bili več voljeni od spodaj. Konec dvajsetih in v začetku tridesetih let je stranka postala povsem podrejena državi, kar je zahteval Mussolini. Zato pa je bilo treba izvesti več čistk, zlasti med bojeviteži "stare garde". Do leta 1931 so tako iz stranke izključili okrog 170.000 "nezadovoljnejšev", pretežno starih skvadrastov iz prvih let gibanja. Podobno dogajanje, ko revolucija žre lastne otroke, poznamo v tridesetih letih tudi v Sovjetski zvezi, kjer se je soborcev iz prvih let znebil Stalin, in v Nemčiji, kjer je Hitler v "noči dolgih nožev" obglavil svoje "jurišne odrede".

Nekaj novega so italijanski fašisti skušali ustvariti s korporativno urejeno državo. Idejo korporativizma je sicer iznašala Katoliška cerkev konec 19. stoletja, da bi odpravila naraščajoče družbene napetosti. Delodajalci in delavci naj bi se na vseh gospodarskih področjih po-

vezali v enotne mešane sindikate oziroma korporacije. Tako bi bili npr. vsi kmetovalci, od največjega veleposestnika do navadnega dninarja, člani ene korporacije, lastniki tovarn, tovarniški upravniki, uradniki in delavci člani druge itd. Korporacije naj ne bi samo nadomestile razrednih spopadov s sodelovanjem med nasprotujočimi si družbenimi razredi, temveč bi lahko premostile celo nasprotja med različnimi pokrajinami in ideološke razlike, ki predstavljajo temelj parlamentarnega zastopanja. Poleg katoliškega razumevanja aktualne socialne problematike so se na korporativizem v letih pred prvo vojno naslonili tudi zagovorniki politično neodvisnega sindikalizma, ko so opustili marksistično teorijo razrednega boja. Z razrednim sodelovanjem naj bi povečali industrijsko proizvodnjo in tako rešili glavne socialne probleme. To teorijo so imenovali produktivizem. Italijanski fašistični nacionalisti so si v prizadevanjih za povečanje kapitalističnega bogastva in avtoritete Italije izposojali ideje od katoliškega in sindikalističnega korporativizma. Vendar je bil državni interes na strani delodajalcev in zato v škodo delavcev. Po letu 1925, ko so bili drugi svobodni sindikati prepovedani in je Fašistična konfederacija dela (sindikalna zveza) postala močna družbena sila, je fašistična država z zakoni spravila sindikat pod čvrst državni nadzor in uvedla sistem delovnih razmerij, ki je bil odkrito naklonjen delodajalcem. Leta 1928 so Fašistično konfederacijo dela razbili na šest delov in ji tako vzeli pravo moč. Kljub temu so leta 1930 končno ustanovili Nacionalni svet korporacij, ki se je počasi razvil v korporativno nadomestilo za parlament. Leta 1934 so nastale dolgo obljubljane mešane korporacije delodajalcev in delavcev. 22 korporacij (npr. za tekstilno industrijo, za proizvodnjo žita, za trgovsko mornarico itd.) naj bi vsaka zase določala višino plač in druge pogoje poslovanja ter delovnih razmerij v svoji panogi. Šele leta 1939 so končno odpravili ostanke prejšnjega parlamenta in uvedli popolno Zbornico fašijev in korporacij. Dejansko korporacije niso enakovredno zastopale interesov delodajalcev in delavcev. Prvi so bili v veliki prednosti, saj so kljub postopnemu oblikovanju skupnih korporativnih teles obdržali tudi nekatera svoja kapitalistična združenja in so se prek teh za določene

pogoje poslovanja pogajali neposredno z vlado. Delavci pa so v korporacijah izgubili svoje prave predstavnike, saj so jih praviloma zastopali navadni fašistični uradniki, ki so največkrat zastopali interes države. V praksi je italijanski korporativizem pomenil sredstvo za discipliniranje delavstva v interesu delodajalcev in države. Posebej se je to pokazalo med veliko gospodarsko krizo v prvi polovici tridesetih let.

Gospodarska politika fašistov pa je imela pred državami klasičnega liberalizma, kjer naj bi se država sploh ne vmešavala v gospodarska gibanja, vendarle to prednost, da je začela že konec dvajsetih let dejavno usmerjati italijansko gospodarstvo. V času krize so ustanovili Inštitut za industrijsko rekonstrukcijo, ki je od zasebnih bank vse bolj prevzemal nalogo investiranja v industrijski razvoj. Od leta 1935, ko je Italija napadla Etiopijo in naj bi kot vojskujoča se država po Mussoliniju postala gospodarsko samozadostna, je država še povečala svojo vlogo pri financiranju industrije, dodeljevanju surovin, nadomeščanju uvoženih izdelkov z domačimi in pri neposrednem nadzoru nad pomembnejšimi gospodarskimi panogami. Leta 1939 je država npr. neposredno nadzirala več kot 80 % ladjarstva in ladjedelništva, 75 % železarstva, večji del jeklarske industrije itd. Tako so tudi revnejši sloji prebivalstva manj občutili svetovno gospodarsko krizo. Kljub temu da je tudi Italija imela v teh letih veliko nezaposlenih in da so bile plače občutno nižje kot v dvajsetih letih, so vendarle padle tudi cene in število brezposelnih bi bilo dosti večje, če država ne bi usmerjeno investirala v prednostne gospodarske panoge in organizirala velikih javnih del. Tudi fašistični sindikati so svojim članom priskrbeli nekaj zaščite in koristi, država pa je povečala sredstva za socialno zavarovanje delavcev (v primeru brezposelnosti, poškodbe itd.).

Pojem o italijanski totalitarni politični volji je prvič uporabil sam Mussolini na kongresu fašistične stranke leta 1925, potem ko je v začetku istega leta začel uveljavljati odkrito osebno diktaturo. Latinska beseda "totus" pomeni cel, ves. Tu ima pomen, da gibanje zaje vsakogar in vse v prizadevanju za prenovu in blagor italijanske države; da je vse podrejeno graditvi nove

države, ne glede na žrtve in tudi morebitne posamezne krivice. Uspešno izvajanje fašistične politične volje se ni preveč oziralo niti na veljavno zakonodajo. Država ne obstaja zato, da ščiti in omogoča uveljavljanje volje svojih državljanov, ampak obratno: državljani morajo biti povsem podrejeni (abstraktnim) interesom države. Po prepričanju Mussolinijevih najbližjih svetovalcev in fašističnih ideologov za korenito nacionalno prenovo ni bila dovolj samo navadna diktatura, ki sta jo omogočila že prepoved opozicijskih političnih strank in oster nadzor tajne policije nad političnimi nasprotniki. Italijani bi se taki diktaturi samo pasivno prilagodili in skušali zasebno živeti naprej po starem. Fašistična revolucija, kot so jo imenovali, je zahtevala iskreno privrženost in aktivno sodelovanje vseh Italijanov v nacionalni prenovi. V tridesetih letih so se italijanski državljani dejansko na vsakem koraku srečevali s to državno propagando, drugačna stališča pa so bila prepovedana oziroma onemogočena. Po zidovih so ljudi povsod opozarjala na veliko izpisana gesla: "*Mussolini ima vedno prav!*" ali "*Verjemi, ubogaj, bori se!*" Zelo razvita fašistična propaganda, s katero je bilo prepojeno vse javno in, kolikor je bilo mogoče, tudi zasebno življenje Italijanov, morda ni naredila toliko vnetih fašistov, kot so hoteli. Verjetno tudi fašistična stranka, ki je upravičeno veljala za skorumpirano²⁷¹, pri ljudeh ni bila tako priljubljena, kot je to prikazovala državna propaganda. Vendar so si fašisti s propagando in zastraševanjem zagotovili veliko stopnjo poslušnosti državljanov in kult osebnosti je Mussolinija naredil za junaka. Fašizem je v italijansko vsakdanje življenje uvedel več reda, kot so ga poznali prej. V ostrih socialnih nasprotij in bojih vajeni Italiji je zavladal socialni mir. V mednarodnih odnosih povsem neugledna italijanska politika pa je v tujini dosegla določeno spoštovanje.

Vendar je bil italijanski fašizem precej manj totalitaren in "fašističen", kot je to poudarjala uradna propaganda. Že v dvajsetih letih, ko se je šele utrjeval na oblasti, je moral Mussolini sklepati velike kompromise s starimi vplivnimi skupinami. Zlasti gospodarsko po-

²⁷¹ Korumpiran pomeni pokvarjen, podkupljiv, nepošten itd.

litiko so po letu 1925 v veliki meri podredili interesom industrialcev in zemljiških posestnikov. Leta 1929 pa se je Mussoliniju po 60 letih sporov končno posrečilo skleniti sporazum s papežem. Z lateransko pogodbo so ustanovili papeško državico Vatikan in uredili odnose med Cerkvijo in državo Italijo. To je Mussoliniju zagotovilo množično podporo italijanskih katoličanov, ki v "fašistični revoluciji" drugače ne bi sodelovali. Interese starih sil: kralja, kapitalistov, vojske in Katoliške cerkve je moral fašizem vključiti v svojo "revolucijo" in jim ves čas priznavati tudi določeno veljavo ter avtonomijo. Tako volja, ki naj bi brezobzirno povečevala državo, ni bila povsem totalna ali totalitarna. Italijanski fašizem je svojo totalitarnost slabše uveljavil kot nemški nacizem, še dlje pa je bil pri tem od komunizma v Sovjetski zvezi.

Fašistična napadalnost koplje lastni grob

Politična propaganda ali kar mit o "okrnjeni zmagi", s katerim si je fašizem pomagal že pred prihodom na oblast, je ostal temelj italijanske zunanje politike tudi potem. Italija naj bi bila po prvi svetovni vojni kot ena od štirih glavnih zmagovalk premalo poplačana za svoje žrtve. Zato se je ves čas zavzemala za spremembo – revizijo mednarodne ureditve, kot jo je načrtovala mirovna konferenca v Parizu leta 1919. V dvajsetih letih sta bili glavni zmagovalki Francija in Velika Britanija še premočni, da bi bilo mogoče kaj spremeniti. Mussolini je v tem času odkrito zaničeval francosko in britansko demokracijo. V sporu z največjo balkansko sosedo Kraljevino SHS mu je leta 1924 uspelo priključiti vmesno državico Reko, neuspeh pa je doživel z zasedbo grškega otoka Krfa, od koder se je morala italijanska vojska septembra 1923 na britanski pritisk hitro umakniti. To je Mussolinija naučilo, da še ne more kljubovati velesilam, zato je začel z Britanci gojiti dobre odnose, Francozom pa je še naprej nasprotoval, zlasti na Balkanu. Naklonjenost britanskega konservativnega zunanjega ministra Chamberlaina mu je prinesla britansko privolitvev za uvedbo italijanskega protektorata (varstva) nad Albanijo leta 1926. Za uveljavljanje svojih interesov na

vzhodni strani Jadranskega morja pa je začel uporabljati bolj prikrite metode. Podpiral je separatistične²⁷² skupine v Jugoslaviji, kot so bili hrvaški ustaši in makedonska VMRO. S prav takó nezadovoljno Madžarsko je Italija leta 1927 podpisala sporazum o izrinjanju francoskega vpliva na Balkanu.

Razmerje moči v Evropi se je spremenilo, ko je januarja 1933 postal nemški kancler Adolf Hitler, ki je Nemčijo iz osame poraženke vrnil na prizorišče kot pomembno evropsko silo. Mussoliniju je sicer ustrezala sorodnost nemškega nacizma na oblasti, vendar se je bal zahtev po popravljanju italijanske meje v Alpah, kar bi se zgodilo, ko bi Hitlerju uspela načrtovana pridružitve Avstrije. Zato je podpiral avstrijske fašiste in katoliško diktaturo kanclerja Dollfussa leta 1934. Ko so avstrijski nacisti Dollfussa julija 1934 ubili, državni udar pa jim ni uspel, je Mussolini na avstrijsko mejo poslal vojsko, ki naj bi preprečila morebitni Hitlerjev poseg v Avstriji.

Po Hitlerjevem prihodu na oblast so bili Francozi in Britanci pripravljeni Mussoliniju mnogo bolj popuščati kot prej. Končno si je lahko privoščil osvajalno vojno. Od jeseni 1935 do pomladi 1936 je italijanska vojska z večjimi težavami, kot je bilo pričakovati, premagala etiopsko in uresničila sanje o italijanskem afriškem imperiju. Poleti 1936 se je začela španska državljanska vojna. Mussolini je pričakoval novo hitro zmago in razširitev italijanskega vpliva v zahodnem Sredozemlju, zato se je pridružil Hitlerju z izdatno vojaško pomočjo španskim fašističnim upornikom proti demokratično izvoljeni levičarski vladi. Toda vojna se je vlekla skoraj tri leta in Italija je pomagala generalu Franciscu Francu z veliko vojaki in orožja, kar si je komaj lahko privoščila. Zmaga fašizma v Španiji marca 1939 je samo še potrdila Mussolinijevo prepričanje, da je treba propadajoče demokracije naučiti, da je to stoletje fašizma. Sodelovanje v španski državljanski vojni pomeni dokončno novo ideološko in osvajalno smer Mussolinijeve zunanje politike.

²⁷² Separatizem je oznaka za politično gibanje, ki se zavzema za ločitev, odcepitev od kake politične ali gospodarske skupnosti.

V tem času se je Mussolini odločil tesneje navezati na ideološko zelo sorodno nacistično Nemčijo, ki je pod Hitlerjem doživljala hiter preporod. Jeseni 1936 je sam predlagal ohlapno zvezo, znano kot Os Rim–Berlin. Ob priključitvi Avstrije k Nemčiji marca 1938 je zato Italija ostala nevtralna, v nasprotju z dogodki leta 1934, ko je grozila, da bo branila neodvisnost Avstrije. Vendar je Italija v tej zvezi spričo vse večje nemške vojaške moči postajala vedno bolj podrejena partnerica. Ko sta Francija in Velika Britanija jeseni 1938 v Münchnu privolili v priključitev nemških pokrajin Češkoslovaške, je Hitler zmagal tudi v diplomaciji. Tudi ob dokončnem uničenju Češkoslovaške spomladi 1939 nemočni zmagovalki iz prve svetovne vojne nista reagirali. Mussolini je skušal Hitlerja posnemati, zato si je Italija aprila 1939 uradno priključila Albanijo, ki je bila do takrat samo njen protektorat. Maja 1939 pa je Italija z Nemčijo sklenila “jeklenski pakt”, vojaško zvezo, ki je po nemških željah državi zavezovala k medsebojni pomoči v primeru vsake vojne, tudi napadalne. Mussolini je pred sklenitvijo jeklenega pakta dolgo okleval, saj Italija ni bila pripravljena za večje vojaške spopade. Zato je ob izbruhu druge svetovne vojne septembra 1939, ko je Nemčija začela zmagovalni pohod po Evropi, Italija ostala nevtralna. Mussolini se je odločil za sodelovanje v vojni šele junija 1940, ko je Nemčija že napadala Francijo, ko je kazalo, da bo vojna kratka in uspešna, in ko je bilo za Italijo še mogoče kaj pridobiti. Vendar je Italijanom uspel le kratek prodor na francosko ozemlje. Oktobra 1940 pa se jim je napad na Grčijo iz Albanije povsem ponesrečil in na pomoč so morali priti Nemci z napadom na Jugoslavijo in naprej na Grčijo aprila 1941. Italijani so uspešno sodelovali pri skupnem napadu in razkosanju Jugoslavije (z Nemci, Madžari in Bolgari). Italija naj bi prevzela glavnilo vojskovanja v severni Afriki, vendar so po napredovanju Britancev tudi to fronto leta 1941 morali prevzeti Nemci, italijansko Etiopijo, Eritrejo in Somalijo pa so prevzeli Britanci. Toda umik kljub neuspehom ni bil več mogoč. Italijanska vojska je sodelovala tudi pri napadu na Sovjetsko zvezo junija 1941, konec tega leta pa je Mussolini zaletavo napovedal še vojno ZDA. Od takrat je šlo samo še navzdol. Pozimi 1942/1943 so bile pora-

žene nemške in italijanske enote v severni Afriki, poleti 1943 se je anglo-ameriška vojska izkrcala na Siciliji, kjer se je naslonila na pod fašizmom zatirano mafijo.

Priljubljenost Mussolinija med Italijani nasploh in med njegovimi fašističnimi sodelavci je začela plahneti že v času prevelikih in jalovih italijanskih žrtev v španski državljanski vojni (1936–1939). Zelo nepriljubljena je bila čedalje večja podrejenost Nemcem. Italijanski kralj tega zavezništva ni odobral, posebno še potem, ko je duce leta 1940 samovoljno prevzel poveljstvo nad vojsko. V Italiji sta vladala velik strah in odpor do zapletanja v velike vojaške spopade, ker država vojaško in gospodarsko še ni bila pripravljena nanje. Zaporedni vojaški porazi od vključitve v vojno leta 1940 so preprosto razgalili prazno Mussolinijevo besedičenje o velikih zmagah in obnovi starega rimskega imperija. Zapravljena ozemlja, hude izgube italijanske vojske v Rusiji in Afriki ter pomanjkanje in nezadovoljstvo v sami Italiji so spodbudili nekatere zmernejše fašistične sodelavce v iskanju poti iz te krize. Tudi Mussolini je zaradi porazov doživel osebno krizo. Izgubljal je stik s starimi sodelavci; spomladi 1943 jih je nekaj odstavil. Izkrcanje ameriške in britanske vojske na Siciliji je krizo pripeljalo do vrhunca. Vse širšemu krogu Mussolinijevih nasprotnikov med samimi fašisti in njihovimi konservativnimi zavezniki okrog kralja, v vojski in policiji je uspelo izsiliti sklic Fašističnega velikega sveta. Na sestanku v noči s 24. na 25. julij 1943 se je Mussolini znašel v navzkrižnem ognju med zmernimi fašisti, ki so zahtevali konec sodelovanja z Nemci v vojni, in radikalci, ki so hoteli še bolj utrditi zvezo z Nemčijo in po nacističnem vzoru izpeljati fašistično revolucijo do konca. Zmerni so imeli večino in Mussoliniju so izglasovali nezaupnico, kar je zahtevalo kraljev prevzem poveljstva nad vojsko. Mussolini je s sestanka kratko malo odšel, ker ni verjel, da mu ta posvetovalni organ lahko kaj škodi. Toda kralj je izkoristil priložnost in Mussolinija naslednji dan seznanil z razrešitvijo s funkcije predsednika vlade. Ko je Mussolini odhajal od kralja, so ga prijeli in zaprli.

Zadnje dejanje: Republika Saló

Vlado je prevzel kralju zvesti general Badoglio. Osmega septembra 1943 se je Italija vdala zaveznikom, naslednji mesec je napovedala vojno svoji prejšnji zaveznici Nemčiji in dobila status pridružene članice protifašistične koalicije. Položaje italijanske vojske so ob vdaji zasedli Nemci. Poleg vojskovanja med Nemci in proti severu prodirajočimi Britanci in Američani se je na severu Italije začela državljanska vojna med fašisti in privrženci nove italijanske vlade generala Badoglija. Nemci so namreč Mussolinija rešili iz ujetništva in na severu Italije dovolili, da so fašisti, kjer so zdaj prevladali radikalci, ustanovili Italijansko socialno republiko. Imenovali so jo tudi Republika Saló, po mestecu ob Gardskem jezeru, kjer je bil njen propagandni štab. Ob prodoru zahodnih zaveznikov proti severu konec aprila 1945 je skušal Mussolini pod nemško zaščito zbežati prek Alp, vendar so ga italijanske odporiške enote ujele, ubile in na nekem trgu v Milanu sramotno obesile truplo za noge, da so se ljudje lahko znesli nad njim.

Fašizem drugod po Evropi

Gibanje, zelo podobno italijanskemu fašizmu, ki je bilo pri prodoru na oblast tudi uspešno in je z napadalnostjo še bolj zaznamovalo svoj čas, se je imenovalo nacionalsocializem, kratko nacizem. Podobno kot fašizem v Italiji je bilo plod splošnih političnih, gospodarskih in idejnih razmer v takratni Evropi in posebej v Nemčiji. In prav tako kot Mussolini za fašizem je bila za oblikovanje nacizma zelo pomemben dejavnik osebnost Adolfa Hitlerja.

Nemčiji so bili po porazu v prvi svetovni vojni vsiljeni posebni pogoji bivanja med evropskimi državami. Po podpisu mirovne pogodbe v Versaillesu leta 1919 je izgubila vse kolonije, nekaj ozemlja v korist Francije na zahodu in nekaj ozemlja v korist Poljske na vzhodu. Državam zmagovalkam bi morala še dolgo plačevati visoko vojno odškodnino (denarno nadomestilo za škodo, ki so jo povzročili v vojni). Gospodarsko zelo pomembno

območje ob francoski meji je moralo ostati demilitarizirano – brez vojaške zaščite. Število in oborožitev nemške vojske sta bila zelo omejena. Te mirovne pogoje so Nemci občutili kot krivične in ponižujoče. Končno tudi Nemčiji in Avstriji, ki sta bili razglašeni za glavna krivca za vojno, ni bila dovoljena združitev po načelu samoodločbe narodov, kar je sicer veljalo za Poljake, Čehe in deloma za Jugoslovane. Nemški vojni poraz, podpis mirovne pogodbe in demokratična ustava nove Nemčije, ki so jo sprejeli leta 1920 v Weimarju, so zelo motili nemške nacionaliste. Demokratične in socialistične politike, ki so vse to omogočili, so obsojali, da so “Nemčiji zabodli nož v hrbet”. Za poraz naj ne bi bila kriva vojska, temveč civilni politiki – izdajalci.

Adolf Hitler se je rodil leta 1889 v obmejnem avstrijskem mestecu Braunau; bil je torej 6 let mlajši od Mussolinija. Življenje v habsburški monarhiji, ki je bila takrat že v globoki krizi, mu ni ustrezalo, zato se je že pred prvo svetovno vojno preselil v Nemčijo, v München. Med vojno je kot prostovoljec uspešno sodeloval v nemški vojski, po vojni pa je bil zunanji vojaški sodelavec, ki je opazoval in poročal o delovanju raznih državni nevarnih političnih skupin v Münchnu. To je bil namreč čas velikega nezadovoljstva, ko je Nemčija doživljala številne vstaje, revolucije, neuspele državne udare²⁷³ ipd. Najnevarnejši je bil nedvomno poskus komunistične revolucije konec leta 1918 in v začetku 1919, ki so ga krvavo zatrli. Komunisti so še nekajkrat neuspešno poskušali. Ravno tako državni udar ni uspel konservativnim nacionalistom leta 1920.

V tem času se je Hitler pridružil majhni nacionalistični stranki, ki jo je vodil neki münchenski ključavničar. Imenovala se je Nemška delavska stranka. V nasprotju z internacionalističnimi socialisti, ki so bili takrat v vladi, so se njeni člani opredeljevali izrazito nemško, nacionalistično in celo rasistično²⁷⁴, proti Judom. Strankarski program je zahteval popravo “krivične” mi-

²⁷³ Državni udar pomeni nasilen, nezakonit prevzem oblasti, pri revoluciji pa prevzemu oblasti sledi tudi večja sprememba družbenih razmer v državi.

²⁷⁴ Rasizem je teorija o različni vrednosti človeških ras, o obstoju nižjih in višjih, državotvornih ras. Raso označuje zunanja podoba skupine ljudi, npr. barva kože, las, oblika lobanje, postava ipd.

rovne pogodbe, vrnitev nemških ozemelj, združitve vseh Nemcev v eni državi in odvzem nemškega državljanstva vsem Judom. Vojne dobičke naj bi zaplenili, velike industrijske koncerne nacionalizirali, veleblagovnice postavili pod nadzor. Tako naj bi zaščitili male trgovce, obrtnike, male poslovneže.

Hitler se je izkazal za dobrega govornika na strankarskih sestankih in shodih, ki so jih imeli večinoma po številnih münchenskih pivnicah, in hitro postal eden najuglednejših članov stranke. Ta je februarja 1920 k svojemu staremu imenu dodala še pomemben pridevnik: postala je Nacionalsocialistična nemška delavska stranka (nemško NSDAP). Ker je bilo splošno razpoloženje v Münchnu naperjeno proti osrednji nemški vladi v Berlinu, kjer so imeli glavno besedo socialisti, je tudi NSDAP poskusila novembra 1923 izvesti državni udar. Vendar se, razen nekaj drugih nacionalističnih skupin iz Münchna, udaru ni pridružila vojska in tako je, omejen na neko pivnico, kjer se je vse skupaj začelo, klavrno propadel. Razpoloženje v takratni Nemčiji, posebno med sodniki, nam kaže, da je Hitler kljub hudemu protidržavnemu dejanju na sodišču dobil najmanjšo možno kazen: 5 let ječe. Po enem letu pa je bil celo že pogojno izpuščen. Stranka je bila začasno prepovedana. V zaporu je Hitler sodelavcu narekoval svoj politični program, ki je potem izšel v knjižici z naslovom *Mein Kampf* (Moj boj). V njej je razvil teorijo o večvrednosti arijske rase, zlasti v primerjavi z Judi (ali Židi) in Slovani. Napačno si je predstavljal, da so Ariji germanski narodi. Trdil je, da so Nemci preveč utesnjeni na svojem življenjskem prostoru, zato moralno in politično propadajo. Nemčija torej nujno potrebuje nov življenjski prostor, vendar naj ga ne bi več iskali v kolonijah, ki so zaradi oddaljenosti bolj ranljive in motijo Britance, temveč s širitvijo nemške države proti vzhodu na rusko ozemlje, kjer so tudi hrana in industrijske surovine. Vojna na vzhodu bi bila hkrati sveti križarski pohod proti sovjetskim boljševikom, komunistom, za katerimi naj bi se skrivala svetovna judovska zarota.²⁷⁵

V dvajsetih letih so komunistično nevarnost pola-

²⁷⁵ Obširneje glej v Geary, Hitler in nacizem.

goma odstranili zmerni socialisti, ki so bili na oblasti. Za Hitlerjevo nacionalistično revolucijo še ni bil pravi čas. Ta se je začel šele v začetku naslednjega desetletja z veliko gospodarsko krizo in politično krizo v Nemčiji. Ta čas so nacisti postopoma pridobivali volivce s podpiranjem konkretnih interesov srednjega sloja nemškega prebivalstva v posameznih lokalnih okoljih. Zaradi gospodarske krize sodelovanje dveh največjih strank, socialistične in ljudske, ni bilo več mogoče. Prav tako so bili v stalnem sporu socialisti in vse močnejši komunisti. Od leta 1929 do 1933 ni bilo več mogoče sestaviti vlade z večinsko podporo v parlamentu. Državo je moral voditi ostareli predsednik republike Hindenburg z dekreti. V takem položaju sta popularnost pridobivali dve nasprotujoči si skrajnosti: nacisti in komunisti. Tako so nacisti na volitvah julija 1932 s 37 % glasov postali najmočnejša stranka v Nemčiji, kar pa za sestavo večinske vlade še vedno ni bilo dovolj. Za Hitlerja so se konservativni krogi in vojska odločili po dolgotrajnem spletkarjenju. Mandat za sestavo vlade so mu dali 30. januarja 1933. V vladi sta bila poleg Hitlerja samo še dva nacisti. Konservativci in nacionalisti so bili prepričani, da bodo Hitlerja lahko nadzirali, socialisti pa so upali, da bo Hitlerjev mandat neuspešen in kratek. Oboji so se zmotili.

Podobno kot Mussolini v Italiji, le hitreje in bolj ko-
renito, je Hitler na hitro opravil najprej z najbolj nevar-
nimi socialisti in komunisti, pozneje pa še z drugimi
strankami. V pol leta je Nemčija postala enostrankarska
država. Razpustili so sindikate. Po Hindenburgovi smrti
leta 1934 je Hitler postal kancler (predsednik vlade) in
predsednik republike v eni osebi, torej ne le strankarski
führer (vodja), temveč tudi državni. Oblast so si naci-
sti utrdili z ustavnimi spremembami, ki so dajale velika
pooblastila Hitlerju, in na drugi strani z uličnim nasi-
ljem svojih "jurišnih odredov" (Sturm Abteilungen-SA),
podobnih fašističnim skvadram v Italiji. Hitler je ves čas
svojega političnega delovanja dajal velik poudarek poli-
tični propagandi. Tudi po prevzemu oblasti je zelo pazil,
da je v javnosti ostal kolikor mogoče priljubljen. Za lep-
šo podobo v javnosti je izkoristil tudi obračun s preveč
vplivnim vodstvom SA, ki ga je dal poleti 1934 enostav-

no postreliti, češ da se je znebil prevelikih nasilnežev. Nacistična država je nasilno odstranila vse, ki bi ji utegnili kakorkoli škoditi. Z dejavno propagando pa je skušala pridobiti vse nemško prebivalstvo za svoje strateške cilje. Medije (časopise, radio, film, javna zborovanja itd.) so strogo nadzorovali in vodili najsposobnejši nacistični strokovnjaki. V šolske programe so vnesli svojo rasistično ideologijo in osvajaalne cilje. Razpuščene so bile vse neodvisne organizacije. Namesto njih so nacisti ustanovili svoje državne, v katerih so morali biti včlanjeni npr. delavci v "Nemški delavski fronti", mladeniči v "Hitlerjevi mladini", za šport in prosti čas je skrbela organizacija "Moč skozi veselje" ipd. Edina organizacija, ki so jo sprva pustili na miru, je bila nemška vojska, pa tudi obeh glavnih cerkva v Nemčiji, katoliške in protestantske, si niso mogli povsem podrediti. Tako so Nemci s svojo doslednostjo zelo hitro dosegli in presegli značilnosti italijanske totalitarne države. Ravno tako je bila hitreje vpeljana tudi korporativna državna ureditev, ki pa ni omejevala velikih kapitalskih združenj v korist malih podjetnikov, kot so imeli v političnem programu v dvajsetih letih. V resnici se je kapital po prihodu nacistov na oblast samo še bolj združeval v velikih industrijskih in finančnih kartelih. Delavci v svojih korporacijah niso imeli nikakršne besede pri določanju plač. Še bolj kot v Italiji je imela na trgu surovin, izdelkov in delovne sile besedo država.²⁷⁶

Že dober mesec po prihodu Hitlerja na oblast so ustanovili prvo koncentracijsko taborišče Dachau. Prvi zaporniki so bili komunisti in socialisti, sčasoma pa so nacisti čistili nemško družbo vedno več nezaželenih skupin prebivalstva. V taboriščih so se znašli Judje, Cigani, homoseksualci, potepuhi, umsko prizadeti, pripadniki majhnih verskih sekt itd.

Hitler je dejansko postopoma izpolnjeval svoj program iz Mein Kampfa. Nacisti so najprej pripravili bojkot judovskih podjetij, potem so sprejeli posebne rasistične zakone, ki so prepovedovali poročanje Judov z Nejudi in jim odvzeli nemško državljanstvo. Leta 1937 so bogatejše Jude razlastili in v 'Kristalni noči' 9. novembra 1938

²⁷⁶ Več glej v Schirer, Vzpon in padec Tretjega rajha.

organizirali pravi pogrom nad njimi. Uničili in izropali so jim trgovine, stanovanja, svetišča (sinagoge), na tisoče so jih pretepli, zaprli, nekaj tudi pobili. Z začetkom vojne so jih začeli preseljevati na vzhod, na zastražena območja na Poljskem, kjer so umirali od pomanjkanja in bolezni. Po opustitvi načrtov, da bi Jude preselili na Madagaskar ali v Sibirijo, pa so konec leta 1942 začeli izvajati najstrašnejši načrt dokončnega iztrebljenja evropskih Judov. Tej množični moriji pravimo holokavst. Priredili so koncentracijska taborišča za sistematično ubijanje s plinom in sežiganje trupel v krematorijih. Do konca vojne so pomorili okrog 6 milijonov Judov in še mnogo drugih, zlasti Ciganov in pripadnikov slovenskih narodov.

Tudi druge cilje svojega starega programa je začel Hitler uresničevati takoj, ko je prišel na oblast. Prekršil je vsa določila versajske mirovne pogodbe: nehal je plačevati vojno odškodnino, začel je oboroževati in večati nemško vojsko, zasedel je obmejno pokrajino Porurje. Končno je začel združevati Nemce v eni državi: marca 1938 je Nemčiji priključil Avstrijo, oktobra istega leta si je s privoljenjem Britancev in Francozov priključil z Nemci naseljene pokrajine Češkoslovaške (Sudete), že marca naslednjega leta je nemška vojska zasedla vso Češko, Slovaška pa je postala nemški protektorat. Ko je začel 1. septembra 1939 z napadom na Poljsko uresničevati program o vračanju Nemčiji odvzetih ozemelj po prvi svetovni vojni, sta se končno odzvali Velika Britanija in Francija. Začela se je dolga in uničujoča vojna. Nemci so si do konca leta 1942 podredili skoraj vso Evropo in del severne Afrike. S prvimi porazi pozimi 1942/1943 najprej v Afriki, potem pa v Rusiji se je začel obrat, ki je Nemcem do začetka maja 1945 prinesel popolno uničenje. Kdor visoko leta, nizko pade.²⁷⁷

Konservativna, protidemokratska in nacionalistična politična gibanja, podobna fašizmu in nacizmu, ki so vsaj nekaj časa do druge svetovne vojne v svojih deželah tudi vplivala na oblast, poznamo še v Avstriji, Španiji, na Madžarskem in v Romuniji. Manj vplivna pa najdemo med obema svetovnima vojnama skoraj v

²⁷⁷ Več glej v Meysels, Nacional-socializem.

vsaki evropski državi, pa tudi zunaj Evrope. Fašistična gibanja poznamo celo v dveh tradicionalnih zahodno-evropskih demokracijah, kjer za revolucionarni nacionalizem spričo urejenih in starih nacionalnih meja ni bilo pravega manevrskega prostora, to je v Franciji in Veliki Britaniji. Vendar je bil fašizem v srednji Evropi mnogo bolj živ in zaradi narodno mešanega prebivalstva, "nepravičnih" meja ter zaradi splošne, posebno še gospodarske nerazvitosti, rojen v vsaki srednjeevropski deželi s samosvojimi posebnostmi. Ostre meje, ki bi različne tipe teh gibanj ločevala na prava fašistična in nefašistična gibanja, seveda ne moremo postaviti. Največkrat lahko samo ugotavljamo podobnosti in razlike med njimi.

Slovenci pod fašizmom

Slovenci imamo neposredne in večplastne izkušnje s fašizmom, tako v njegovi izvirni italijanski obliki kot z raznimi fašizmu podobnimi političnimi gibanji, ki so zrasla na domačih tleh. Še pred fašizmom pa so Slovenci na zahodnem delu svojega etničnega ozemlja izkusili italijanski nacionalizem, tisti element takratne družbe, ki je fašizmu dal najtrdnější temelj in polet.

Vse bolj napadalni italijanski nacionalizem v Trstu, na Goriškem in v Istri je nemškimi avstrijskim oblastem pred prvo svetovno vojno predstavljal protiutež za Avstrijo bolj nevarnemu slovenskemu oziroma jugoslovanskemu nacionalizmu, ki je zahteval podobno politično avtonomijo, kot so jo leta 1867 dosegli Madžari. Italijanska manjšina v avstrijskem Primorju je bila zato deležna večjih kulturnih ugodnosti kot tam živeči Slovenci in Hrvati. Posebno pa se je italijanski nacionalizem v odnosu do Slovanov razplamtel potem, ko je Italija po zmagi v prvi svetovni vojni za plačilo dobila ozemlje, ki je segalo globoko v povsem slovenske kraje. Nova meja je bila določena s pogodbo med Italijo in Kraljevino SHS v Rapallu dve leti po vojni, novembra 1920. Potekala je v glavnem po razvodju med Črnim in Jadranskim morjem. Poleg Goriške, Trsta in Istre je Italija dobila tudi del Notranjske; skupaj z Beneškimi Slovenci, ki so bili v italijanskem kraljestvu že od leta 1866, je takrat v

Italiji zaživelokrog 340.000 Slovencev ali 30 % vsega naroda. Najprej vojaška in potem civilna italijanska uprava je z ostrimi ukrepi zatirala izražanje slovenstva. Razpustila je slovenske narodne svete in po občinah imenovala kraljeve komisarje. Preprečevala je obnovo slovenskih političnih gibanj, kulturne in politične prireditve, izobešanje slovenskih zastav, stike s Slovenci v jugoslovanski državi. Zapirali so bivše avstro-ogrske vojake, izobražence, izganjali ljudi čez mejo, jih obsojali pred vojaškimi sodišči zaradi "slovanskih čustev". Italijanska policija je dopuščala in izrabljala nasilje fašističnih skvadrstov, ki so razbijali slovenske organizacije, pretepali njihove člane in požigali sedeže slovenskih organizacij, začeniši s požigom slovenskega Narodnega doma v središču Trsta 13. julija 1920.²⁷⁸

Fašizem v novo priključeni Julijski krajini je imel v primerjavi z ostalo Italijo posebej pomembno in specifično vlogo. Podružnica fašističnega gibanja v Trstu je bila ustanovljena samo enajst dni za prvo v Milanu, že aprila 1919. Konec leta 1920 so v Trstu začeli tiskati drugi fašistični dnevnik v Italiji in pol leta kasneje je bila tržaška enota fašistične stranke s 15 tisoč člani največja v državi. Glavnim fašističnim propagandnim pojmom (protoliberalizem, protisocializem, italijanski nacionalizem, močna država, imperializem – osvajanje Sredozemlja) so se tu pridružili še pokrajinski, prilagojeni posebnim razmeram v Julijski krajini. Ustvarjali so vtis o veliki vlogi, ki naj bi jo imelo za priključitev teh krajev k Italiji iredentistično gibanje v bivši Avstro-Ogrski (Italia irredenta = Neodrešena Italija). Fašistična propaganda je nenehno poudarjala pomen velike zmagovite vojne, italijansko junaštvo in žrtve na soški fronti. Naslanjali so se na tradicijo iz časa Rimskega imperija, ko so bili ti kraji del matične Italije in ne kake province. Za odnos do narodnih manjšin (slovenske in hrvaške) so prav v Trstu iznašli pojem obmejni fašizem. Ta je vključeval rasizem do slovanskega prebivalstva, ki naj bi bilo manj razvito in nesposobno, dva tisoč let stara italijanska kultura pa naj bi ga postopoma razsvetlila in kultivirala. Glavna sredstva za "presaditev" italijanske kulture

²⁷⁸ Kacin Wohinz, Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1919–1921.

na slovenske "divjake" so bila: prepoved vseh slovenskih organizacij – političnih, kulturnih in gospodarskih; prepoved uporabe slovenščine v javnosti; popolna italijanizacija šolstva in poitalijančenje krajevnih ter osebnih imen in priimkov. Tako naj bi na hitro izbrisali vse sledi slovenske kulture v teh krajih. Primorski Slovenci so imeli v primerjavi s prebivalci drugih delov Slovenije do prve svetovne vojne dobro razvito politično, kulturno in gospodarsko življenje, prav tako pa so se zlahka kosali s sosednjimi italijanskimi pokrajinami, medtem ko je bila južna Italija daleč slabše razvita. Še večji absurd je bil, da so svojo "kulturo" uveljavljali na tako grob, nasilen in nekulturen način. Obmejni fašizem je v svoji propagandi nenehno opozarjal tudi na možnost napada jugoslovanske vojske, kar je bil, resnici na ljubo, povsem iz trte izvit argument, vendar je predvsem na številno priseljeno italijansko prebivalstvo deloval vzpodbudno pri podpori fašističnemu režimu in zatiranju slovenstva.

Italijanska država je načrtno spodkopavala slovensko gospodarstvo v Julijski krajini. S posameznimi zakonskimi ukrepi so otežili delovanje slovenskih gospodarskih družb ob meji. Številna slovenska podjetja so propadla že v dvajsetih letih, v tridesetih pa je bilo prodanih na dražbi veliko slovenskih kmetij. Tako je bilo slovensko podeželje v Julijski krajini izpostavljeno veliki revščini in izseljevanju. Najprej so se večinoma v Jugoslavijo izselili slovenski izobraženci in državni uradniki, potem premožnejši sloji, zlasti mali podjetniki in obrtniki, konec dvajsetih let so bili prisiljeni zapuščati domove že industrijski delavci in potem še mali kmetje. Revnejši sloji prebivalstva so poleg Jugoslavije v večjem številu odhajali tudi v Argentino in druge ameriške države. Iz Primorske se je v 25 letih italijanske oblasti izselilo okrog 20 % slovenskega prebivalstva (50.000–60.000 ljudi), predvsem aktivno prebivalstvo, ostajali pa so starejši ljudje. Italija je podpirala izseljevanje Slovencev in na drugi strani priseljevanje Italijanov, da bi tako čim prej spremenila etnično sestavo prebivalstva teh krajev.

Liberalna in katoliška slovenska politična stranka na Primorskem sta se v obrambi narodnih pravic najprej združili v enoten tabor, vendar sta se že po nekaj letih spet razšli. Kljub temu sta na parlamentarnih volitvah

leta 1921 in 1924 nastopili skupaj. Slovenski marksisti so po ločitvi na socialiste in komuniste januarja 1921 delovali večinoma v okviru Komunistične partije Italije. Politične stranke, z izjemo fašistične seveda, so bile prepovedane novembra 1926, zaradi zunanjepolitičnih razlogov pa sta bili obe slovenski stranki formalno razpuščeni šele dve leti kasneje. Po prepovedi zadnjih slovenskih organizacij leta 1928 so se Slovenci začeli organizirati skrivaj, podtalno.²⁷⁹

Katoliško usmerjeni narodni organizatorji so ilegalno oblikovali tajno organizacijo, ki je prek odsekov za politično, dijaško, duhovniško organizacijo, za tisk, glasbo in petje, za ljudske knjižnice, strokovne tečaje in socialno delo skrbela za vzgojo in ohranjanje slovenske narodne zavesti. Pri tem delu so se močno naslonili na zadnje slovenske izobražence, ki so ostali tam, na slovenske duhovnike, ki so bili povezani v Zboru svečnikov sv. Pavla. Delo, ki ga je skrivoma denarno podpirala Jugoslavija, je vodil Vrhovni svet krščanskih organizacij, sestavljen iz okrog 50 najpomembnejših organizatorjev te nevarne dejavnosti, vanj pa je bila vključena velika večina slovenskih duhovnikov na Primorskem. Fašisti so upravičeno videli v duhovnikih zadnjo oviro za nemoteno asimilacijo slovenskega prebivalstva v italijanstvo, zato so bili ti izpostavljeni strogemu nadzoru, preganjanjem, mučnim preiskavam in zaporom. Njihov položaj je še otežil sporazum papeža z Mussolinijem leta 1929, ko je začela Katoliška cerkev lojalno sodelovati z italijansko državo. Novi katoliški škofje v Julijski krajini so začeli podpirati italijanizacijo verskega življenja; tako so se slovenski duhovniki upirali tudi svojim cerkvenim predstojnikom.²⁸⁰

Liberalni voditelji so se, tudi zaradi večjega fašističnega pritiska, do konca dvajsetih let večinoma izselili ali pa so bili zaprti. V začetku tridesetih let se je oblikovala nova generacija voditeljev v Trstu, ki je skrbela za skrivno izdajanje slovenskega propagandnega tiska, za kulturno dejavnost in vzgojo mladine. Katoliška in liberalna organizacija sta v pomembnejših narodnih

²⁷⁹ Kacin Wohinz, Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev 1921–1928.

²⁸⁰ Klinec, Primorska duhovščina pod fašizmom.

akcijah sodelovali. Ob sporazumu zunanjih ministrov Italije in Jugoslavije (Ciano-Stojadinović) leta 1937 sta sestavili skupno delegacijo, ki je odšla z minimalnimi zahtevami slovenske manjšine v Italiji (jezik, društva) k Mussoliniju v Rim, vendar je ta ni hotel sprejeti, ker bi s tem priznal obstoj manjšine, ki ga je fašistična politika zanikala. V začetku druge svetovne vojne sta skupno predstavništvo ustanovila Narodni svet Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.²⁸¹

Mladina pa je bila v obrambi slovenske narodnosti bolj radikalna. Po fašističnem razpustu zadnjih slovenskih organizacij leta 1928 je ustanovila svojo skrivno organizacijo TIGR (Trst, Istra, Gorica, Reka). Mladina je na fašistično nasilje odgovarjala z nasiljem. Borili so se proti sodelovanju Slovencev s fašisti, proti asimilaciji ter s svojimi akcijami opozarjali domače prebivalstvo in svetovno javnost na brezupni položaj manjšine. Izvajali so atentate, sabotaže, požigali italijanske šole in se tako pripravljali na gverilsko vojskovanje, če bi Italija napadla Jugoslavijo. Jugoslovanski vojski so posredovali podatke o italijanski obmejni obrambi. Po začetku druge svetovne vojne, največ leta 1940, so tigrovcu uničevali železniško progo med Nemčijo in Italijo ter italijanska vojaška skladišča. Bili so povezani s posebno britansko vojaško službo SOE za sabotaže na zasedenih ozemljih.²⁸²

Slovenski komunisti, ki so tajno delovali v Komunistični partiji Italije (KPI), so v sodelovanju z jugoslovanskimi in avstrijskimi komunisti pripravljali rešitev slovenske manjšine v Italiji. Leta 1934 so vse tri komunistične partije izdale skupno izjavo o rešitvi tega problema s pravico manjšine do samoodločbe, vključno z odcepitvijo od italijanske države. Leto kasneje pa se je KPI sporazumela še s TIGR-om o sodelovanju pri protifašističnem boju.

Slovenci vseh političnih usmeritev so torej videli prvo politično nalogo in nujno v osvoboditvi izpod italijanske in fašistične oblasti ter priključitvi Primorske k Jugoslaviji.

²⁸¹ Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, Primorska 1925–1935.

²⁸² Ferenc, Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940.

Italijanska policija je dvakrat v večjem obsegu razkrinkala pomembnejše sodelavce TIGR-a. Prvič so zaprli 60 njegovih sodelavcev od jeseni 1929 do pomladi 1930, 27 pa jih je pravočasno zbežalo v Jugoslavijo. Posebno sodišče za zaščito države jih je na prvem tržaškem procesu obsodilo: 4 na smrt (ustreljeni 6. septembra 1930 na gmajni pri Bazovici), 28 pa na drastične zaporne kazni, tudi do 30 let. Drugi so bili oproščeni. Leta 1940, ko je Italija vstopila v vojno, je policija spet izvedla večje akcije iskanja upornikov. Tokrat so aretirali skoraj 300 ljudi. Večina jih je odnesla z manjšimi kaznimi (konfinacija, stalen policijski nadzor, opomin), 60 pa so jih spet izročili Posebnemu sodišču za zaščito države, ki je še drugič izjemoma prišlo iz Rima v Trst. Na drugem tržaškem procesu decembra 1941, potem ko je italijanska vojska okupirala del Jugoslavije in polovila nekaj osumljencev še tostran meje, je bilo 9 obtožencev obsojenih na smrt (5 so jih takoj ustrelili na Opčinah, 4 so bili pomiloščeni na dosmrtno ječo), 47 pa na visoke zaporne kazni. Pet obsojencev je zaradi mučenja umrlo v zaporih. Še prej, že dober mesec po napadu Italije na Jugoslavijo, so se trije pripadniki TIGR-a spopadli z italijanskimi enotami pri Ribnici, kjer je eden od voditeljev organizacije, Danilo Zelen, umrl. Drugi sodelavci TIGR-a so se potem množično pridružili slovenskim partizanom pod vodstvom Osvobodilne fronte.

Italijanski napad na krivično državno mejo, ki je bila določena leta 1920 v Rapallu, so Primorci razumeli kot dejanje, ki jim omogoča boj za novo, pravičnejšo razmejitev z Italijo. Na Primorsko so prvi prišli komunisti, glavni organizatorji Osvobodilne fronte slovenskega naroda, ki je že nekaj mesecev po napadu na Jugoslavijo skušala organizirati oborožen boj proti okupatorjem. Primorci so se v ta boj množično vključevali in ga široko podprli, saj je predstavljal nadaljevanje njihovih dvajsetletnih prizadevanj za priključitev tega ozemlja k Jugoslaviji.²⁸³

²⁸³ Ferenc, Kacin Wohinz in Zorn, Slovenci v zamejstvu.

Fašizem pri Slovencih

Pravi fašizem v taki kompleksni celoti, kot se je pojavil v Italiji, Nemčiji in drugih državah, na Slovenskem ni prišel do izraza. Vendar so bile splošne razmere pri nas tako podobne razmeram drugod v srednji in južni Evropi, da so nekatera politična gibanja, mogoče tudi nezavedno, posnemala mnoge elemente, ki so bili značilni za fašistična gibanja.

Eno takih gibanj, ki je imelo v začetku dvajsetih let veliko podporo tudi v Sloveniji, se je imenovalo Orjuna (ORGanizacija JUGoslovanskih NACIONAListov). Kot že ime pove, je bila glavna usmeritev tega gibanja nacionalizem, in to ne slovenski, hrvaški ali srbski, marveč tem "separatističnim" nacionalizmom nasproten jugoslovanski nacionalizem. Prizadeval si je za čim hitrejšo kulturno poenotenje vseh Jugoslovancev in za centralistično urejeno, močno jugoslovansko državo, ki bi bila kos sovražnim namenom sosednjih nacionalistov, zlasti italijanskih in nemških. Orjuna se je borila proti tako imenovanim separatistom v Jugoslaviji, političnim gibanjem, ki so zagovarjala kulturno posebnost (narodnost) Slovencev, Hrvatov in Srbov (npr. Slovenska ljudska stranka, Hrvaška kmečka stranka), ter proti marksističnemu delavskemu gibanju, zlasti proti komunistom, ki so narodnost zavračali in zagovarjali mednarodno povezovanje delavcev. Proti komunizmu naj bi branili tudi komaj porajajoči se kapitalizem na Slovenskem. V oblikovanju enotnega jugoslovanskega naroda so iskali celo rasne posebnosti. Poleg nacionalizma, čaščenja močne države in protikomunizma jih je s fašizmom družilo tudi zagovarjanje uporabe fizičnega nasilja za uresničevanje političnih ciljev. Podobno kot fašistični skvadrasti v Italiji ali Hitlerjevi "jurišni odredi" (SA) so hodili po ulicah oboroženi in v uniformah ter ustrahovali politične nasprotnike, razbijali njihove shode in zborovanja, se z njimi pretepali. Najbolj znan je spopad Orjune s komunisti 1. junija 1924 v Trbovljah, kjer je bilo več udeležencev na obeh straneh mrtvih. Največja razlika med Orjuno in fašizmom pa je v odnosu do liberalizma in parlamentarne demokracije, ki so ju orjunaši branili, fašizem pa jima je globoko nasprotoval. Zato Orjune ne

moremo preprosto enačiti s fašizmom. Govorimo lahko le o nekaj podobnostih.

Nekoliko drugačno, vendar prilagojeno predvsem novi evropski politični situaciji po prihodu Hitlerja na oblast v Nemčiji, je bilo Jugoslovansko ljudsko gibanje Zbor (Zadružna Borbena Organizacija Rada), ki ga je v drugi polovici tridesetih let vodil Dimitrije Ljotić. Zbor je imel vrsto privržencev tudi v Sloveniji. Podobno kot Orjuna je gibanje izhajalo iz jugoslovanskega nacionalizma, težnje po čim trdnejši in čim močnejši jugoslovanski državi v povezavi z drugimi slovanskimi državami. Odkrito se je zgledovalo pri nacizmu in v skladu s tem zagovarjalo stanovsko (korporativno) državno ureditev, službo državnega voditelja z velikimi pooblastili (dikta-tura), rasizem, gibanje za novega človeka, novo generacijo itd. Ljotičevci, kakor so jih po voditelju imenovali, so zato nasprotovali na eni strani liberalnemu kapitalizmu in demokraciji, na drugi pa komunizmu. Po nemškem zgledu so v ozadju zla na obeh straneh videli Jude, zato so zagovarjali rasistične protisemitske zakone.

Ljotiću je uspelo združiti nekaj sorodnih političnih skupin v Beogradu spomladi 1935. V Sloveniji so se njegovi privrženci organizirali v začetku naslednjega leta. Zagovornike je imel med redkimi izobraženci v mestnem okolju, med srednješolci, zlasti v Celju, in tudi med študenti ljubljanske univerze. Na parlamentarnih volitvah leta 1935 je v Sloveniji dobil okrog 2500 glasov (1,7 %), kar je bilo več kot povprečje v vsej državi (0,84 %). Na volitvah tri leta in pol kasneje je Ljotičeva lista v Sloveniji dobila samo še okrog 1100 glasov oziroma pol odstotka. Po začetku druge svetovne vojne se je Zbor zavzemal za zavezništvo z Nemčijo in Italijo. Še pred okupacijo Jugoslavije ga je vlada prepovedala. Po okupaciji je Dimitrije Ljotić v Srbiji organiziral prostovoljne vojaške enote, ki so sodelovale z nemškim okupatorjem, člani njegovega gibanja v Sloveniji pa so z Nemci sodelovali v okviru Pokrajinske uprave za Ljubljansko pokrajino pod vodstvom generala Rupnika.

Sklep

Pod imenom fašizem – po prvem italijanskem – torej razumemo podobna, vendar vsaki deželi posebej prilagojena politična gibanja med obema svetovnima vojnama, ki so bila najbolj doma v južni in srednji Evropi, najdemo pa jih tudi drugod po svetu.

Fašizem je bil najprej plod velike krize liberalizma, političnega gibanja, ki je sledilo pridobitvam francoske revolucije. Slabe učinke gospodarskega (svobodni trg blaga, delovne sile in kapitala) in političnega (v državi naj odločajo tisti, ki ji plačajo več davkov) liberalizma v industrijsko najbolj razvitih zahodnoevropskih deželah sta do prve svetovne vojne deloma že omejila postopna demokratizacija in razmeroma močno delavsko gibanje. V slabše razvitih deželah južne, srednje in vzhodne Evrope pa je liberalni kapitalizem šele prav prodiral in rušil tradicionalno ureditev družbe. Tudi parlamentarna demokracija se v teh državah ni izkazala kot najbolj pravična, še manj kot učinkovita ureditev. Temu sta se po koncu prve svetovne vojne pridružila še dva druga elementa: pretiran nacionalizem zaradi slabo rešenega narodnega vprašanja (nepravične državne meje ipd.) in po ruskem sovjetskem zgledu nevarnost komunistične revolucije.

Radikalnejši del marksističnega delavskega gibanja je v času 1. svetovne vojne in tik po njej, ko naj bi liberalni kapitalizem pokazal vso svojo uničujočo naravo, z revolucijo uspešno prevzel oblast samo v najslabše razviti evropski državi, v Rusiji. Tu so komunisti uveljavili politični sistem, ki je razlastil vse, ki so kaj imeli. Revežem pač ni imel kaj vzeti. Od tod tolikšen strah pred revolucijo v drugih deželah, zlasti v bogati zahodni Evropi. Da bi komunisti v težkih razmerah obdržali oblast, so uvedli diktaturo ("proletariata"), prepovedali druge politične stranke in s široko razvejeno tajno policijo lovili ter brutalno obračunali z dejanskimi ali pa samo možnimi oziroma namišljenimi političnimi nasprotniki. Tako je bila neke vrste totalitarna vladavina uveljavljena v Sovjetski zvezi že pred fašistično Italijo, čeprav se je o totalitarizmu začelo govoriti šele v zvezi z Mussolinijevo "totalitarno državo".

Krizo liberalne parlamentarne demokracije v tem času nam ponazarja tudi dejstvo, da se je do začetka druge svetovne vojne obdržala samo v nekaterih zahodnoevropskih državah. V srednji Evropi se je parlamentarizem do nemške zasedbe obdržal samo na Češko-slovaškem, v južni in vzhodni Evropi pa nikjer, čeprav so po diktatu zmagovalk (Velike Britanije in Francije) skoraj vse države po prvi svetovni vojni začele z demokracijo ureditvijo. Politična gibanja proti liberalnemu kapitalizmu in proti demokraciji torej nikakor niso bila redka. Iskanja novega sistema političnega predstavnštva in novega gospodarskega sistema niso bila nujno povezana. V večjem delu Evrope in sveta je še naprej vladal liberalni kapitalizem na gospodarskem področju, politični sistem pa so prevzeli posamezni diktatorji. Po veliki svetovni gospodarski krizi v prvi polovici tridesetih let je začela tudi največja utrdba liberalnega kapitalizma in parlamentarne demokracije na svetu, ZDA, popravljati osovraženo ureditev. Država se je začela bolj vmešavati v prosti trg blaga, delovne sile in kapitala ter skrbeti za socialno varnost tudi revnejših državljanov. Na svetu so takrat obstajale vsaj tri temeljne smeri reševanja velikih gospodarskih in socialnih problemov (komunizem, fašizem in New Deal v ZDA), in če bi bilo mogoče izvesti plebiscit, kdo ve, za katero bi se večina ljudi na podlagi takratnih izkušenj odločila. Poraz fašizma je bil nedvomno plod njegove prevelike napadalnosti in poraza v vojni, ki jo je zanetil. Njegova manj napadalna oblika se je namreč v Španiji obdržala vse do smrti generala Franca leta 1975.

Naši fašisti

Pri tej problematiki gre predvsem za prisilno politizacijo vsakdanjih eksistencialnih težav ljudi, do katerih običajno prihaja prav v totalitarnih sistemih. Dobršen del Slovencev je izkusil obe glavni, ideološko nasprotujoči si obliki totalitarizma, a zato v odnosu do državljanov v marsičem podobni. Prav v odnosu do Slovencev je bil deklarativno prvi totalitarizem, italijanski fašizem kot ena od skrajnih oblik nacionalizma, načeloma sovražen, kar ga najbolj loči od komunizma. Kljub temu da je bilo slovensko prebivalstvo v Julijski krajini za moč italijanstva moteče, ga je fašistični režim skušal na najrazličnejše načine vključiti v svoje politično gibanje in ga s tem asimilirati. Kakorkoli se mu je vključevanje v enotno strukturo fašističnih organizacij z različnimi prisilnimi sredstvi posrečilo, je bilo to premalo, predvsem pa prekratko tudi za asimilacijo.

Eno redkih raziskav vključevanja Slovencev v fašistično stranko je že davnega leta 1978 kot diplomsko nalogo na Filozofski fakulteti v Ljubljani opravil Drago Sedmak, z naslovom *Fašizem in Slovenci na Goriškem 1920–1926*. Sedmak se je iz razumljivih razlogov omejil na ožjo Goriško z Vipavsko in Soško dolino, torej brez Krasa in priključenih delov Kranjske, ter na fašistično organizacijo do leta 1926, ko Narodna fašistična stranka postane edina dovoljena. Kot taka je bila privlačna za politične oportuniste oziroma je postala nujnost za dosego nekaterih državnih služb, zato po Sedmaku vključevanje v stranko po tem letu ne predstavlja več

avtentične privrženosti fašizmu. Italijanski avtorji se navadno ne spuščajo v ta vprašanja na tako konkretni ravni, obmejni fašizem je pri njih obravnavan pretežno z ideološkega vidika, sprejemanje fašizma v slovenskih krajih pa je omejeno na grobe ocene in splošne številke.²⁸⁴ Največ je o vključevanju Slovencev v PNF napisala prav Milica Kacin Wohinz v posebnem poglavju o fašističnih organizacijah v svoji odlični monografiji *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Avtorica tudi sama ugotavlja pomanjkljivosti dosedanjih raziskav. *“Posebej bi bilo potrebno raziskati, kako so se primorski Slovenci dejansko počutili v fašistični Italiji, kakšen je bil vsakdanji odnos med njimi in prišleki, med preprostimi kmetom in vojakom, učiteljem, finančnim stražnikom, ne glede na odnos do režima. Če je znano, da je bil odnos do fašizma in njegovih institucij docela negativen, pa prav ničesar ne vemo o morebitnih prijateljskih stikih, o možnostih deklet s priseljenimi Italijani, o odnosih med otroki obojne narodnosti v šoli in pri igri.”*²⁸⁵

Za svoj poskus analize sem vzel zelo majhen vzorec, ki je, glede na to, da morebitnih arhivskih virov o tej problematiki ne poznam, obvladljiv tudi drugače. Počasi se namreč izteka čas, ko je te stvari še mogoče obnoviti in vsaj deloma analizirati tudi na podlagi ustnih virov, osebnih spominov, in za tako analizo se mi prav ustni viri zdijo zelo uporabni, vsekakor pa nezanemarljivi, ne glede na to, kako znajo biti popačeni, selektivni in subjektivni. Ker pa je spomin mnogo težje časovno določiti kot arhivske dokumente ali časopisne članke, se moje pisanje precej površno nanaša na celotno obdobje med obema vojnama, posebej na trideseta leta ali celo na konec tridesetih let, ki je anketirancem ostal najboljše v spominu.

Najprimernejši vzorec za moje skromne sposobnosti obvladovanja te problematike je prav gotovo kraj mojega odraščanja in hkrati že večkrat uporabljen kot

²⁸⁴ Prim. Apih, Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918–1943; Apih, Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia; Vinci, Il fascismo e la società locale; Mattiussi, Il Partito Nazionale Fascista.

²⁸⁵ Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, str. 108.

mikrovzorec mojih historiografskih spisov.²⁸⁶ Senožeče so bile konec drugega desetletja 20. stoletja naselje, ki je že pol stoletja počasi propadalo. Srednjeveški trg je spričo svoje izrazito prehodne lege doživel drugi razcvet v prvi polovici 19. stoletja, ko je bil promet s Trstom pred dograditvijo železnice najbolj živahen. Po nekaterih ocenah naj bi takrat peljalo skozi Senožeče tudi do 1000 furmanskih voz na dan v obe smeri.²⁸⁷ Od dograditve Južne železnice do prve svetovne vojne so Senožeče zaradi preusmeritve prometa izgubile okrog 40 % prebivalcev in pristale pri približno 750 ljudeh. V tem času je poleg zemlje in ostankov furmanstva v sezoni tudi do 100 družinam dajala kruh še senožeška pivovarna Adria, ki sta jo leta 1926 dokončno uničila propad njenega največjega delničarja Jadranske banke²⁸⁸ in nelojalna konkurenca tržaškega podjetja Dreher.

V obdobju od leta 1890 do 1922 je kraj politično močno zaznamoval liberalno usmerjen in Cerkvi sovražen župan Franc pl. Garzarolli. Ob pomoči trgovcev in gostilničarjev naj bi bil Garzarolli obvladoval skoraj celotno faro in tako v Senožečah ustvaril liberalno volilno trdnjavo. Župnik se je svoji kroniki potožil, da je leta 1911 opravilo velikonočno spoved le okrog 20 % Senožečcev. Takrat sta na trgu delovali liberalno izobraževalno društvo in Katoliško slovensko izobraževalno društvo, v okviru Cerkve Marijini družbi za dekleta in za žene, že od osemdesetih let prejšnjega stoletja so bili dejavni gasilci, leta 1913 pa je bil ustanovljen tudi Sokol. Med prvo vojno je družabno življenje zamrlo, saj je s trga odšlo na fronte kar 93 fantov in mož.²⁸⁹

Prvi italijanski vojaki so prišli v Senožeče 9. novembra 1918 iz Divače. Pobrli so orožje in nekaj dni še pustili narodne straže in slovensko narodno zastavo, ki se ji je kmalu pridružila italijanska trikolora. Slovenska zastava je po nekaj dneh izginila. Liberalni župan Garzarolli se je novi oblasti predstavil kot član stare ber-

²⁸⁶ Dolenc, *Prebivalci Senožeč v prejšnjem stoletju*, str. 37–44; Dolenc, *Senožeče v času Zelenove mladosti*, str. 937–938; Dolenc, *Senožeče, Skupnost na prepihu*; Dolenc, "Za menoj ne bodo farji pevali (...) za menoj bo šla muzika", str. 35–45.

²⁸⁷ Pahor, Miroslav, *Senožeče, slovenska pomorska postojanka*.

²⁸⁸ Pahor, Milan, *Jadranska banka v Trstu*, str. 265.

²⁸⁹ Arhiv župnišča v Senožečah, *Kronika 1910–1922*.

gamske družine, ljudem izjavil, da za njihovo Jugoslavijo ne da počenega groša, in začel uradovati italijansko. Italijani so začeli vedno strožje stikati za orožjem. Začele so se prve aretacije. Tako so mnogi že 21. novembra 1918 pobegnili proti Jugoslaviji, med njimi tudi sodnik in kaplan. Kaplan se je po dobrem tednu vrnil. Drugi moški, bivši vojaki, so se začeli skrivati, ker so bili vsi bivši avstro-ogrski vojaki, kot vojni ujetniki internirani v Gradišče ob Soči. Ko so bili prvi ujetniki iz Gradišča odpuščeni domov, so se pri italijanskem poveljstvu množično prijavili še ostali skrivači. Po nekajdnevnem bivanju v Gradišču so bili vsi izpuščeni.

Ker se župnik Ivan Rihar ni hotel odpovedati necenzurirani slovenski pridigi, so ga že 14. decembra 1918 za več kot mesec dni zaprli v Trstu. V začetku leta 1919 so vojaki oskrunili cerkev Marije Device v Senožečah, kasneje tudi cerkev v sosednjih Gabrčah, tako da so ju uporabljali kot skladišče ali hlev. Tretjega marca 1919 se je spet začel redni šolski pouk, ki ga ni bilo od novembra 1918. V župnijski dvorani, ki so jo izsilili od župnika, so začeli sredi maja 1919 predvajati kinematografske in gledališke predstave za vojsko in posebej za civilno prebivalstvo. Italijani so si posebno prizadevali pritegniti čim več civilnega prebivalstva k raznim prireditvam, da bi tako pri ljudeh pridobili čim večji vpliv in simpatije. Počasi so zasedli celo stavbo, kjer so imeli prej prostore katoliško izobraževalno in pevsko društvo, hranilnica, živinorejska zadruga ter okrajni cestni odbor. Najemno pogodbo za dvorano so bili Italijani pripravljene podpisati šele leta 1929, ko je bil med državo in Vatikanom sklenjen Konkordat.

Vojska je Senožeče dokončno zapustila januarja 1920. Med njenim bivanjem na trgu so bila župniku naznanjena tri posilstva mladoletnih deklet ter nekaj prešuštev in kraj. Do leta 1921 so v Jugoslavijo emigrirali še drugi sodnik dr. Vuga, višji sodnijski uradnik Anton Novak in nadučitelj Hinko Paternost. Sodnik Vuga je bil suspendiran, ker je julija 1920 sodeloval pri birmi, ko so fantje in dekleta postavili slavalok s trakovi v barvah slovenske narodne zastave. Januarja 1921 je ljubljansko škofijo zaprosil za premestitev v Jugoslavijo tudi župnik Rihar, ki je bil rojen v Logatcu, in v slabih odnosih

z novimi italijanskimi oblastmi ni upal, da bi mu dali italijansko državljanstvo.²⁹⁰

Spomladi 1920 se je v Senožečah pojavila prva pobuda za ustanovitev nepolitičnega nadstrankarskega pevskega društva, ki ne bi bilo ne liberalno ne katoliško. Sestavili so mešani pevski zbor, ki naj bi ga registrirali kot pevsko društvo. Ob koncu leta je na taki nadstrankarski podlagi že delovalo Bralno društvo, v katero je pristopala večina članov obeh predvojnih, politično obarvanih izobraževalnih društev. Zanj so se zavzemali, češ da sedaj ni več strankarstva. Leta 1921 ali 1922 so ustanovili Glasbeno in dramatično društvo Zora. Junija 1925 sta se tudi obe hranilnici in posojilnici v Senožečah, katoliška in liberalna, združili v enotno kreditno zadrugo z imenom "Posojilnica v Senožečah".

Pri slovenskem političnem združevanju pa ni šlo vse tako gladko. Na konferenci Zbora svečnikov Sv. Pavla 14. septembra 1920 v Senožečah, ki se je je udeležilo 16 duhovnikov iz postojnske dekanije, je tajnik Zbora Virgilij Šček poročal o gospodarskih in političnih ciljih tega gibanja. Opozoril je zlasti na nevarnost širjenja organizacije komunistov oziroma socialnih demokratov, ki naj bi si prizadevali v svoje konzumne zadruge prirediti tudi kmete. To opozorilo je župnik upošteval že dober teden za tem, ko ga je za uporabo dvorane prosil predstavnik društva Ljudski oder iz Trsta. Ker je bil Ljudski oder pod vplivom socialdemokratov, mu je župnik odločno odrekel gostoljubje. Župnik Franc Rupnik (1921–1922) je novemu politično nevtralnemu društvu Zori celo prepovedal uporabljati glasbene instrumente, na katere je pred vojno igral orkester katoliškega izobraževalnega društva. Instrumente je prevzel orkester katoliškega izobraževalnega društva Tabor iz sosednje Dolenje vasi. Zora pa si je z denarno pomočjo gostilničarja Ivana Mlakarja kupila tamburice in ustanovila tamburaški orkester.²⁹¹

S staro strankarsko politiko je bila pokopana tudi njena generacija. Italijanski pritisk je slovenske na-

²⁹⁰ Arhiv župnišča v Senožečah, Kronika 1910–1922.

²⁹¹ Sotlar, Boj za ohranitev slovenske besede; 27 vasi, 1982, št. 1, Pismi Jakoba Krebeljna iz Argentine.

rodne sile združil. Na občinskih volitvah 15. januarja 1922 je zmagala lista mlajših občinskih odbornikov. Novi župan je postal kovač in kmet Jože Meden, profesionalni občinski tajnik pa gostilničar Emil Šturm. Oba sta na teh mestih zaznamovala svoj čas vse do druge svetovne vojne.

Na parlamentarnih volitvah 15. maja 1921 so Senožejci skoraj soglasno volili slovensko narodno listo (JNS), le 11 glasov je bilo oddanih komunistom. "Iz tovarne" je pripisal gospod župnik in pripomnil, da se tudi v Senožče tu pa tam prikažejo fašisti, a da nimajo "korajže" kaj več nadlegovati ljudi. Julija 1921 so fašisti prišli med mašo tudi v senožeško cerkev, kjer so hoteli sočasno z italijansko proslavo ob aneksiji Primorske v Postojni nekoliko vznemiriti ljudi, vendar so se prestrašili in hitro odšli.²⁹² Že na naslednjih volitvah 6. aprila 1924, dve leti zatem, ko so fašisti v Italiji prevzeli oblast, pa je za fašiste glasovalo 152, za narodno listo 72, za komuniste pa kar 84 volivcev. V vsej Julijski krajini so fašisti dobili še več glasov (60 %), slovenska stranka pa je z 11 % glasov dobila več podpore kot komunisti (7,7 %).²⁹³ Italijanski nacionalistični pritisk s fašistično brutalnostjo in številnimi nepravilnostmi ter pristranostmi na volitvah v Julijski krajini je oslabil novim oblastem lojalno slovensko narodno stranko in podprl ekstremne politične usmeritve, kot so jih zagovarjali komunisti. Do leta 1924 so se namreč vračali domov bivši vojni ujetniki z ruske fronte, ki so s seboj prinesli tudi precej revolucionarnega uporniškega duha. Na Senožče se jih je od konca vojne do leta 1924 iz Sovjetske zveze vrnilo 18.²⁹⁴

Leta 1922 je prišel na trg novi župnik Janez Vilhar. Ljubljanski škof ga je poslal v Senožče iz Jugoslavije, ker je bil po rodu iz sosednje Divače. Naslednjega leta so Italijani odprli otroški vrtec in Vilhar je moral takoj na zagovor k prefektu, ker ga staršem ni priporočal. Leta 1931 mu je šolski inšpektorat v Postojni prepovedal poučevanje verouka najprej v šoli, potem pa še v cer-

²⁹² Arhiv župnišča v Senožčah, Kronika 1910–1922.

²⁹³ Arhiv župnišča v Senožčah, Kronika 1922–1957; Kacin Wohinz, Narodno-obrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928, str. 357.

²⁹⁴ Sotlar, Naši kraji in ljudje po prvi svetovni vojni; 7 vasi, 1974, št. 2–3, Sotlar, Boj za ohranitev slovenske besede.

kvenih prostorih, ker ni hotel poučevati v italijanščini, vendar je otroke poučeval slovensko skrivaj. Župnik Vilhar je bil ves čas v poročilih karabinjerske postaje in sekretarja fašistične stranke označevan kot politično nevaren nacionalist in slavofil.²⁹⁵ Fašisti v Senožečah so ga ovajali, tako da se je moral večkrat zagovarjati na kvesturi v Trstu. Grozili so mu s konfinacijo, kar se je zgodilo novembra 1940, ko je bil konfiniran v srednjo Italijo. Od tam se je vrnil šele po koncu vojne.

Župnik je bil eden redkih izobražencev, ki so v kraju ostali. V Jugoslavijo so najprej emigrirali okrajni in sodnijski uradniki. Ostal je sodnik dr. Milan Bogataj in še dva sodnijska uradnika, pridružili so se jim seveda italijanski uradniki. Že leta 1921 sta odšla nadučitelj Paternost in njegov sin, tudi učitelj, z družinama. Učiteljica Katarina Smerdu se ni vrnila z bolniškega dopusta in je ostala v Jugoslaviji, Leopoldina Piano je bila premeščena v Kalabrijo, a se je raje upokojila in odšla v Jugoslavijo. Čez rapalsko mejo so odšli tudi Karolina Krizaj, učiteljica enorazrednice v Dolenji vasi, ter učitelja Jožefa in Franc Može iz Dolenje vasi. Do leta 1927 so ostali še štirje slovenski učitelji, vendar je bil pouk od leta 1924 v prvem razredu in potem do leta 1927 postopno v višjih razredih povsem italijaniziran. Trije od ostalih učiteljev so potem emigrirali v Jugoslavijo, učiteljica Angela Sila pa je bila premeščena v Furlanijo.²⁹⁶ Emigrirala je tudi večina narodno in socialno aktivnih domačinov, zlasti v letih 1927 in 1928, ko so Italijani razpustili vsa slovenska društva, s propadom pivovarne pa je veliko mladih ljudi izgubilo delo. Zelo narodno zavedna je bila npr. družina trgovca Ivana Zelena, ki se je izselila v Ljubljano verjetno že pred letom 1930; njegova sinova Danilo in Milovan sta v spisih karabinjerske postaje označena, da sta jugoslovanska državljana že od leta 1927, on sam pa od 1932.²⁹⁷ Podobno tudi družina Pegan, kjer so že v dvajsetih letih emigrirali v Jugoslavijo vsi trije sinovi in hčerka, medtem ko so starši ostali v Senožečah.

²⁹⁵ ARS, AS 1826.

²⁹⁶ Arhiv podružnične osnovne šole v Senožečah, Šolska kronika; intervju s Kristino Koritnik, rojeno leta 1913 v Senožečah.

²⁹⁷ ARS, AS 1826 Karabinjerska postaja Senožeče.

Prvi italijanski učitelj Marino Marini je prišel na trg s Sicilije že okrog leta 1920. Od 1927 naprej je bilo tu stalno pet italijanskih učiteljev, eden ali dva z družino, v triletno nadaljevalno šolo, ki je bila tudi obvezna (*scuola d'avviamento*), pa so se vsak dan vozili trije učitelji iz Trsta.

Od samega začetka oziroma od leta 1919 je bilo v Senožečah italijanske narodnosti 7 karabinjerjev in 8 finančnih stražnikov, pozneje so se jim postopno pridružili še sodnijski uradnik, ječar, dva zdravnika, splošni in veterinar, poštni uradnik, vzgojiteljica v otroškem vrtcu, kaki štirje cestarji (navadno južnjaki) in vsaj en gozdarski miličnik. Po napadu na Jugoslavijo leta 1941 so karabinjerji dobili posebno okrepitev, t. i. *nucleo* iz 20–30 moških. Kolonov v Senožečah ni bilo. Italijani so se na Senožeško priseljevali tudi po lastni zasebni pobudi kot oglarji, trgovci ipd. Leta 1924 je npr. dobil dovoljenje za svojo dejavnost v Senožečah sladolekar Zanetti. Po propadu fašistične Italije oziroma po drugi svetovni vojni so se skoraj vsi italijanski priseljenci vrnili v ožjo Italijo. Na Senožeškem sta se dva karabinjerja poročila in tu ostala tudi po vojni. Ostala je tudi družina, ki se je ukvarjala z oglarjenjem.²⁹⁸

V Senožečah se je med obema vojnama po ocenah in spominu takratnih prebivalcev ustalilo približno 40 do 50 Italijanov, kar pomeni 6 do 7 % prebivalstva. Bolj ali manj uradna štetja oziroma ocene pa nam kažejo naslednje številke.

Med uradnimi državnimi štetji po svoji specifikaciji izstopata dve tajni štetji, ki sta drugače od uradnih v italijanskem obdobju šteli tudi narodnost. Vendar sta bili izvedeni z nasprotnih strani, zato se v svojih ocenah zelo razlikujeta. Konec leta 1933 so oceno prisotnosti Italijanov v naših krajih izvedli slovenski duhovniki, verjetno v okviru organizacije Zbora svečnikov sv. Pavla. Leta 1939 pa je tajno oceno o številu "drugojezičnih" (*alloglotti*) v Julijski krajini izvedla fašistična stranka in

²⁹⁸ PAK, Občina Senožeče, š. 1, 2; intervju s Kristino Koritnik, rojeno 1913 v Senožečah; intervju z Marijo Dolenc, rojeno Pegan, leta 1927 v Senožečah; intervju z Giacomom Porto, rojenim 1901 v Gabrčah; intervju z Ano Porta, rojeno Krebelj, leta 1912 v Gabrčah.

Tabela 10: Štetja prebivalcev, tajna štetja po narodnosti

	1910	1921	1931	1933 ²⁹⁹	1936/1939 ³⁰⁰	1946
Naselje Senožeče	753	824	788			473
Občina ³⁰¹ Senožeče	1575	1567	1452	1500 (od tega 35 Italijanov)	1371 (od tega 193 Italijanov)	1052

svoje izsledke naslonila na števila iz uradnega štetja leta 1936. Obe številki sta le oceni, ker pravega popisa ni bilo mogoče izvesti, sicer ne bi bil tajen. Zato se v veliki meri prilagajata željam oziroma minimalnim kriterijem ocenjevalcev. Naša ocena na podlagi spominov še živčih prebivalcev je bližja oceni duhovnikov iz leta 1933, ker upošteva samo civilno italijansko prebivalstvo, ki se je bolj ali manj za stalno naselilo v kraju. Ocena fašistov iz leta 1939 pa v želji po čim več Italijanih gotovo upošteva tudi že npr. t. i. karabinjerski nucleo, ki je deloval v Senožečah najkasneje od jeseni 1939, cestarje z družinami, nastanjene v posebnih cestarskih hišah vzdolž ceste, mešane zakone v celoti, mogoče tudi dnevno migracijo iz Trsta, Sežane ali od drugod.

Vsem različnim štetjem navkljub je delež italijanskega prebivalstva v Senožečah ostajal razmeroma majhen in številčno nepomemben. Vendar so ti ljudje obvladovali skoraj vse vitalne funkcije kraja. Ob vse večjem številu Italijanov so se domačini vseskozi počasi izseljevali, deloma zaradi političnih, deloma zaradi ekonomskih pritiskov. Leta 1926 je po nekajletnem propadanju prenehala delati pivovarna Adria, kjer je prej delalo 40–50 stalno zaposlenih delavcev, v sezoni pa se je število povzpelo tudi do 100. Nekaj delavcev je odšlo v Trst k Dreherju, večina se jih je izselila v Argentino ali Jugoslavijo. Tako je število prebivalcev na Senožeškem od leta 1910 do 1946 padlo za celo tretjino. Prvi val iz-

²⁹⁹ Arhiv Engelberta Besednjaka, Tajni popis slovenske duhovščine stanja konec leta 1933 – podatke mi je prijazno posredoval Egon Pelikan.

³⁰⁰ Mattossi in Krasna, Il "censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloggiata nella Venezia Giulia, str. 3–4.

³⁰¹ Občina po združitvi starih avstrijskih občin Dolenja vas, Laže, Senožeče in Senadole v enotno občino Senožeče 14. oktobra 1926; vasi in teritorij, ki je postal identičen s cerkveno upravno enoto oziroma župnijo Senožeče.

seljevanja je bil nedvomno takoj po italijanski zasedbi, drugi se je verjetno razvlekel čez cela dvajseta leta, od začetkov fašističnega nasilja, italijaniziranja šole, prepovedi slovenskih društev do končnega zaprtja in odpustitve zadnjih delavcev v pivovarni. Septembra 1928 je potni list dobilo 15 oseb iz Senožeč, eden za Jugoslavijo, 5 za Brazilijo, 9 za Argentino. Stari so bili od 22 do 29 let, eden jih je imel 38.³⁰² Od leta 1929 imamo migracije iz kraja oziroma v kraj celo dokumentirane z natančno statistiko.³⁰³

Tabela 11: Izseljeni – priseljeni

Leto	Znotraj Julijske krajine	Preostala Italija	V tujino – iz tujine
1929	26 – 17	24 - 26	32 - 8
1930	18 – 32	24 - 9	16 - 1
1931	226 – 65	22 - 73	10 - 5
1932	25 – 24	7 - 5	10 - 2
1933	25 – 18	9 - 14	3 - 0
1934	30 - 28	6 - 9	9 - 0
1935	25 -26	16 - 21	6 - 0
1936	19 - 14	24 - 18	1 - 1
1937	40 - 22	35 - 40	1 - 0
1938	17 -15	21 - 18	7 - 0
1939	25 -26	35 - 24	0 - 1
Skupaj	476 - 287 (- 189)	223 - 257 (+ 34)	95 - 18 (- 77)

Kot vidimo, se je še v tridesetih letih, ko je glavni val izseljevanja že ponehal, za stalno izselilo v tujino 77 ljudi, veliko več, skoraj 200, pa v druge kraje znotraj Julijske krajine, verjetno v večje kraje, mesta, kjer je bilo pač delo, gotovo največ v Trst. V statistiki pa niso šteti ljudje, ki so v Jugoslavijo emigrirali ilegalno, s prebegom čez mejo, o katerih pričajo sezname nadzorovanih ljudi iz občine Senožeče s takim pripisom.³⁰⁴ Iz drugih italijanskih provinc pa so se celo več priseljevali kot odseljevali. Od leta 1929 do konca leta 1935 je bilo

³⁰² PAK, Občina Senožeče, š. 7.

³⁰³ PAK, Občina Senožeče, š. 26, Prospekt gibanja prebivalstva 1929–1939.

³⁰⁴ ARS, AS 1826.

po tej statistiki v Senožečah stalno prisotnih okrog 30, po nekaj mesecev tudi do 45 vojakov.

Fašisti

Prvi fašisti v Senožečah so bili seveda priseljeni Italijani. Sekretar krajeвне fašistične organizacije je bil ves čas do vojne veterinar dr. Salvatore Giamporcaro, o katerem spomin prebivalcev priča, da je bil obziren in pošten v odnosu do ljudi. Kljub temu so ga partizani med vojno zajeli in ustrelili. Eden najbolj zagrizenih fašistov naj bi bil učitelj Emilio Rinaldi, ki se je dejavno bojeval proti vplivu župnika Vilharja na mladino. Goto-vo je bila krajevna organizacija PNF ustanovljena vsaj jeseni 1922, po vsej verjetnosti tudi Slovenska vladna stranka, vendar o njuni aktivnosti in članstvu za zdaj nimam podatkov. Nedvomno je bila v stranki vsaj od leta 1926 večina državnih uradnikov, kot so bili karabinjerji, finančni stražniki, sodnijski uradniki, učitelji itd. V tem času pa so bili prisiljeni v stranko vstopati seveda tudi domačini in njihovo včlanjevanje v PNF je bilo mnogo bolj posledica oportunitizma kot pa prepričanja. Tega so se zavedali tudi sami organizatorji fašizma v Julijski krajini. Tržaški prefekt je v odgovoru na neko prijavo leta 1927 v utemeljevanju, da domačini vstopajo v stranko ali se gredo celo lokalne fašistične voditelje iz potrebe po "mirnem življenju", navedel tudi primer gostilničarja Ivana Mlakarja iz Senožeč, češ da to dela, da ne bi imel problemov ob nameravani izselitvi v Jugoslavijo.³⁰⁵ Poleg Mlakarja, ki se je res že v dvajsetih letih izselil, je bil eden prvih znanih senožeških fašistov F. F. iz Senožeč, rojen leta 1905 revnemu vaškemu čevljarju (odslej označen kot F. F. 1905). Leta 1927 je namreč dobil možnost stalne zaposlitve v združni mlekarni in se je verjetno ob tej priložnosti vključil v PNF, kajti za službo so konkurirali tudi drugi primerni kandidati. F. F. 1905 se je ves čas fašizma odlikoval kot navdušen privrženec in propagandist gibanja ter z ostrino do očitnih političnih nasprotnikov v Senožečah. Prav tako je

³⁰⁵ Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, str. 99–100.

pozneje v stranko vstopil tudi njegov mlajši brat J. F. 1907, ki je po očetu prevzel čevljarstvo obrt. Med gibanju bolj privržene člane stranke je spadal tudi najbližji osebni prijatelj prvega omenjenega fašista (F. F. 1905), sicer gostilničarjev sin M. D. 1913, ki se je tudi odlikoval po odkriti privrženosti fašizmu. Zanimivo pri zadnjem je, da je med vojno odšel v partizane. Prav tako je bil v PNF njegov brat A. D. 1917. Tretji, ki je po spominu pričevalcev spadal med "hude" privrženice fašizma, je bil N. Š. 1916, ki je našel delo pri gradnji in popravilu cest in je bil vstop v PNF pogoj, da je to delo dobil. Nedvomno sta morala biti zgodaj v fašistični stranki tudi župan J. M. 1889 in občinski tajnik E. Š. 1889. Po ključu italijanskim oblastem lojalnega župana so bili počasi med fašisti tudi njegovi stalni dninarji, kajti župan je imel poleg kovačije eno izmed treh največjih kmetij v Senožečah. To so bili J. F. 1914 in njegov mlajši brat J. F. 1922, ki je pozneje dobil delo kot avtobusni sprevodnik in F. K. 1913. Brata J. F. 1914 in 1922 sta imela vzrok za pristop k fašistom tudi pri njunem očetu F. F. 1881, ki je kot davčni izterjevalec, torej državni uradnik, prav tako moral biti član PNF. Nadalje so bili v tridesetih letih vključeni v PNF sin kolarja K. N., rojen 1913, ki se je že pred drugo svetovno vojno izselil v srednjo Italijo. Med črnosrajčniki so bili še R. P. in J. F., oba rojena v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ki sta bila občinska uslužbenca, mesar M. J. 1908 in J. Š. 1908.

V drugo kategorijo lahko postavimo ljudi, za katere ne vemo gotovo, a lahko po njihovem družbenem ali profesionalnem položaju sklepamo, da so bili oziroma bi lahko bili včlanjeni v PNF. To so bili v prvi vrsti občinski, sodnijski in drugi državni uslužbenci, od Slovencev gotovo sodnik M. B., občinski uradnik A. Š. 1908, ki je bil v zadnjih letih vojne aktivist OF, skoraj gotovo je moral biti včlanjen poštar v Senožečah A. P. in poštar v Dolenji vasi ter Senadolah, vendar iz Senožeč A. S. 1900. Sodnijski uradnik v Senožečah je bil F. A. 1890, vendar je hkrati uvrščen na seznam nadzorovanih oseb karabinjerske postaje in označen kot slavofil. Dohodke s kmetije so občasno dopolnjevali z delom na cesti tudi trije bratje T. K. 1903, F. K. 1910 in I. K. 1912. Mogoče je, da so bili v PNF včlanjeni tudi trgovec A. S., pek M.

M. in trgovec A. J. ter hči slednjega M. J, ki je nekaj časa učila na nižji srednji šoli v Senožečah.³⁰⁶ Obrtnikom je članstvo v PNF verjetno prišlo zelo prav pri prošnjah za koncesijo.

Tako smo v kategoriji nedvomnih članov PNF prešteli 17 ljudi in 11 ljudi v kategoriji pogojnih oziroma domnevnih članov. Številke lahko zaokrožimo na približno oceno od 20 do 25 domačinov, ki so bili kakorkoli včlanjeni v PNF. Za italijanske priseljence, ki so bili večinoma državni uradniki in politično ter narodno izpostavljeni nosilci italijanstva v prej povsem slovenskem kraju, lahko predvidevamo, da je bilo članstvo v PNF v odstotkih mnogo višje. Verjetno je občasno nosilo črne srajce približno vsaj še toliko priseljenih Italijanov, kot je bilo v PNF Slovencev. Za kraj z okrog 750 prebivalci je število razmeroma nizko, približno 6 %, saj podatki, ki jih iz italijanskega državnega arhiva objavlja Milica Kacin Wohinz, govorijo o skoraj 11 % prebivalstva tržaške province, vključenega v PNF leta 1935.³⁰⁷

Kaj lahko sklepamo o vzrokih vključevanja domačinov v PNF? Najmočnejši dejavnik tega vključevanja je bil nedvomno socialni položaj posameznika, še bolj družine, in možnosti zaposlovanja. Vendar ta vsekakor ni bil edino odločujoč. Slovenski nacionalisti, ne glede na to, ali so prej pripadali liberalnemu ali katoliškemu političnemu krogu, so se bili pripravljeni odreči veliko stvarem, največ se jih je celo izselilo, predno bi naredili korak k PNF. Zanimivo je, da so bili nekateri najbolj zagreti slovenski fašisti tudi zelo verni oziroma vestni praktični katoličani, medtem ko je bil župnik Vilhar zaveden slovenski nacionalist in pod stalnim fašističnim

³⁰⁶ Podatke so mi v več srečanjih posredovali Kristina Koritnik, rojena l. 1913 v Senožečah, Ivan Škamperle, rojen l. 1916, Stana Fabčič, rojena l. 1923, in Marija Dolenc, rojena Pegan l. 1927. Te sem opravil v zadnjem času. O splošnih razmerah v Senožečah med obema vojnama, o nacionalizmu, fašizmu, odporu itd. pa so mi že pred časom veliko povedali še Giacomo Porta, rojen l. 1901, Ana Porta, rojena Krebelj l. 1912, Pepca Fonda, rojena Krebelj l. 1905, Filip Prekrsky, rojen l. 1906, Franc Antončič rojen l. 1910 idr.

³⁰⁷ Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, str. 103. To število je npr. primerljivo s številom članstva v Zvezi komunistov Slovenije konec sedemdesetih ali v začetku osemdesetih let, ki je zaradi odsotnosti protislovenstva pri komunistih seveda nekoliko višje, pa vendar ob približno enakem številu prebivalstva dosega le okrog 30 članov. Po spominu Marije Dolenc, članice in nekaj časa tudi sekretarke krajeвне organizacije ZKS, je to zgolj ocena, ker je bila večina članov organiziranih v osnovnih organizacijah ZKS na delovnih mestih in ne v krajevni osnovni organizaciji.

nadzorom ter nagajanjem policistov ali fašistov. Se v teh primerih vidi le nagonška podrejenost avtoritetam in je tako obnašanje torej plod človeškega značaja? Kaže, da so bile zelo pomembne prijateljske in sorodstvene vezi. Predvsem nisem zasledil večjih ideoloških razhajanj znotraj posameznih družin. Dostikrat so bili v stranki kar vsi odrasli moški v družini. Obstajajo pa seveda tudi primeri, ko je bil najstarejši brat edini od številne družine pri fašistih, ker je bil občinski uradnik, medtem ko je bila družina v celoti protifašistično usmerjena, mlajši brat je bil npr. v partizanih že od leta 1941. Prav tako sem že omenil dva primera, ki sta bila do kapitulacije Italije v PNF, potem pa sta aktivno sodelovala s partizani oziroma OF. Generacijsko so bili pod največjim pritiskom tisti, ki so se morali v tridesetih letih gospodarsko in socialno osamosvojiti, to je generacija, rojena večinoma v drugem desetletju stoletja oziroma okrog leta 1910. Za nekatere (tudi domnevne) člane PNF imam žal le približne podatke o njihovem rojstvu, vendar lahko ugotovimo, da je bilo število obravnavanih oseb, rojenih v času, ki sem ga označil za rizičnega, to je med letoma 1905 in 1917, enako tistim, ki so bili rojeni pred tem letom, torej starejših.

Vsakdanji odnosi med ljudmi, sosedi, sodelavci, pri gostilniških omizjih in verjetno tudi z družinskimi člani italijanskih priseljencev so, ne glede na članstvo v PNF, bili bolj ali manj normalni, miroljubni in celo prijateljski. Obnašanje treh prej omenjenih "hudih" fašistov, ki so svojo politično pripadnost agresivneje kazali v odnosu do drugih prebivalcev, lahko verjetno najbolj pripišemo njihovem značaju, deloma pa gotovo tudi njihovem socialnemu ali profesionalnemu položaju, ki so ga branili s pretiranim dokazovanjem svoje politične lojalnosti. Otroci priseljencev so se v vsakodnevni igri s slovenskimi vrstniki večinoma naučili pogovorne slovenščine. Ko so se največ že po kapitulaciji Italije, nekaj pa še ob koncu vojne italijanski priseljenici odselili – razen prej omenjenih primerov dveh z domačinkami oženjenih karabinjerjev in ene številne družine –, so z nekaterimi družinami še obdržali prijateljske odnose. V prvih povojnih letih seveda manj, vendar so jih kasneje obnovili.

Vsakodnevno življenje pod italijanskim fašizmom, če odmislimo narodno (jezikovno) zatiranje, vendarle ni bilo ideološko zelo obremenjeno. To se zdi za totalitarni režim po svoje celo razumljivo, saj politično opredeljevanje, razen za eno samo opcijo, ni bilo dovoljeno. Ljudje namreč članstva v PNF večinoma niso sprejemali kot zlo samo po sebi, temveč bolj kot nujnost za kolikor toliko normalno preživetje. To pa njihovih medsebojnih odnosov ni posebej obremenjevalo.

Spori med komunisti

Teza, ki sem jo postavil v naslovu, mi je pri tej raziskavi rabila kot metodološko orodje in je seveda ne gre razumeti kot brezpogojno trditev. Stvari so pričakovano nekoliko bolj zapletene, zato presojo, ali gre za spor med generacijama ali ne, prepuščam bralcem samim.

Kot izhodišče raziskave se mi je postavilo nekaj vprašanj:

1. Je sploh mogoče govoriti o različnih, to je bolj ali manj ločenih generacijah slovenskih komunistov med obema vojnama?
2. Če generacije lahko približno razmejimo, ali je prišlo v komunističnem gibanju na Slovenskem v tem času do sporov na generacijski ravni?
3. Da bi to ugotovili, moramo najti in analizirati: Kaj so glavni vzroki sporov med slovenskimi komunisti do druge svetovne vojne? Zaradi konspirativne narave njihovega političnega dela je to večkrat zelo težko, zato nam lahko o medsebojnem ("medgeneracijskem") zaupanju veliko pove politična in življenjska usoda generacije (ali skupine), ki je izgubila politični vpliv.
4. Končno se v razpravi dotikam tudi vprašanja: Kakšno vlogo je v teh sporih imel Dušan Kermavner?

*

Če se sedaj vrnem k prvemu vprašanju, je treba kratko pojasniti stanje komunistične organizacije v teh

letih. O dveh različnih generacijah slovenskih predvojnih komunistov je zelo jasno pisal že Vlado Kozak ob Kidričevi smrti leta 1953. Vsaj od takrat se je teza o dveh generacijah v publicistiki ves čas pojavljala in gotovo tudi ne brez kakršne koli realne osnove. O odločnem nastopu novih, mlajših ljudi v gibanju po razbitju organizacije v letih 1929 in 1930 so govorila neizpodbitna dejstva. O drugačnih časih v tridesetih letih: o diktaturi, o ostrem policijskem pritisku in nezakonitem obračunavanju policije s skrivno sekto komunistov, o veliki gospodarski krizi, brezperspektivnosti, o hitrem uničenju komunizma leta 1933 tam, kjer je svetovno delavsko gibanje pod Stalinovim vodstvom polagalo največje upe za nujno zmago v Evropi, to je v Nemčiji, o vseh teh samoumevnostih takoj po vojni ni bilo vredno izgubljeni besed. Povsem razumljivo so drugačni časi v tridesetih letih prinesli tudi drugačne potrebe, drugačen način razmišljanja in delovanja. Medtem ko so bolj sproščena dvajseta leta po umiritvi revolucionarnosti v letih neposredno po vojni med komunističnimi voditelji iskala ostra polemična peresa za utemeljevanje upravičenosti in prvenstva v delavskem gibanju, so težja trideseta leta zahtevala izučene profesionalne organizatorje. Za utemeljitev preloma s starejšo generacijo komunističnih voditeljev, tudi če je šlo samo za utrditev vpliva med dvema različnima skupinama znotraj gibanja, so bile seveda vse te konceptualne in taktične razlike dobrodošle in večinoma nujne, saj je bila teoretska podkovanost med protagonisti novega "znanstvenega" pristopa v družboslovju in socialni akciji prvi pogoj za uveljavitev.

O dveh različnih generacijah je slikovito pisal Vlado Kozak, ko je po Kidričevi smrti opisoval sprejem in idejno vzgojo nove generacije, v kateri sta se konec dvajsetih let znašla tudi Kidrič in Kardelj: *"Dve generaciji revolucionarjev, ki sta se pred petindvajsetimi leti srečevali v njem (v Delavskem domu na današnjem Novem trgu v Ljubljani, op. E. D.), sta si ga nekam čudno razmejili. Nam mladincem so postale vlažne, zatohle sobe zadaj na dvorišču naš pravi dom, naša šola in naša cerkev hkrati. Tam ni bil noben dan predolg, nobena predavanja predolgočasna, nobena diskusija nezanimiva in vsi smo verjeli v lepši svet in hoteli smo starega čimprej spremeniti.*

V sprednjih gostilniških prostorih 'Doma' pa je posedala tista starejša generacija na pol brezposelnih na pol profesionalnih revolucionarjev, ki je po Zaloški cesti in železničarskem štrajku bila vržena iz služb. Tu so sedaj posedali razni 'zgodovinski strojevodje' in čitajoč časopise prežali na vesti, da bo nekaj počilo v Nemčiji ali kjerkoli drugod in da se bo potem vse na svetu spremenilo. Sedaj so drugi strojevodje vozili namesto njih vlake in namesto njih govorili tudi v strokovnih organizacijah o tistih navadnih in vsakdanjih krušnih stvarih, ki so bile ljudem tako razumljive. Njim se je revolucija, ki so jo pred leti držali skoraj že v rokah, odmikala vedno bolj v nedogled. Da bi si krajšali svoj prazni in grenki čas, so radi vrgli karte in izpili svoj kozarec cvička ter niso več čutili in vedeli, da revolucija hodi mimo njih, da je v glavah tistih mladincev, ki so konspirativno smukali mimo njih skozi vežo zadaj na dvorišče in na katere so oni nezaupljivo pogledovali izza svojih igralnih kart. (...) Cele serije slik bi moral podati, če bi hotel sedaj popisovati vse tiste državne akcije, ki sta jih vodila leta 1928 France (Klopčič, op. E. D.) in Boris (Kidrič), leta 1929, že pod diktaturo, pa večinoma Boris in Edo (Kardelj). Takrat ni bilo več stranke – vsa starejša generacija je bila v zaporih – in kljub temu je bilo več letakov kot kdajkoli poprej, rdeče zastave so vihrale z dimnikov in s tako visokih drogov, da so jih mogli snemati le gasilci, napisi so bili povsod (...).³⁰⁸

Ključno za začetek menjave generacij je bilo torej na eni strani mrtvilo med "starimi" komunističnimi voditelji. Kot pravi Kozak: "*Ta Partija se je tedaj sektaško zaprla v svoj 'Delavski dom', od tam pa vodila preko svojega časopisa 'Enotnost' papirnate boje s socialdemokratskimi voditelji za enotno fronto proletariata, in to natanko tako, po navodilih Kominterne, kakor vse komunistično časopisje širom po Evropi.*"³⁰⁹ Hitrejšo uveljavitev drugi, mladi generaciji pa je na drugi strani omogočila kraljeva diktatura v Jugoslaviji, poziv Komunistične partije na vstajo in posledično policijsko razbitje ilegalne mreže komunistične organizacije v prvih letih diktature. V Sloveniji je velik pritisk policije na komunistično gibanje

³⁰⁸ Kozak, Kako je tovariš Kidrič postal komunist?, str. 2.

³⁰⁹ Prav tam.

sprožil že Anton Korošec kot predsednik vlade in notranji minister poleti 1928. V aretacijah v začetku septembra 1928 je bilo aretiranih okrog 30 oseb, osumljenih komunizma.³¹⁰ Potem je bil 14. aprila 1929 za več kot 5 let zaprt sekretar Pokrajinskega sekretariata KPJ za Slovenijo in član Politbiroja KPJ Jaka Žorga (1888–1942).³¹¹ Urednika različnih komunističnih časopisov in člana najožjega vodstva Alberta Hlebca (1898–1939) po vrnitvi s 6. kongresa Kominterne jeseni 1928 zaradi policijskega iskanja ni bilo več v domovino. Ravno tako so bili že leta 1929 zaprti Žorgov starejši brat in bivši član Politbiroja CK KPJ (med letoma 1926 in 1928) Marcel Žorga (1883–1969), njegov namestnik Dragotin Gustinčič (1882–1974) in tajnik Pokrajinskega sekretariata jeseni 1928 Dušan Kermavner (1903–1975). Slednji je bil zaprt kljub temu, da se je po sporu z Gustinčičem na božični pokrajinski konferenci konec 1928 z novim letom 1929 umaknil iz neposrednega partijskega dela, da bi končal študij prava.³¹² Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije iz leta 1986 sicer navaja, da je bilo samo v letu 1929 v vsej državi postavljenih pred sodišče 220 komunistov, a hkrati poudarja, da se je množičnim aretacijam in razbitju partijskih in skojevskih organizacij navkljub uspelo obema organizacijama v Sloveniji obdržati vse do aprila 1930.³¹³ To, spričo aretacij omenjenih vodilnih članov KPJ v Sloveniji, drži le deloma.³¹⁴ Po uvedbi kraljeve diktature 6. januarja 1929 sta politične zadeve v pokrajinski organizaciji reševala v glavnem Gustinčič in organizacijski sekretar CK KPJ Viktor Koleša (1884–1946), ki se je v Ljubljano vrnil v začetku januarja 1929. Verjetno po aretacijah navedenih komunističnih voditeljev je bil, potem ko je odslužil vojaški rok, za sekretarja pokrajinske organizacije imenovan France Klopčič (1903–1986), zelo dejaven v pokrajinski organizaciji pa je bil še pokrajinski sekretar SKOJ, študent

³¹⁰ Filipič, O življenju in delovanju Dušana Kermavnerja med leti 1903–1929, str. 344.

³¹¹ ARS, AS 1546, Jaka Žorga.

³¹² ARS, AS 1546, Dragotin Gustinčič, Dušan Kermavner.

³¹³ Morača, Stojanović (ur.) et al., Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, str. 107.

³¹⁴ ARS, AS 1546, življenjepisi: Jaka Žorga, Marcel Žorga, Dušan Kermavner, Dragotin Gustinčič.

medicine Maks Strmecki (1908–1943). Klopčič je bil leta 1925 sicer član sekretariata CK KPJ v Beogradu in nekaj časa v Zagrebu, leta 1926 je bil urednik "Delavsko kmetskega lista", leta 1927, pol leta pred vpoklicem k vojakom, pa je bil strankin instruktor v Mariboru.³¹⁵ Do leta 1929 torej ni bil član ožjega komunističnega vodstva v Sloveniji in je funkcijo sekretarja pokrajinskega komiteja prevzel verjetno zato, ker so bili drugi takrat že zaprti.

Zaradi množičnih aretacij in policijskih vdorov v skrivno organizacijo se je Politbiro CK KPJ leta 1929 najprej preselil iz Beograda v Zagreb, jeseni 1929 pa v Ljubljano, kjer je Klopčič postal njegov organizacijski sekretar. Pristojen je bil, da mu omogoča pogoje za uspešno konspirativno delovanje, k političnemu delu Politbiroja pa ni bil pripuščen.³¹⁶ Februarja 1930 se je nevarnost policijskega vdora povečala tudi v Ljubljani. Marca se je Politbiro preselil na rezervno skrivališče pri Velenju, Klopčič pa se je umaknil v Avstrijo in potem naprej v Moskvo. Vdor se je potem zgodil konec aprila in na začetku maja 1930, ko so zaprli okrog 100 slovenskih komunistov, okrog 20 pa jih je emigriralo, med njimi tudi Koleča. Slovenska pokrajinska organizacija je praktično prenehala delovati za skoraj leto in pol, aktivne so ostale samo nekatere krajevne ali regionalne organizacije, a večinoma brez povezav, Politbiro CK KPJ pa se je v celoti preselil na Dunaj.³¹⁷

Zaprti so bili tudi vidnejši predstavniki nove generacije SKOJ-a, ki so se ob zaključevanju srednje šole vključevali v komunistično gibanje konec dvajsetih let. Zelo pomembna je bila skupina okrog dvajsetih mladeničev v Ljubljani, večinoma dijakov in študentov, t. i. Štrajzlov krožek, ki ga je neformalno vodil Vlado Kozak (1907–1985). Večina je bila v SKOJ sprejetih leta 1928, rojeni so bili okrog leta 1910. Najbolj zagnana med njimi, Boris Kidrič (1912–1953) in Edvard Kardelj (1910–1979), sta bila zaprta že novembra oziroma de-

³¹⁵ ARS, AS 1546, France Klopčič, Življenjepis, str. 3–4; Klopčič, Desetletja preizkušanj, str. 341–345.

³¹⁶ ARS, AS 1546, France Klopčič, Življenjepis, str. 4; Morača, Stojanović et al. (ur.), Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, str. 107.

³¹⁷ Klopčič, Desetletja preizkušanj, str. 383–386 in 391–393.

cembra 1929. Kidrič je dobil eno leto,³¹⁸ Kardelj pa je bil zaradi pomanjkanja dokazov hitro izpuščen, vendar že dva meseca kasneje, februarja 1930, že kot sekretar Pokrajinskega komiteja SKOJ za Slovenijo zaprt za dve leti, do februarja 1932.³¹⁹

Vendar pa je ob izpustitvi iz prvega zapore Kardelj, kot je kasneje sam povedal, našel že precej živahno organizacijsko delovanje. *“Ni me začudilo, da sem komaj dvajsetletnega Kidriča našel v vlogi vodilnega človeka pri obnavljanju raztrganih vezi med ostanki partijske organizacije in revolucionarnega komunističnega gibanja sploh. Jasno mi je bilo, da človek s tolikšno energijo, kot jo je imel Kidrič, ni sposoben čakati na to, da se bodo stvari urejale same po sebi ali pa da bo partijsko organizacijo obnavljala emigracija iz tujine, ki se je takrat znova dušila v hudih frakcijskih bojih.”*³²⁰ Kidrič naj bi začel s komunistično organizacijo na univerzi že v začetku leta 1931, čeprav se je sam vpisal na kemijski oddelek Tehniške fakultete šele po opravljeni privatni maturi jeseni tega leta.³²¹ Po povezavi z nekaterimi komunističnimi organizacijami v ljubljanski okolici, v Rogaški Slatini, Mariboru in na Jesenicah naj bi to študentsko jedro s še nekaj člani ljubljanskih organizacij verjetno jeseni 1931 oblikovalo začasno pokrajinsko vodstvo KPJ, ki pa je še vse leto, do septembra 1932, delovalo brez redne povezave s CK na Dunaju. Zanimivo je, da je bil verjetno poleti 1931 z isto nalogo že drugič v Ljubljani sekretar pokrajinskega komiteja za Slovenijo, sicer Hrvat Matija Gacić, ki ga je CK KPJ na Dunaju imenoval prav za to, da spet organizira pokrajinsko partijsko središče, a mu je to dvakrat spodletelo.³²² Sekretar te začasne organizacije v Sloveniji leta 1931 naj bi bil po eni informaciji učitelj – defektolog, delujoč v Ljubljani, Janez Perenič (1905–1947), po drugi Boris

³¹⁸ Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 60–67.

³¹⁹ Savin, Edvard Kardelj, str. 413.

³²⁰ Boris Kidrič se je rodil 10. aprila 1912; Delo, 8. 4. 1972, Intervju Edvarda Karda-lja, citirano po Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 69.

³²¹ Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 67; Trampuž, KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934, str. 21; Kre-menšek, Slovensko študentsko gibanje 1919–1941, str. 165.

³²² Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 70.

Kidrič.³²³ Z nekaterimi komunističnimi organizacijami v SV Sloveniji (Zasavski Revirji, Ravne na Koroškem) je takrat vzdrževal stik predstavnik SKOJ pri CK v emigraciji Karel Hudomalj (1905–1944). Organizacija se je še naprej širila in izpopolnjevala po Kardeljevem prihodu iz ječe februarja 1932. Spet je začelo izhajati ilegalno komunistično glasilo Rdeči prapor. Sredi leta 1932 so vse povezave s krajevnimi organizacijami spet delovale, izvršni odbor Pokrajinskega komiteja je sestavljalo 5 intelektualcev in en delavec, v plenumu pa so komite dopolnjevali predstavniki okrožnih organizacij, torej še 7 delavcev. Hkrati so Pokrajinski komite reorganizirali po teritorialnih enotah. Članstvo v KPJ v slovenskem delu države je do jeseni 1932 naraslo na 450 članov v 60 osnovnih organizacijah, t. i. celicah. Vsaj od te reorganizacije, verjetno julija 1932, naj bi bil sekretar pokrajinskega komiteja Boris Kidrič, ki se je posvečal bolj organizacijskim problemom, v propagandnem delu pa naj bi ga, po lastnem pričevanju, dopolnjeval Kardelj.³²⁴ *“Glede na začasni karakter novega vodstva nismo formirali posebnega vodstva za SKOJ, pa tudi sekretarja Pokrajinskega komiteja nismo volili,”* se je 25 let pozneje spominjal Kardelj.³²⁵ Tudi na državni ravni je bil SKOJ obnovljen šele novembra 1933, v Sloveniji pa potem aprila 1934.³²⁶ Kidriču je bilo takrat 20 let, Kardelju 22 in bi morala oba biti po pravilih Kominterne še člana SKOJ-a (do 24. leta starosti). Člani vodstva SKOJ-a v Sloveniji v letu 1929 so torej brez formalnega vstopa v pravo članstvo KPJ leta 1932 prevzeli Pokrajinski komite za Slovenijo.

Marca 1933 se je po devetih letih emigracije v Slovenijo vrnil komunist “prve generacije” Miha Marinko (1900–1983), rudar, ki se je nekaj časa izobraže-

³²³ Trampuž, KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934, str. 23, op. 29.

³²⁴ Prav tam, str. 27; Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 68–69.

³²⁵ Kardelj, Po petindvajsetih letih, citirano po Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 68.

³²⁶ Na Dunaju je 5. novembra 1933 začasno vodstvo CK SKOJ kot sekretar prevzel Karel Hudomalj, člana pa sta bila še Edo Kunštek in Karel Luter, v Sloveniji pa je sredi aprila 1934 postal organizacijski sekretar SKOJ Tone Tomšič in je kot predstavnik SKOJ deloval tudi v pokrajinskem vodstvu KPJ. Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 110–111.

val na Komunistični univerzi narodnih manjšin zahoda (KUNMZ) v Moskvi. Po Kidričevi aretaciji 15. aprila 1933 (do 15. novembra 1933 v preiskovalnem zaporu) je bil Marinko od CK KPJ na Dunaju imenovan za političnega sekretarja Pokrajinskega komiteja. To je ostal do svoje aretacije 9. maja 1934, ko je bil aretiran tudi organizacijski sekretar Pokrajinskega komiteja Vilibald Konte (1908–1951). Kidrič pa se je po vrnitvi iz zapora novembra 1933 bolj posvetil obnavljanju SKOJ-a. Po aretaciji Marinka in Konteja sta Kardelj in Kidrič sestavila novo pokrajinsko vodstvo, v katerem so bili poleg njiju še Rudi Rojc (?), Jože Brilej (1910–1981), Oskar Kovačič (1908–1944) in Karel Luter (1910–1948), slednji imenovan kot inštruktor CK-ja. Poleti 1934 se je v Sloveniji v pripravah na pokrajinske in potem na IV. državno konferenco KPJ več mesecev mudil inštruktor CK KPJ Josip Broz, kar je bilo zelo pomembno za osebno zблиžanje s Kardeljem, Kidričem in Ivanom Mačkom (1908–1993). Tako je potem na pokrajinski konferenci KPJ za Slovenijo 16. septembra 1934 v Goričanah, ki zaključuje ključno obdobje obnavljanja Komunistične partije v Sloveniji, organizacijo prevzelo novo vodstvo s pokrajinskim sekretarjem Ivanom Mačkom. Poleg Mačka so bili v Pokrajinskem komiteju še Tone Šušteršič (1903–1984?), Otokar Franko, France Hočevnar (1913–?) in Jože Brilej, Kardelj je odšel v Sovjetsko zvezo, Kidrič pa je prevzel funkcije v KPJ oziroma SKOJ na državni ravni.³²⁷

Ni pa nova generacija slovenskih komunistov še prevladala v CK KPJ, ki ga je od leta 1932 do 1937 vodil Milan Gorkič (pravo ime Josip Čižinsky, Sarajevčan češkega rodu).³²⁸ Na IV. državni konferenci KPJ za božič 1934 v Ljubljani, torej tri mesece po goričanski konferenci, so bili od 12 članov izvoljeni v novi CK trije Slovenci, in sicer vsi trije starejše generacije, komunisti iz dvajsetih let: Karel Hudomalj (1905–1944, komunist od 1924), predsednik zveze socialističnih sindikatov Strokovna komisija Franc Leskošek (1897–1983, komunist od 1926) in Miha Marinko (1900–1983, komunist od

³²⁷ Filipič, *Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča*, str. 78–82.

³²⁸ Več glej Očak, Gorkič, *Život, rad i pogibija*.

1923). Namestnika članov iz Slovenije sta postala Lovro Kuhar (1893–1950, komunist od 1920) in Boris Kidrič. Tudi razni poročevalci CK-ju³²⁹ o delu vodstva pokrajinske organizacije nove generacije so bili v sledečih mesecih zelo kritični. Zato je CK aprila 1935 sklenil, da Mačka pošlje na šolanje v Sovjetsko zvezo, za sekretarja pokrajinske organizacije pa imenuje starega revirskega komunisto iz leta 1920 Jožeta Marna (1898–1942).³³⁰ Sklenili so, da je treba od najožjega operativnega vodstva nekoliko odmakniti Miho Marinka, pritegniti pa Jožo Vilfana (1908–1987, komunist od 1934) in sekretarja pokrajinske organizacije iz dvajsetih let Jakoba Žorgo (1888–1942), ki se je takrat vrnil iz zavora. Dodatno je bil v Pokrajinski komite junija 1935 imenovan še en "stari" komunist, ing. Stane Krašovec (1905–1991, komunist od 1924).³³¹

S starimi kadri okrepljeno delovanje slovenskih komunistov, od sredine leta 1934 v smeri oblikovanja ljudske fronte in ustanavljanja posebne KP Slovenije, kar je bil v razvoju komunističnega gibanja med obema vojnoma velik obrat, so prekinile aretacije konec leta 1935. Novembra se je začelo z aretacijo vodilnih članov t. i. Zembiļa, to je biroja CK KPJ v domovini, točneje v Zagrebu. V začetku decembra je bil na ilegalni poti prek avstrijske meje ujet član Pokrajinskega komiteja za Slovenijo Otokar Franko, konec meseca sekretar Jože Marn in Jaka Žorga, v začetku januarja 1936 pred kratkim pridružen član Pokrajinskega komiteja Mirko Košir (1905–1951, komunist od 1933), konec januarja Stane Krašovec in urednik Delavskega obzornika Tone Čufar (1905–1942), v začetku februarja pa še vrsta drugih, med njimi Miha Marinko, sekretar Pokrajinskega komiteja SKOJ Lojze Očepek idr. Tako je bilo vodstvo KP v Sloveniji spet povsem razbito in dogovarjanja o ustanovitvi KPS, ki so potekala že od pomladi 1934, prekinjena. Že novembra 1935 je bil z nalogo priprave

³²⁹ Tone Ranzinger marca 1935, Adolf Muk in Blagoje Parović aprila 1935; Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 148–149.

³³⁰ ARS, AS 1546, Jože Marn.

³³¹ Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 155; ARS, AS 1546, Stane Krašovec.

ustanovnega kongresa poslan v Slovenijo poseben inštruktor CK KPJ Karel Hudomalj. Po množičnih aretacijah pa je bil Hudomalj, še vedno z enako nalogo za ustanovitev KP Hrvaške, poslan naprej v Zagreb, v Sloveniji pa ga je nadomestil Karel Luter (1910–1948, član SKOJ od 1926). CK KPJ je kljub aretacijam in obglavljenju organizacije v Sloveniji in na Hrvaškem vztrajal pri ustanovnih kongresih KPS in KPH še aprila 1936,³³² kar je jasno pričalo o slabi obveščenosti o dogajanju in stanju organizacije v domovini.

Junija 1936 je komunistično organizacijo zadel nov udarec. Po aretaciji Hudomaljeve kurirke na meji je policija aretirala še nekaj članov CK KPJ na Dunaju, med njimi tudi Borisa Kidriča, sekretarja CK SKOJ. Pokrajinski komite je od avgusta 1936, ko je bil po šestih mesecih brez obsodbe izpuščen iz preiskovalnega zapora, vodil Mirko Košir. Pod njegovim vodstvom je PK avgusta 1936, spričo slabih izkušenj z neprevidnostjo in odtujenostjo vodstva v tujini, poslal IK Kominterne znano sporno pismo s predlogom o ustanovitvi samostojnih nacionalnih KP v Jugoslaviji v neposredni povezavi s Kominternom. CK KPJ naj bi, po tem predlogu, deloval le še kot koordinator med njimi.³³³ Do podobnih sklepov je po zmedu z napačno razumljenimi navodili o reorganizaciji prišla tudi pokrajinska konferenca SKOJ septembra 1936. Spore je potem jeseni 1936 po vrnitvi iz Moskve začel reševati Tito, marca 1937 pa je po ravno tako dolgo zavlačevani vrnitvi iz Moskve v Slovenijo končno prišel Edvard Kardelj in stvari uredil z ustanovnim kongresom KPS v okviru KPJ 17. aprila 1937 na Čebinah. Izvoljen je bil devetčlanski CK KPS, v katerem

³³² Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 162–175.

³³³ Pomembno vlogo pri akciji za ustanovitev razmeroma samostojne KP Slovenije v okviru KPJ je imela Marija Vilfan, ki je v tem smislu pisala Kominterni poročilo o razmerah v slovenski organizaciji julija 1936. V Biografiji, napisani 30. julija 1947, je s potrebno samokritičnostjo in distanco o tem napisala: *„Julija 1936 sem odšla na enomesečni študij v Pariz s francosko štipendijo. Eden od takratnih tovarišev iz Pokrajinskega komiteja, tovariš Mirko Košir, mi je naročil, da v tujini spet vzpostavim stik s tovariši iz Kominterne in napišem poročilo o razmerah v domovini. To sem res naredila. Prek tovarišev iz italijanske KP, s katerimi sem imela stike leta 1934 v zvezi s problemom Julijske krajine, sem napisala poročilo za Kominternom. V poročilu sem opisala napake, ki so jih delali na terenu, vendar poročilo seveda ni bilo objektivno, ker sem sama bila neizkušen partijec in me ni vodila želja, da bi partijo utrdila, temveč strah, da bi tudi sama postala žrtev.“* ARS, AS 1551, Marija Vilfan.

je od starega Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo ostal samo njegov bivši sekretar Mirko Košir, nisem pa mogel ugotoviti, do kdaj. Vendar ne moremo reči, da je bilo novo vodstvo slovenske komunistične organizacije povsem v rokah nove, mlajše generacije komunistov. Sekretar CK je formalno postal starejši komunist in hkrati član Politbiroja CK KPJ Franc Leskošek, čeprav je bil dejanski voditelj Kardelj. Člani od starejše generacije pa so bili vsaj še Miha Marinka, Vencelj Perko ter eden od treh kandidatov za člana Franc Salamon, vsi delavci. V kategoriji izobražencev, ki so v prejšnjih obdobjih navadno prevladovali, sta ostala samo učitelj Kardelj in profesor Mirko Košir, ki je bil po rojstvu sicer starejši (rojen 1905), po članstvu v KP pa mlajši, vključen šele leta 1933.³³⁴

Z ustanovitvijo KPS lahko zaključimo menjavo generacij v slovenskem komunističnem gibanju. Kot vidimo, generacijsko načelo pri menjavi ne velja dosledno. Najbolj očitna in jasna generacijska menjava je razvidna v obdobju obnavljanja organizacije v letih 1932 in 1933. Zmotil jo je že prihod desetletje starejšega Marinka iz Moskve leta 1933, pozneje pa zlasti pritegnitev Leskoška. Kooptiranje novih starejših članov v Pokrajinski komite s strani CK leta 1935 pa predstavlja pravo prekinitev vpliva Kidriča in Kardelja v Pokrajinskem komiteju. Karel Hudomalj, Lovro Kuhar (kot organizacijski sekretar CK na Dunaju), Karel Luter, Jože Marn in Mirko Košir so bili, kot kaže, skupina zunaj vpliva Kardelja in Kidriča, ki sta bila v letih 1935 in 1936 odrinjena od neposrednega nadzora nad pokrajinsko organizacijo. Koliko so vsi našteti res delovali kot usklajena skupina, je drugo vprašanje. Skupna jim je predvsem samostojnost mišljenja in delovanja glede na vpliv Kidriča in Kardelja. V ta krog so mogoče spadali še Aleš Bebler, Stane Krašovec in zakonca Jože ter Marija Vilfan³³⁵, ki

³³⁴ Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, str. 88–91; Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 181–198.

³³⁵ Z Lovrom Kuharjem so sodelovali pri ponesrečenem poskusu množične organizacije pod vplivom komunistov z imenom Slovenski narodni revolucionarji v letih 1932 do 1934. Gibanje SNR je poskusilo ujeti v jadra množično nezadovoljstvo, ko je bilo ponovno obujeno nacionalno vprašanje v Jugoslaviji po uvedbi kraljeve diktature in njeni nameri, da bo državo hitro nasilno etnično unificirala. Plod tega delovanja

pa v nasprotju z zgoraj navedeno peterico niso bili tako kruto izločeni iz politike, temveč po obvezni samokritiki in kesanju po vojni poslani "na pokopališče slonov", v diplomacijo. Za vrnitev neposrednega vpliva Kardelja in Kidriča v pokrajinski organizaciji ima verjetno največ zaslug postopno vzpenjanje Josipa Broza v CK KPJ v tem času.³³⁶ Obe skupini, tako tista, ki je s Kidričem in Kardeljem tesno sodelovala, kot tista, ki naj bi bila prvi nasprotna, pa nista generacijsko enotni. V prvi skupini imata pomembni mesti npr. Leskošek in Marinko, ki sta starejša. Luter in Košir iz druge skupine pa bi po starosti, še bolj pa po času pridružitve gibanju bolj sodila v drugo generacijo, bližje Kidriču in Kardelju.

**

Kaj so glavni vzroki sporov med slovenskimi komunisti pred 2. svetovno vojno?

Velik pomen frakcijskih bojev znotraj KPJ Ivo Banac utemeljuje prav s prepletenostjo z nacionalnim vprašanjem v Jugoslaviji in v KPJ. Frakcije v KPJ se niso preprosto pojavljale po posameznih časovnih stopnjah, kot bi jih narekovala vsakokratne generacijske in interesne razlike, temveč so se že od začetka razmeroma trdno ustalile, ker so hkrati izražale tudi razlike v stališčih do nacionalnega vprašanja. Zato vsakokratni zmagovalci v frakcijskih bojih niso mogli brez določenega tveganja preprosto zamenjati stališč, predvsem tistih, ki so

je bila najprej brošura "Put k oslobodjenju hrvatskog naroda", ki je izšla v začetku leta 1932 na Dunaju, konec leta pa še brošura "Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda" avtorja Lovra Kuharja. Hkrati sta se slovenskega nacionalnega problema v Jugoslaviji lotila tudi Dragotin Gustinčič v Moskvi in Edvard Kardelj doma. Več o tem glej Pleterski, Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ – KPS, str. 311–315; Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 114–115.

³³⁶ Na drugi strani je bila skupina zunaj Kidrič-Kardeljevega vpliva verjetno tudi v nemilosti pri političnem sekretarju CK KPJ Milanu Gorkiču, ki je v smislu ljudskofrontne politike opustil staro komunistično tezo o nujnosti razbitja "versajske" Jugoslavije in s povezovanjem z drugimi opozicijskimi političnimi skupinami, ki so delovale tudi kot slovensko, hrvaško itd. nacionalistično proti srbski hegemoniji, trdno zagovarjal načelo ohranjanja Jugoslavije. Več o tem Banac, Sa Staljinom protiv Tita, str. 72–74. O odnosu Gorkiča do "separatistične" skupine slovenskih komunistov (Košir in drugi) priča tudi Janez Perenič v pismu Zdenki Kidrič z dne 2. septembra 1945, ki opisuje hudo reakcijo Gorkiča na Pereničev odgovor, da nima nič proti, če vodilni člani slovenske KP mislijo, da bi bila samostojna KPS dobra rešitev. ARS, AS 1546, Janez Perenič.

bila kakorkoli povezana z nacionalnim vprašanjem.³³⁷ Nacionalno vprašanje v KPJ pa ni vključevalo le neposrednega stališča do reševanja mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji, temveč tudi stališča do organizacije in hierarhije odločanja med pokrajinskimi in centralnim komitejem znotraj KPJ. Samo kot načelno stališče do reševanja mednacionalnih odnosov v Jugoslaviji je bilo nacionalno vprašanje za slovenske komuniste zadovoljivo rešeno z razpravo in zaključno resolucijo 3. državne konference KPJ v letu 1923 oziroma januarja 1924.³³⁸

Prvi znan načelni spor s posledicami izstopa iz KP ali oblikovanja frakcij je znan iz začetka leta 1923. 15. aprila 1923 so bili dotedanji sekretar slovenskega dela KP Lovro Klemenčič in člana vodstva Vladislav Fabjančič ter začasno tudi Milan Lemež odstavljene ter izključeni iz KP zaradi neposrednega sodelovanja s socialisti pri ustanovitvi Socialistične stranke delovnega ljudstva za parlamentarne volitve marca 1923. Pred tem je bilo za načelnost komunistične politične taktike še bolj vprašljivo sodelovanje s krščanskimi socialci in narodnimi socialisti na volitvah za ljubljanski občinski svet konec leta 1922.³³⁹ Sporno vprašanje je bilo: kako široko je lahko sodelovanje komunistov v t. i. enotni fronti proletariata, s čimer so bile tesno povezane specifične razmere v Sloveniji v nasprotju z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami.

Drugi načelni spor je leta 1925 pripeljal do izključitve vodilne trojke v slovenskem delu KPJ: Cirila Štuklja, Alojza Sedeja in Ivana Makuca. Glavni problem je bil spet stopnja sodelovanja s socialdemokrati. Po interpretaciji glavnega kritika take politike Franceta Klopčiča, pomembno vlogo v tej kritiki s strani SKOJ-a pa je imel tudi Dušan Kermavner, so bili v vodstvu stranke preveč prisotni ostanki socialdemokratske miselnosti in delovanja, predvsem v sindikatih, in prepočasna boljše-

³³⁷ Banac, *Sa Staljinom protiv Tita*, str. 56–57.

³³⁸ Perovšek (ur.), *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923*, str. 50 in 398–404; Pleterski, *Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ-KPS*, str. 301–303.

³³⁹ Filipič, *O razvoju in delovanju KPJ v Sloveniji med leti 1920–1924*, str. 100–116; Prunk, *Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922*, str. 199–228.

vizacija. Proces boljševizacije evropskih komunističnih strank je bil posebej aktualen po 5. kongresu Kominterne leta 1924, v KPJ pa pomeni prelomnico v tem pogledu njen 3. kongres leta 1926.³⁴⁰ Delovanje komunistov v sindikatih naj bi se torej premalo razlikovalo od delovanja socialdemokratov, ki so si prizadevali zgolj za izboljšanje položaja delavcev. Komunistične frakcije v sindikatih naj bi premalo naredile za mobilizacijo neorganiziranih množic in za stavkovna gibanja, ki bi množice revolucionirale.³⁴¹ Glede na odnos med revolucijo za vsako ceno in širšimi interesi industrijskega delavstva lahko ta spor označimo tudi s klasično oznako o razlikah med levico in desnico v KPJ.

Spori tretje vrste so se začeli po obnovi KPJ v tridesetih letih. Zaradi neodzivnosti osrednjega komunističnega vodstva v emigraciji pri pripravi propagandnega in izobraževalnega materiala naj bi se že leta 1932 v Sloveniji pojavile separatistične želje nekaterih slovenskih komunistov, da bi se slovenska komunistična organizacija izločila iz jugoslovanske in neposredno povezala s Kominterno. To prvo separatistično težnjo naj bi umiril sekretar Milan Gorkić z razumnim pogovorom.³⁴² Isti problem se je v pokrajinskem komunističnem vodstvu pojavil spet po velikih aretacijah in slabih stikih, očitno pa tudi zaradi slabega razumevanja specifičnih slovenskih razmer, poleti 1936 pod vodstvom pokrajinskega sekretarja Mirka Koširja.³⁴³

Najmanjši skupni imenovalec omenjenih sporov so kvečjemu precej drugačne razmere med industrijskim delavstvom v slovenskem delu države v nasprotju z drugimi jugoslovanskimi pokrajinami in iz teh razlik izvirajoča nasprotja in nerazumevanja med slovenskimi

³⁴⁰ Več o tem glej Jakšić, Boljševizacija i prvi otpori procesu boljševizacije KPJ, str. 65–84; Nikolić, Boljševizacija KPJ 1919–1929, str. 54–56.

³⁴¹ Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), str. 117–128; Klopčič, Desetletja preizkušenj, str. 236–239.

³⁴² Nedog, O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju, str. 368; Trampuž, KPJ na Slovenskem 1929–1934, str. 24–28; vprašanje separatizma slovenskih komunistov v letih 1932 in 1933 zelo nejasno omenja tudi Filipič, Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča, str. 75.

³⁴³ Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 181–198; Nedog, Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji od leta 1935 do 1941, str. 88–91.

komunisti samimi o stopnji sodelovanja, prilagajanja in sledenja skupni jugoslovanski organizaciji. Lahko bi rekli, da ima narava teh načelnih sporov bolj malo skupnega z mogočim generacijskim konfliktom. Če pa omenjene spore povežemo z bojem za vpliv in prevlado določenih skupin znotraj organizacije, potem so vsa načela, različne politične in idejne usmeritve ter generacijske razlike vedno dobrodošle. Do podobnega zaključka je pri analizi sporov znotraj KPS prišla tudi Jera Vodušek Starič, ki ugotavlja, da bistvo frakcijskega boja med mlado in staro generacijo ni bilo konceptualne narave, *“temveč preprosto boj za oblast”*.³⁴⁴

Kako so komunisti starejše generacije dojeli kruto realnost svoje politične odrinjenosti po vojni, nam lepo govori zapis z enega številnih zaslišanj Dragotina Gustinčiča, ko je bil zaprt ob informbirojevski krizi leta 1948. Na vprašanje, kdo je bil njegov informator o tem, da utegne izhajati politika proti starim komunistom tudi od Tita, je ugotavljal, da bi to lahko bil samo Lovro Kuhar: *“S tov. Kuhar Lovrom sva se bila našla v Ljubljani takoj, ko se je bil povrnil iz nemškega izgnanstva, to tedaj ni bilo težko, ker ni bilo še nobenih plač in tudi nobenih sredstev za življenje, smo se vsi politični ljudje hranili v skupni menzi v Unionu. Kot stara člana KPJ, ki sva marsikaj skupaj doživela, sva sedela navadno za isto mizo in sva si imela marsikaj za povedati, ker zadnjič sva se videla v Parizu 1939 ob času mojega vračanja iz Španije. Kuhar je seveda takoj opazil, da sem jaz odrinjen od vsega političnega dela in se je takoj moralo zastaviti vprašanje zakaj. Jaz sem mu pripovedoval in to je tudi on sam vedel, da nisem imel nikoli nobene kontroverze z nobenim od našega sedanjega strankinega vodstva, posebno ne s tov. Kardeljem in s tov. Kidričem in da se mi zato tako postopanje z menoj zdi zelo čudno, posebno v trenutku, ko je tolika potreba po marksistično podkovanih ljudeh. Pripovedoval sem Kuharju, da me Kardelj, ko je bil pozimi 1944. leta v Moskvi, ni povabil na skupni sestanek, na katerem je govoril z drugimi, da sem ga v Beogradu ob svojem povratku iz Moskve prosil za razgovor in da se je takega razgovora tudi izognil. Ko se je bil*

³⁴⁴ Vodušek Starič, *Med ljudsko demokracijo in demokracijo*, str. 309.

potem sestal republikanski kongres OF v Ljubljani sem mu pripovedoval, da so mi bili najprej poslali povabilo na kongres, da so pa to povabilo zopet umaknili in da je to zame vendarle naravnost sovražen in neverjeten afront. Pripovedoval sem mu tudi, da so me pustili v Trstu na cedilu in da me niso povabili k vkorakanju v Ljubljano. Po razmotrivanju teh in sličnih žalitev mi je Kuhar priznal, da je on približno v istem položaju in tako sva prišla do sklepa, da je to linija CK KPS ne samo proti nama dveh, temveč proti vsem starejšim komunistom v Sloveniji. Oba sva smatrala to kadrovsko politiko za zgrešeno, za nedemokratsko v smislu nepotrebne (verjetno pomotoma vrinjena beseda, op. E. D.) strankine demokracije. Bila sva mnenja, da če ima CK kaj proti nam posameznikom, bi moral to kritizirati in povedati, ne pa molče žaliti nas.”³⁴⁵

Ker imamo o zakulisnih bojih med različnimi skupinami znotraj slovenske komunistične organizacije zelo skopa in največkrat samo posredna pričevanja, nam o resnosti teh sporov lahko veliko pove politična in življenjska usoda članov domnevnih skupin. Za tovrstno raziskavo sem izbral 70 vodstvenih komunistov, to je v glavnem članov Pokrajinskega komiteja KPJ za Slovenijo in člane Centralnega komiteja ali Politbiroja KPJ iz Slovenije od leta 1920 do ustanovitve KPS leta 1937. V Arhivu Republike Slovenije sem na podlagi ohranjenih življenjepisov, partijskih dokumentov predvojnih članov KP in seznamov obsojenih na dachauskih ter infombirojevskih procesih lahko preveril partijsko in življenjsko usodo petinpetdesetih, torej 79 %.³⁴⁶ Nihče od omenje-

³⁴⁵ ARS, AS 1931, Osební dosje Lovro Kuhar, Zbrana pričevanj o Kuharju, str. 15; ARS, AS 1931, Osební dosje Lovro Kuhar, Iz zaslíšanj Gustinčič Dragota, str. 670.

³⁴⁶ Ivan Baznik, Ernest Bartulović, Tomo Brejc, Jože Brilej, Tončka Čeč, Tone Čufar, Vladislav Fabjančič, Ivan Favaj, Tone Gmajner, Rudolf Golouh, Dragotin Gustinčič, Albert Hlebec, Karel Hudomalj, Dušan Kermavner, Lovro Klemenčič, Ladislav (Slavko) Klinc, France Klopčič, Aleksander Kobler, Viktor Koleča, Jože Kolšek, Vilibald Konte, Miha Koren, Ciril Košir, Mirko Košir, Ivan Kralj, Stane Krašovec, Lovro Kuhar, Edo Kunštek, Dušan Kveder, Milan Lemež, Karel Luter, Ivan Maček, Ivan Makuc, Anton Manfreda, Miha Marinko, Josip Marn, Vladimir Martelanc, Tone Matul, Ivan Mravlje, Rajko Osterc, France Perdan, Janez Perenič, Jože Pertot, Josip Petrič, Josip Pokovec, Ivan Pristav, Tone Rancinger, Ciril Razboršek, Robert Rinaldo, An-

nih članov vodilne komunistične strukture do obnove organizacije pod vodstvom Kidriča in Kardelja in nihče od skupine, ki je za kratek čas prevladala v Pokrajinskem komiteju v letih 1935–1936 že od konca tridesetih let, posebno pa po končani vojni, ni bil več v vodilnih ali vsaj malo odločujočih organih stranke niti državne uprave. Izjemo predstavlja le skupina zgoraj omenjenih diplomatov (Bebler, Krašovec, zakonca Vilfan), za katere pa ni povsem jasno, ali jih lahko prištevamo v tako imenovan Hudomalj-Kuharjev krog, čeprav so z njima nedvomno tesno sodelovali. Tudi oznaka, namreč “Hudomalj-Kuharjev krog”, ni najbolj natančna, saj za zdaj nimamo jasnih dokazov o kontinuiteti neke politike. O Hudomaljevi vlogi imamo pričevanje Draga Lutra. Hudomalj je bil član CK oziroma ožjega vodstva KPJ na Dunaju pred Kuharjem, že od leta 1933 naj bi vodil levo frakcijo v CK, v kateri so bili še Ivo Marič, Vladimir Čopić in Drago Luter, pozneje, v letih 1935–1936, pa naj bi ji pripadal tudi Kidrič. Junija 1936 je bila vsa ta frakcija na Dunaju aretirana, po prestanih kaznih pa izgnana na Češkoslovaško. V Pragi je Kidrič napisal Gorkiču vdanostno pismo in se kesal svoje ostrine v preteklih nastopih proti njemu, vendar je bil že nekaj mesecev za tem Gorkić poklican v Moskvo, od koder se ni več vrnil. Tito je potem v Parizu izjavil, da utegne pismo Kidriču še kdaj škoditi, saj je bilo nezadovoljstvo z Gorkićem zadnje leto njegove funkcije generalnega sekretarja med člani CK splošno. Zlasti po množičnih aretacijah ob plenumu CK v Pragi in na Dunaju leta 1936 so sumili, da jih je izdal sam Gorkić.³⁴⁷ Po Gorkiču, od poletja 1937 do končnega imenovanja Tita za generalnega sekretarja leta 1939, so KPJ v Parizu začasno vodili Tito, Rodoljub Čolaković in Lovro Kuhar. V tem času je bil negotov tudi sam obstoj KPJ, saj so jo nekateri vodilni ljudje Kominterne nameravali celo razpustiti. O pomenu Lovra Kuharja lahko sklepamo tudi na podlagi tega, da je bil najstarejši med njimi, z najdaljšim partijskim stažem,

ton Rojc, Rudi Rojc, Franc Salamon, Alojz Sedej, Maks Strmecki, Boris Šlajmer, Alojzija Stebi, Ciril Štukelj, Ante Šuntajs, Anton Šušteršič, Tone Tomsic, Ljudevit (Ludvik) Vencajz, Jože Vilfan, Marija Vilfan, Ivan Vuk, Franjo Vulč, Franc Wankmüller, Mirko Weinberger, Štefan Weiss, Jakob Žorga, Marcel Žorga.

³⁴⁷ ARS, AS 1551, Drago Luter, Biografija in Dopolnilo k biografiji.

intelektualno nedvomno sposoben in ves čas samostojno misleč človek. Kljub krizi lahko rečemo, da sta bila od 1933 do začetka vojne 1939 v vrhu KPJ v emigraciji vedno močno prisotna ali Hudomalj ali Kuhar, ki nista najbolje sodelovala z novim vodstvom KP v Sloveniji.

Pomembnejše in bolj zanimive usode vodilnih članov slovenske KP pred dokončno prevlado Kidrič-Kardeljeve "frakcije" konkretneje ilustrirajo tudi medsebojne odnose sredi tridesetih let. Jaka Žorga (1888–1942), vodilni komunist dvajsetih let, je trideseta leta v glavnem predsedel v zaporih, maja 1942 so ga neposredno iz zapora odpeljali in usmrtili Nemci v Beogradu.³⁴⁸ Njegov 5 let starejši brat Marcel (1883–1969), Jakov tesni sodelavec, se je v tridesetih letih umaknil iz aktivne politike, leta 1934 se je preselil v Zagreb, bil med vojno zaprt, po vojni pa spet navadni delavec in sindikalist po raznih tovarnah do upokojitve.³⁴⁹ Glavni teoretik in zelo vplivni član najožjega vodstva v dvajsetih letih Dragotin Gustinčič (1882–1974) je bil leta 1929 zaprt, po zaporu leta 1931 pa je emigriral v Sovjetsko zvezo, kjer je sodeloval tudi pri balkanski sekciji Kominterne. Iz SZ se je vrnil šele po koncu vojne, leta 1945, kar mu je kljub velikim ambicijam onemogočilo partijsko kariero. Odstavljen je bil na novoustanovljeno Ekonomsko fakulteto v Ljubljani in ob krizi z informbirojem zaprt, ponovno sprejet v ZKS šele tik pred smrtjo.³⁵⁰ France Klopčič (1903–1986), Žorgov naslednik na mestu pokrajinskega sekretarja takoj po kraljevi diktaturi, je v Sovjetski zvezi nesrečno (po zaporih in taboriščih) preživel svoja najboljša leta in tudi najbolj usodna leta v zgodovini slovenskih komunistov od 1930 do 1956. Po vrnitvi mu je ostala samo še zgodovina oziroma, tako kot njegovemu prijatelju Dušanu Kermavnerju, zgodovinopisje.³⁵¹ Pomemben član prve generacije je bil novinar Albert Hlebec (1898–1939), urednik več komunističnih glasil in član najožjega vodstva pokrajinske organizacije. Po vrnitvi s 6. kongresa Kominterne leta 1928 je zaradi policijskega iskanja

³⁴⁸ ARS, AS 1546, Jakob Žorga; Klopčič, Žorga Jakob, str. 1008–1009.

³⁴⁹ ARS, AS 1546, Marcel Žorga; Klopčič, Žorga Marcel, str. 1009–1010.

³⁵⁰ ARS, AS 1546, Drago Gustinčič.

³⁵¹ ARS, AS 1546, France Klopčič.

ostal v tujini, delal je pri vodstvu KPJ v emigraciji, konec tridesetih let je urejal slovenski komunistični časopis "Naprej" v Pittsburghu v ZDA. Leta 1939 so ga, po nekaj nesporazumih s Kominterno, našli obešenega v uredništvu.³⁵² Viktor Koleča (1884–1946) je bil član CK KPJ do 1930, ko se je pred policijo umaknil v SZ in bil tam med vojno urednik slovenskih radijskih oddaj. Vrnil se je šele po osvoboditvi, vendar ga je menda OZNA pozimi 1945–1946 odpeljala iz zagrebškega stanovanja in ubila.³⁵³ Sem spada tudi Kermavner, a objavljam podrobnejši prispevek o njem na koncu razprave.

Pomembna je seveda še usoda prej omenjene peterice, ki naj bi v letih 1935–1936 ogrozila vpliv Kidriča in Kardelja. Karel Hudomalj (1905–1944), revirski komunist, je sodeloval že v spopadu z Orjuno leta 1924, dve leti pozneje je odšel za 6 let na študij na KUNMZ v Moskvo in je od leta 1932 opravljal pomembne funkcije pri CK KPJ v emigraciji na Dunaju: bil je povezava z domovino, inštruktor, sekretar CK SKOJ pred Kidričem in hkrati član Politbiroja CK KPJ med letoma 1932 in 1935. Po tem, ko je bil februarja 1936 odpoklican Blagoje Parović, je Hudomalj postal organizacijski sekretar CK KPJ. Najprej je bil podpornik Gorkiča. Leta 1936 naj bi vodil levo frakcijo v CK KPJ proti Gorkiču, kjer naj bi bili po Lutrovem avtobiografskem zapisu še Ivo Marić, Vladimir Čopić, Luter in Kidrič. Kuhar je takrat deloval pomirljivo, čeprav se z Gorkičem ni več strinjal. Hudomalja so izključili iz CK julija 1936, potem ko je policija na meji prišla njegovo dekle in kurirko, ki ji je Kidrič, kljub temu da so bili na Dunaju pravkar aretirani Hudomalj, Marić, Prica in Marušić, izročil knjige, denar in članke za v Ljubljano. Po Lutrovi interpretaciji naj bi s tem Kidrič prekršil osnovna načela konspiracije in ne Hudomalj. Na podlagi pričevanja kurirke je bil na Dunaju ujet in za eno leto zaprt Kidrič, dekle je dobilo 6 mesecev, aretirali so njenega očeta – starega komuniste, njenega brata, v emigracijo sta morala Dušan Kveder in spet Drago Luter.³⁵⁴ Po izpustitvi iz zapore je bil

³⁵² ARS, AS 1546, Albert Hlebec.

³⁵³ ARS, AS 1546, Viktor Koleča.

³⁵⁴ ARS, AS 1546, Drago Luter, Biografija, 11.

poslan v Francijo na politično delo z jugoslovanskimi emigranti. Po umiku CK-ja z Dunaja v Pariz (pomladi 1937) naj bi se tam nekajkrat sprl s Titom o usodi jugoslovanskih "Špancev", vedno znova pa so mu očitali tudi nepredvidnost z ujeto kurirko leta 1936, zato je bil že konec tridesetih let menda tudi izključen iz KP. Kljub temu je v začetku vojne organiziral odporniško gibanje na Dunaju. Življenje je končal leta 1944 v Mauthausenu.³⁵⁵

Lovro Kuhar (1893–1950), kot pisatelj Prežihov Voranc, ima tako kot Hudomalj premalo obdelan življenjepis političnega delovanja. V dvajsetih letih je organiziral komuniste predvsem v jugoslovanskem delu Koroške ter za CK KPJ vodil skrivni kanal za literaturo in ljudi čez avstrijsko mejo.³⁵⁶ Maja 1930 je zaradi policijske preiskave emigriral. Najprej je nekaj časa delal na Dunaju pri organizaciji Kominterne Rdeča pomoč, potem pri KP Avstrije kot propagandist med kmeti. Marca 1931 naj bi na povabilo Dimitrova odšel v Berlin, kjer je kot inštruktor za politično delo med kmeti pri Europäisches Bauernkomitee organiziral in vodil stavke kmetijskih delavcev v Romuniji, Bolgariji, Grčiji, Franciji, na Švedskem in Norveškem.³⁵⁷ Šele novembra 1932 ga je CK KPJ (Gorkič) poklical na Dunaj, kjer je kot urednik Dela 1. decembra 1932 od Beblerja prevzel nalogo "obdelave" slovenskega nacionalnega vprašanja.³⁵⁸ Z junijem 1934 je Delo postalo glasilo KP Italije za Slovence v Julijski krajini in Kuhar se je zato preselil v Pariz, kjer je ostal do konca leta 1935. Tam je pod okriljem Rdeče pomoči hkrati organiziral med jugoslovanskimi izseljenci donatorsko akcijo, ki je z leti zbrala "na stotisoče frankov", in izdajal glasilo tega gibanja "Protiv Glavnjače", ki je izhajalo do leta 1937. Na IV. državni konferenci KPJ konec leta 1934 v Ljubljani je bil izvoljen v CK KPJ, vendar se njegovega dela neposredno skoraj ni udeleževal, ker je delal v Parizu. Februarja 1936 ga je prišel v Pariz iskat

³⁵⁵ ARS, AS 1546, Karel Hudomalj.

³⁵⁶ Več o tem Filipič, Nekaj podrobnosti o političnem delovanju Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca med let 1920–1928, str. 278–287.

³⁵⁷ ARS, AS 1546, Drago Luter, Biografija, str. 2; ARS, AS 1551, Lovro Kuhar, Moj življenjepiš.

³⁵⁸ Filipič, Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS, str. 114–116.

član Politbiroja Vladimir Čopić in ga "odgnal", kot se je sam izrazil, k CK na Dunaj, kjer je moral prevzeti posle organizacijskega sekretarja CK KPJ. Vodil je priprave na konferenco CK KPJ, ki je bila konec marca v Pragi, vendar je uspešni zaključek konference preprečila češka policija, nekaj udeležencev je zaprla, med njimi tudi Kuharja. Medtem ko je bil Kuhar tri mesece v čeških zaporih, je Gorkić sklical nadaljevanje konference aprila na Dunaju. V začetku julija se je Kuhar vrnil na Dunaj, vendar so ga že tri dni po tem, ko se je javil Politbiroju, spet aretirali in zaprli za 13 mesecev. Tako se je konec avgusta 1937 vrnil v Pariz, kjer je bil takrat tudi že CK KPJ, a v razsulu, saj je bil Gorkić že aretiran v SZ. Potek konference v Pragi in nepričakovane aretacije so vrgle sum na Gorkića, da je z ovadbo policiji skušal idejna nesoglasja v CK obrniti sebi v prid.

*"V Parizu sem prevzel posle organizacijskega sekretarja pariškega punkta, vodil delo patronatskega centra, delo španskega centra in pomagal voditi Titu partijske politične in organizacijske posle. Takrat ni bilo CK, niti sekretarja in sva s tov. Titom delo na lastno pest vodila, dokler ni bilo Titu poverjeno mesto sekretarja KPJ. Kadar Tita ni bilo v Parizu, sem ga po njegovem nalogu zamenjaval, držal zvezu s Kominternom in z organizacijami v Jugoslaviji."*³⁵⁹ Skrbel je za tisk glasila Proleter, omogočil natis slovenskega prevoda Zgodovine VKP(b), vodil knjigarno Horizons in urejal arhiva CK ter Rdeče pomoči za Jugoslavijo, katere sekretar je bil od 1932 do 1939. S Titom naj bi se večkrat sporekel: očital mu je razmerje z mariborsko Nemko Herto Haas, kar mu je Tito menda zameril³⁶⁰; ko je slišal za Titovo kandidaturo za generalnega sekretarja CK KPJ, naj bi Kuhar vzkliknil: *"Če se to zgodi, uboga Partija, uboga Jugoslavija,"* kar je izvedel tudi Tito in mu ravno tako zameril.³⁶¹ O njunem osebnem razmerju veliko pove tudi prigoda po sprejetju ustave FLRJ leta 1946, ko je Tito priredil sprejem za vso skupščino, se z vsemi rokoval, njemu

³⁵⁹ ARS, AS 1546, Lovro Kuhar, Moj življenjepis (Kotlje, 18. april 1947), str. 3.

³⁶⁰ ARS, AS 1551, Lovro Kuhar, Razgovor Lidije Sentjurc z dr. Maksom Šnuderlom dne 18. junija 1979 o Prežihovem Vorancu, str. 4.

³⁶¹ ARS, AS 1546, Lovro Kuhar, Anonimka, poslana Dragu Druškoviču oktobra 1979.

pa se je namenoma izognil.³⁶² Konec avgusta 1939 je Tito odšel v Moskvo, Kuharja pa je kmalu skušala aretirati francoska policija, zato je v sporazumu z drugimi člani jugoslovanskega komunističnega vodstva v Parizu ilegalno odpotoval v Ljubljano, kjer se je Kardelju javil novembra 1939. Po Kardeljevem nalogu naj bi bil za aktivnejšo vlogo preveč kompromitiran pri oblasteh in je ostal "izoliran" vse do okupacije. V tem času se je bolj posvetil književnosti. Po italijanski okupaciji se je skrival v glavnem v Ljubljani ali njeni okolici, januarja 1943 pa je bil aretiran. Italijani sprva niso vedeli, kdo je, zanimanje zanj so takoj pokazali Nemci in poslali v Ljubljano posebnega zasliševalca iz Berlina. Septembra 1943 je bil premeščen iz ljubljanskih zaporov v Begunje, potem odpeljan v Berlin, kjer so mu ponudili predsedstvo slovenske države pod nemškim nadzorom, vendar je ponudbo odločno odklonil. Nato je bil interniran v Sachsenhausen, februarja 1945 pa v Mauthausen. Po vojni je bil poslanec ustavodajne skupščine in aktiven pri obnovi raznih kulturnih organizacij. Umaknil se je v rodne Kotlje in veliko pisal. Kljub umiku iz politike so ob pripravi za t. i. dachauske procese konec leta 1947 z zveznega ministrstva za notranje zadeve zahtevali obremenilno gradivo posebej tudi za Kuharja. Slovenski notranji minister Boris Kraigher je Rankoviću gradivo poslal, vendar pripisal, da glede Kuharja po njegovem mnenju ni dovolj materiala za sum.³⁶³ Kot kaže, so ga zaradi literarnega ugleda in bolezni pustili, da je umaknjen v rodnem kraju na Koroškem umrl zaradi bolezni, ki jih je prinesel iz koncentracijskih taborišč.³⁶⁴

Karel ali Drago Luter (1910–1948) je bil Korošec iz Kuharjevega kroga. Kuhar mu je bil duhovni oče, kot se je sam izrazil, in ga je že 17-letnega pošiljal kot kurirja v tujino. Med letoma 1929 in 1932 je bil na KUNMZ v

³⁶² ARS, AS 1551, Lovro Kuhar, Razgovor Lidije Šentjunc z dr. Maksom Šnuderlom dne 18. junija 1979 o Prežihovem Vorancu, str. 3.

³⁶³ Pismo Borisa Kraigherja Aleksandru Rankoviću z dne 3. 1. 1948: "Izveštaj o dachauskoj istrazi: Naročito si tražio material za Prestrla, za avstrijske komuniste, koji su KPÖ na radu, i za Prežiha (...) Kad sam ove podatke preštudirao smatram, da nije dovoljno materiala za sumnju. Naročito u slučaju Prežiha – Kuhara." ARS, AS 1931, t. e. 494; glej tudi Ivančič (ur.), *Dachauski procesi*, str. 163–164.

³⁶⁴ ARS, AS 1546, Lovro Kuhar, *Moj življenjepis*, glej tudi Grdina, *Prežihov Voranc*, str. 328–330.

Moskvi, kjer ga je v skrivnosti tamkajšnjih frakcijskih bojev uvajal starejši gojenec Karel Hudomalj. Marca 1934 je bil poslan na Dunaj k CK KPJ, kot inštruktor je pomagal obnoviti SKOJ v Ljubljani in Zagrebu, postal organizacijski sekretar CK SKOJ in njegov predstavnik pri Komunistični mladinski internacionali (KMI) v Moskvi. Od julija 1936, potem ko je bil Kidrič aretiran, do njegove aretacije decembra 1936 je bil Luter sekretar CK SKOJ in kot tak član CK KPJ. Julija 1937 je bil izpuščen iz zapore in izgnan na Češkoslovaško. V tem času je Gorkič sedež CK KPJ preselil v Pariz, vendar je bil Gorkič julija 1937 že poklican v Moskvo in zaprt. Z zatoonom političnega vpliva Kuharja, potem ko se je povsem uveljavil Tito, je bil postavljen na stranski tir tudi Luter. V času "vodstva Tito – Čolaković", kot se je izrazil Luter, v letih 1937–1939 je skupaj s Hudomaljem delal kot marksistični predavatelj po manjših francoskih mestih med slovenskimi izseljenci. Po začetku vojne septembra 1939 se je s Kuharjevo pomočjo vrnil v domovino, še prej pa je od Kuharja v Parizu izvedel, da je izključen iz KP, kar naj bi izvedel v Ljubljani. Tu ga je Kardelj poslal v Zagreb, kjer je bil po legalni prijavi aretiran in 10 mesecev zaprt zaradi starih obtožb iz leta 1929. Konec leta 1940, po izpustitvi iz zapore, ga je Kardelj ponovno odklonil kot frakcionaša. Službo je dobil v tovarni vagonov v Slavonskem Brodu. Od poletja 1942 do aprila 1944 je bil zaprt v Jasenovcu, se po tem pridružil partizanom in še med vojno odšel v Slovenijo. Po vojni je delal kot novinar urednik pri Primorskem dnevniku. Konec junija 1948 je bil na poti v službo (Gorica) v Postojni aretiran in ubit.³⁶⁵

Jože Marn (1898–1942) je bil zagorski rudar, od 1925 do 1934 v Moskvi (KUNMZ), od julija do decembra 1935 sekretar PK KPJ za Slovenijo in potem tri leta v zaporu v Sremski Mitrovici. Po vrnitvi iz zapore je delal le še v Zvezi rudarjev, decembra 1941 kot partizan izdan, ujet in marca 1942 ustreljen.³⁶⁶

Mirko Košir (1905–1951) se je po zaključeni par-

³⁶⁵ ARS, AS 1546, Karel Luter; ARS, AS 1546, Dokumenti predvojnih komunistov; ARS, AS 1546, Lovro Kuhar.

³⁶⁶ ARS, AS 1546, Jože Marn.

tijski karieri leta 1937 zaposlil kot kemik v rudniku na Izlakah, leta 1940 je bil konfiniran, po kapitulaciji Jugoslavije interniran, po kapitulaciji Italije je bil nekaj časa partizan, potem zajet, v Dachauu, po vojni je delal na univerzi, 1948 je bil obsojen na dachauskih procesih in je 1951 v zaporu umrl.³⁶⁷

Slabo sta končala tudi pomembna sopotnika "menjave generacij", Janez Perenič (1905–1949) in Vilibald Konte (1908–1951). Perenič je bil politični sekretar Pokrajinskega komiteja v začetku obnove organizacije pred Kidričem v letih 1931–1932, potem organizacijski sekretar za Kidričem, pozneje je šel v Španijo, v taborišču za španske borce v Franciji pa je bil leta 1939 zaradi spora z drugimi komunisti izključen iz KPJ. Obsojen je bil na dachauskih procesih in umrl v ječi.³⁶⁸ Rudarski inženir Konte je bil organizacijski sekretar PK KPJ v letih obnove 1933–1934, potem je pet let, do 1939, sedel v Sremski Mitrovici in se v politiko spet aktivno vključil šele proti koncu vojne na Hrvaškem. Svojo življenjsko pot je menda končal na Golem otoku.³⁶⁹

Lahko politična usoda po drugi svetovni vojni pomaga pojasniti obnašanje in politične opredelitve posameznih pomembnejših akterjev v komunistični organizaciji pred vojno? Vsekakor ne v vseh primerih. Nedvomno pa nam dejstvo, da se je vladajoča skupina nekaterih predvojnih sodelavcev znebila po zelo kratkem postopku in brezkompromisno, vzbuja sum, da bi bilo lahko njihovo pričevanje o skupnem delu poklicnih revolucionarjev vsaj neprijetno.

Kakšno mesto ima v vseh teh sporih Dušan Kermavner? Kermavner je dober posamezen primer pripadnika starejše generacije slovenskih komunistov v precej drugačnem času tridesetih let in kaže, kakšno stopnjo zaupanja je mlajša, takrat vodilna generacija imela do starejše. Mislim, da je ključni označevalec

³⁶⁷ ARS, AS 1546, Mirko Košir; Filipič, Mirko Košir, str. 331–332.

³⁶⁸ ARS, AS 1546, Janez Perenič; Filipič, Janez Perenič, str. 301.

³⁶⁹ ARS, AS 1546, Vilibald Konte; Filipič, Vilibald Konte, str. 253.

teh odnosov prav beseda (NE)ZAUPANJE. V razmerah skrajne konspirativne narave delovanja komunistične organizacije, glede na pogoste uspešne policijske vdore v tajno organizacijo in težke posledice teh vdorov z dolgotrajnimi zapornimi kaznimi, krutimi zaslišanji in življenjsko nevarnostjo, ima zaupanje še toliko večjo težo.

Dušan Kermavner je bil 5. avgusta 1948 zaprt in potem obsojen na enem od dachauskih procesov. Na zaslišanju 26. avgusta je obnovil historiat svojega delovanja in sporov v komunističnem gibanju.

Kermavner je bil od maja 1920 član Pokrajinskega sekretariata SKOJ, kot tak je organizacijo zastopal na IV. kongresu KIM (Komunistična internacionala mladine) junija in julija 1924 v Moskvi. Konec 1925 je bil kot pokrajinski sekretar SKOJ izvoljen v Pokrajinski sekretariat KPJ, kjer je bil do konca leta 1928. Takrat se je na pokrajinski konferenci KPJ sprl s takrat prvim marksističnim teoretikom v gibanju Dragotinom Gustinčičem in se zato za nekaj časa umaknil iz aktivne politike, da bi dokončal študij prava. Vendar je bil 5. oktobra 1929 aretiran na podlagi tega, kar je policiji povedal ujeti mladi komunist Deutschbauer, ki se je vračal iz SZ z navodilom, naj se javi Kermavnerju. Na procesu proti 29 obtoženim marca 1931 v Beogradu je bil na podlagi posebne izjave, da sodelovanje s komunisti obžaluje, obsojen "samo" na dve leti težkega zapor, ki ga je odsedel oktobra 1931. Z izjavo, s katero si je na pritisk pravkar ustvarjene družine skrajšal kazen, je prekršil komunistično načelno "razredno stališče pred sovražnikom", kar so mu tovariši komunisti še dolgo očitali ob vsaki priložnosti. Očitali so mu tudi, da je na podlagi njegovih navedb policija aretirala še Gustinčiča, Cirila Štuklja in Mileta Klopčiča, a so slednja dva na intervencijo Antona Kristana kmalu izpustili, saj nista bila več aktivna komunisti.

V začetku leta 1932 je s Kermavnerjem poiskal stik Boris Kidrič. Sodelovanje so okrepili zlasti po Kardeljevem prihodu iz zapor, februarja 1932. Oba pa sta mu povedala, da obstaja direktiva CK KPJ, da ne sme dobiti v organizaciji nobene funkcije, dokler ne razčistijo nejasnosti glede njegovega obnašanja v preiskovalnem zaporu med letoma 1929 in 1931. Tak pristop do Ker-

mavnerja naj bi podpiral predvsem Gustinčič, ki je bil takrat že v emigraciji. Na podlagi dokumentacije, ki jo je zaplenila policija v tujini, je bil aprila 1933 spet aretiran in v Ljubljani obsojen na tri leta težkega zapora.

Aprila 1936 se je vrnil v Ljubljano, kjer je bila organizacija zelo razbita. Takratni sekretar Mirko Košir mu je dal vedeti, da je odveč, vabilo Ivana Bratka za Pokrajinsko organizacijo SKOJ pa je odklonil. Začel se je ukvarjati s študijem zgodovine slovenske socialne demokracije, da bi kot publicist zagotovil družini osnovno eksistenco. V tem času je začel prejemati grozilna pisma partijske organizacije iz zapora v Sremski Mitrovici, kjer so pod vplivom Petka Miletiča med raznimi frakcijami komunistov potekali hudi boji. V pokrajinski KP se je spet angažiral po vrnitvi Kardelja iz SZ, vendar z izrecnim Kardeljevim opozorilom, da vprašanje Kermavnerjevega obnašanja v zaporu 1929–1931 še ni rešeno. Po nalogi KP je sodeloval predvsem v ljudskofrontovskem delu. Bil je član kmečke komisije, uredništva revije Sodobnost in založbe Naša knjiga. Kardelj ga je leta 1939 dvakrat kritiziral: prvič v zvezi s Kermavnerjevim člankom o tretjem taboru v Sodobnosti,³⁷⁰ drugič zaradi Kermavnerjeve obrambe Ivana Bratka pred kritiko Franca Leskoška. Kritika njegovih opomb h knjigi Albina Prepeluha "Pripombe k naši prevratni dobi" pa je že sledila izključitvi iz KPJ leta 1940. Zelo je bil angažiran pri zadnjem projektu ljudske fronte, pri Zvezi delovnega ljudstva, ki je pritegnila krščanske socialiste in skupino socialističnih sindikatov pod vplivom Franceta Svetka. Konec novembra 1939 mu je Kardelj sporočil, da ga je CK KPS določil za pogajalca s Svetkom. V pogajanjih januarja 1940 je skladno s stališči CK kot pogoj za sodelovanje od Svetka zahteval popoln prelom z drugimi ("desnimi") socialisti.

Februarja 1940 je bil kot nevaren komunist konfiniran v Bileči do druge polovice aprila. Po vrnitvi, ko se je po nekaj letih vrnil v domovino tudi Kidrič, je bil Kermavner povabljen v Agitprop komisijo, kar je razumel kot svojo rehabilitacijo. Pojavil pa se je tudi Svetek, ki je medtem privolil v vse prej zahtevane pogoje za

³⁷⁰ Kermavner, Problem "tretjega tabora", str. 424–436.

sodelovanje. Vendar je predstavnik CK v komisiji Boris Kraigher zavrnil vsako sodelovanje s Svetkom. Kermavnerju se ta zavrnitev ni zdela smiselna, zato je vztrajal s svojimi argumenti za sodelovanje; o tem je govoril še posebej s Kidričem in drugimi, vendar je v drugi polovici junija CK sodelovanje še enkrat definitivno zavrnil. Kljub temu je Kermavner na ljubljanski okrožni konferenci KPS še naprej zagovarjal svoje argumente za sodelovanje s Svetkovo skupino. CK je to presodil kot prvi element "frakcionaštva". Po nekaj Kidričevih poskusih, da bi Kermavnerja prepričal o nasprotnem, se je načelni spor zaradi Kermavnerjevega strastnega polemičnega značaja izrodil še v osebni spor in zamero s poslednjim zaveznikom v vodstvu gibanja, Kidričem.

V drugi polovici avgusta 1940 je bil poklican na zagovor pred partijsko komisijo, ki so jo sestavljali Kidrič, Leskošek in Boris Kraigher. Drugo zaslišanje je bilo novembra 1940, kjer so mu očitali še dodatno, da je brez vednosti CK v začetku avgusta povezal nekega Žerjala z Ljubom Ostercem. Šlo se je za discipliniranje neke mladinske skupine v Mostah pri Ljubljani. Konec decembra, dan pred odhodom v planinski dom na Komni, kjer je ostal do pomladi, mu je Kidrič sporočil, da je izključen iz KP, vendar mora na vseh mestih, kjer je deloval po nalogi KP, ostati še naprej v tej funkciji. To je bilo v Društvu prijateljev SZ, ki ga je aktivno pomagal ustanoviti, in v krogu uredništva Sodobnosti.³⁷¹

Če torej odmislimo nekoliko težak Kermavnerjev značaj, se nam v odnosu t. i. druge generacije slovenskih komunistov do Kermavnerja kaže predvsem nezaupanje, ki pa je gotovo v veliki meri temeljilo tudi na drugačnih navadah, obnašanju in komuniciranju znotraj gibanja v nekoliko bolj sproščenih dvajsetih letih v primerjavi s "svinčenimi" tridesetimi. Člane vodstva komunističnega gibanja iz dvajsetih let je vodilna skupina nove generacije uporabila kvečjemu v organizaciji povezav z drugimi intelektualnimi ali sindikalnimi ali kakršnimikoli že skupinami zunaj KP, vsekakor to niso mogle biti preveč pomembne in zaupne naloge. Člani skupin, ki bi lahko v tridesetih letih vodilni skupini

³⁷¹ ARS, AS 1551, Dušan Kermavner, Zapisnik zaslišanja dne 26. 8. 1948.

predstavljali konkurenco, pa tudi za kaj takega niso bili dobri. Izključitev iz KP je bila za take občutno premalo. Pač še ena zgodba o večji nevarnosti notranjega sovražnika kot zunanjega in o večji ostrini ter krutosti obračunavanja znotraj neke skupnosti kot pri spopadih z zunanjim nasprotnikom.

Kocbekovo

Premišljevanje o Španiji

Premišljevanje o Španiji se je začelo, davno preden se je v Španiji zgodilo kaj tako pomembnega, da je pritegnilo pozornost tudi v Sloveniji. Kocbekovo Premišljevanje o Španiji, predvsem premišljevanje o vlogi katoliške cerkve v španski državljanski vojni je implicitna, pa vendar neposredna primerjava z vlogo in delovanjem katoliške cerkve v Sloveniji. V Sloveniji in Jugoslaviji pač še ni bilo vojne, a je bilo prav z začetkom državljanske vojne v Španiji vse bolj jasno, da se Evropi nezadržno bliža nova vseobsegajoča vojna, ki se Slovencem ne bo izognila. Vloga katoliške cerkve v Španiji pa je v podobnih vojnih razmerah, glede na takrat prevladujoč vpliv v njej, nakazovala najbolj verjetno možno opredelitev vodstva Cerkve tudi v Sloveniji.

Resna razhajanja v slovenskem katoliškem gibanju so se začela že med prvo svetovno vojno. V političnem delu tega gibanja, v Slovenski ljudski stranki, je takrat prišlo do razkola med proavstrijsko in projugoslovansko usmerjenimi politiki. Hkrati so resna nesoglasja vzknila tudi v katoliškem kulturnem delovanju. Uredništvo najpomembnejše katoliške umetnostne revije Dom in svet je leta 1914 prevzel novi urednik Izidor Cankar, ki je katoliški umetniški produkciji hotel postaviti nove kakovostno višje kriterije ter jo hkrati osvoboditi ozke utilitarne vzgojnosti pod strogim nadzorom cerkvene hierarhije. Spor je bil takrat nekako potlačen, dokončen prelom s staro prakso pa prekinjen s Cankarjevim begom v politiko. Kot je februarja 1917 v pismu sode-

lavcu in somišljeniku, pisatelju Francetu Bevku, zapisal Cankar: "*Sodim, da mora priti do nove krize, prej ali slej.*"³⁷² Med glavnimi kritiki Cankarjeve nove uredniške politike pri Domu in svetu je bil profesor teologije Aleš Ušeničnik, ki si je prizadeval obdržati nadzor škofijskih cerkvenih dostojanstvenikov nad celotnim gibanjem, posebno nad intelektualnim dogajanjem v slovenski katoliški skupnosti. Zagovarjal je nerazdružljivo metafizično trojstvo: resnično – dobro – lepo, kar je pomenilo podrejenost estetike religioznim ciljem. Izidor Cankar je oporekal tudi uveljavljenemu konceptu "družinske" revije in njenemu pretežno vzgojnemu namenu za študente in dijakе ter napovedal spremembo revije v umetnostni list s svobodnim iskanjem "ugank umetnosti in življenja".³⁷³

Takoj po vojni je revija z različnimi uredniškimi kombinacijami vzdrževala nekakšno ravnotežje starega in novega načela, vendar jo je konflikt med generacijami pripeljal do prve povojne krize že leta 1922. Takrat sta uredništvo prevzela laika, umetnostni zgodovinar France Stele in literarni zgodovinar France Koblar, ki jima je uspelo revijo celo desetletje vzdrževati na zavidljivi kakovostni ravni, odprto novi generaciji in novim idejam. Izdajatelj revije, Katoliško tiskovno društvo, pa je ostalo v rokah stare generacije duhovnikov, kar je razmeroma pogosto povzročalo trenja in pritiske na uredništvo, a vse do leta 1937 vendarle brez pravega preloma. Med letoma 1930 in 1933, potem ko je prenehala izhajati revija Križ (Križ na gori 1924–1927, Križ 1928–1930), po kateri je katoliško mladinsko gibanje dobilo ime križarsko gibanje, je uredništvo začasno prevzela mlajša generacija (Anton Vodnik, Tine Debeljak in Rajko Ložar), vendar so bili pritiski preveliki. Od leta 1933 do najhujše krize revije leta 1937 sta morala uredništvo revije spet prevzeti preizkušena Stele in Koblar, če so hoteli revijo obdržati pri življenju. Pridružil se jima je le mlajši France Vodnik. Stare katoliške ideologe, zlasti Aleša Ušeničnika, so občasno vznemirjale take objave

³⁷² Grafenauer, Kriza Doma in sveta, citirano po Dolgan (ur.), Kriza revije "Dom in svet" leta 1937, str. 65, dokument V.

³⁷³ Cankar, Frančišku Lampetu, str. 1.

v reviji, kot je bil npr. govor Izidorja Cankarja ob petdesetletnici rojstva pisatelja Ivana Cankarja leta 1926. Govornik je namreč omenil izjavo svojega bratranca iz zadnjih let pred smrtjo: *“Če bi bil Rus, bi bil pravosлавен, če bi bil Prus, bi bil protestant; ker sem Slovenec, sem katoličan.”*³⁷⁴ Leta 1932 je vznemirjala objava fotografij dveh nabožnih kipov Ivana Meštroviča (Madona z detetom, Objokovanje Kristusa), ki naj bi bile preveč pohujšljive ipd.

Hkrati se je zaostril položaj katoliškega gibanja in njihovih široko razpredenih organizacij v Sloveniji. Slovenska ljudska stranka je v začetku septembra 1931, ob uvedbi nove kraljeve ustave, izstopila iz vlade. Naddomestili so jo slovenski liberalni politiki iz vrst bivših Samostojne demokratske stranke in Slovenske kmetijske stranke. Nova politična ekipa je začela proti vsem sestavnim delom katoliškega gibanja ostro gonjo. Zunanji izraz tega antagonizma je bila jugoslovanska integrativna (unitaristična) opredelitev liberalnih politikov, kasneje združenih v Jugoslovanski nacionalni stranki, in temu nasprotujoča slovenska opredelitev političnega katolicizma. Najozžje vodstvo katoliške stranke je konec leta 1932 podpisalo in potem razširilo Slovensko deklaracijo, ki je zahtevala samostojnejši oziroma suveren status Slovencev v Jugoslaviji. Liberalci so politično premoč izkoristili za razpust oziroma prepoved najširše in najbolj množične organizacijske mreže katoliškega gibanja, to je Prosvetne zveze. Takrat je imela okrog 30.000 članov v približno 400 različnih društvih po Sloveniji. Aretiranih in zaprtih je bilo nekaj najpomembnejših katoliških politikov. Razpuščeno in prepovedano bilo tudi krščansko-socialistično mladinsko društvo Krekova mladina. Nekaj politično angažiranih duhovnikov pa je bilo obsojenih na različnih sodnih procesih. S prepovedjo političnih strank in potem z razpustom nepolitičnih društev je katoliško gibanje preneslo težo delovanja na cerkvene organizacije, najprej na Marijine kongregacije, potem pa zlasti na Katoliško akcijo, ki je takrat dobila poseben organizacijski zagon iz Vatikana. V okviru Katoliške akcije, organizacije katoliških laikov

³⁷⁴ Cankar, Ob petdesetletnici rojstva Ivana Cankarja, 2, str. 371.

za reevangelizacijo in katoliško prenovno družbo, sta že leta 1932 začeli delovati njeni stanovski organizaciji za dijake (kasneje poimenovani Mladci Kristusa Kralja pod vodstvom srednješolskega profesorja Ernesta Tomca) in za študente (Straža pod vodstvom profesorja teologije Lamberta Ehrlicha). Ustanovljeni sta bili po priporočilih papeške enciklike *Quadragesimo anno* iz leta 1931, ki je priporočala stanovsko korporativno organiziranost družbe. Čeprav sta se obe imeli namen prvenstveno boriti proti vplivu liberalizma in marksizma, sta se odlikovali po posebej ostrem nastopu najprej proti namišljenim "šibkim členom" znotraj katoliške skupnosti. To pa so po mnenju njihovih duhovnih mentorjev predstavljali liberalni katoličani: določeni krogi katoliških intelektualcev, zlasti okrog revije *Dom in svet*, katoliško mladinsko gibanje – t. i. križarji in krščanski socialisti v sindikatu Jugoslovanska strokovna zveza.

Napadi na *Dom in svet* so se zgostili leta 1935. Junija tega leta, osem mesecev po atentatu na kralja Aleksandra v Marseillesu, se je njegov namestnik knez Pavle odločil za radikalen politični obrat in oblikoval politično koalicijo, ki naj bi nacionalne konflikte v državi pomirila. V vladu je spet vstopila bivša SLS, na hitro obnovila svoje razpuščene organizacije, Katoliška akcija pa je v novem sistemu spremenila svoj značaj in način delovanja. Prej izrazito nepolitično vzgojno delo organizacije Mladci Kristusa Kralja se je začelo politizirati. Njeni člani naj bi oblastem ovajali sicer od policije zelo preganjane komuniste. V katoliškem časopisju, predvsem v glasilih obeh mladinskih organizacij Katoliške akcije (*Straža v viharju*, 1934–1941, *Mi mladi borci*, 1936–1941), je bilo zaznati odpor do liberalnejših francoskih katoliških gibanj (Jacques Maritain, Emanuel Mounier), pozivanje h strogi katoliški doktrini, nepopustljivosti in avtoriteti Katoliške cerkve. Vzorno državno ureditev so videli v Portugalski pod diktaturo Antonia Salazarja, manj v katoliški stanovski Avstriji in fašistični Italiji zaradi njune sovražnosti do Jugoslavije in predvsem do slovenskih manjšin v teh dveh državah.³⁷⁵

³⁷⁵ Grafenauer, *Kriza Doma in sveta*, citirano po Dolgan (ur.), *Kriza revije "Dom in svet"* leta 1937, str. 73, dokument V.

Krizo Doma in sveta je posledično sprožil napadalni članek "Krizna besede" v Straži v viharju decembra 1934, ki se je povsem ogradi od negotovega "bogoiskateljstva" mladinskega gibanja 1920. let ter za novo mladino 1930. let postavil nove vrednote. Nasproti dosedanjemu pojmovanju postavlja mladina novo pojmovanje ter pravi: *"Mi smo mladi katoličani le v toliko, v kolikor je v nas več vere, več upanja in več ljubezni,"*³⁷⁶ *v kolikor je v nas povezanost s Cerkvijo mladostno nežna in fantovsko podjetna, v kolikor je v nas več moškega teženja po bogupodobnosti, v kolikor je v nas resnično revolucionarni duh Kristusa in večno obnovitvena sila Njegovega nauka. Samo po takem mladinstvu težimo."*³⁷⁷ Takratni urednik Doma in sveta France Koblar pravi: *"Razburjenje sem miril in odklanjal replike v DS, češ, da se DS ne more spustiti v polemiko z dijaškim listom."*³⁷⁸ Prav pa mu je prišel članek Edvarda Kocbeka "Enemu izmed ozkih". Članek je napisan v obliki pisma neidentificiranemu (nepodpisanemu) avtorju ali različnim avtorjem več člankov v Straži in viharju, posebno avtorju članka Kriza besede. Izpostavlja predvsem razliko med generacijama iz 1920. in 1930. let ter to razliko umešča v splošne razmere časa. *"Kar se godi z najmlajšim rodом evropske mladine, to se godi tudi z našim: umirja se, oži in oddaljuje od dopolnjevanja časovne in osebne usode. Tradicijske družabne sile so si opomogle in začenjajo težko vplivati na vse javno in zasebno življenje. Vsi vidimo notranjo zvezo med konservativnim zaokretom na desno in med zožitvijo človekove svobode, med nastopom svetovne reakcije in med popuščanjem univerzalne polnosti v današnji mladini. Mladi rod pada kar povprek pod vplive programov, od ekonomsko-političnih teorij do svetovno-nazorskih akcij, zateka se v vabljivo podobo zunanjega reda, od korporacijskega krščanstva do konservativnega fašizma. Veliko upanje povojnih let izginja, lepi začetki se rušijo, mladina postaja plen starih taborov."* Zavračal je očitke nove mladine o zmedenosti, neenotnosti in zlaganosti duhovnih iskanj svoje generacije: *"To kar vidite,*

³⁷⁶ Vera, upanje, ljubezen – trojica nadnaravnih kreposti v katoliški teologiji.

³⁷⁷ Straža v viharju, 1. 5. 1934, Kriza besede, str. 24.

³⁷⁸ Koblar, Kriza revije 'Dom in svet', str. 19.

*vidimo tudi mi, tega, kar pa mi vidimo, vi ne vidite. Mor-da se bo ta ali oni med vami kdaj priboril do sekularne resnice in takrat bo videl, česar zdaj ne more, da v nas ni narejenosti ali besedičenja, nemškega mysticizma, ana-tematiziranih filozofij, narejenega bogoiskateljstva, kopi-ranih ideologij, marveč v celotnem človeku doživljen čas in od celotnega časa pretresen človek.”*³⁷⁹

Kocbekov članek je sprožil široko polemiko proti Domu in svetu, v kateri je bil najpomembnejši gotovo članek Aleša Ušeničnika “O statiki in dinamiki”.³⁸⁰ Ne-sporna teološka in ideološka cerkvena avtoriteta Uše-ničnik je nasproti Kocbeku utemeljeval pravilnost več-nih (statičnih) cerkvenih “resnic” (vera v Boga, ljubezen do Kristusa in zvestoba do Cerkve) in njihovega pomena za pravilno vzgojo mladine ter zavračal podtikanja, da so mladci nezavedne žrtve ljudi, ki jih vodijo in vzgajajo zaradi nekih neduhovnih interesov.

Na vsa nasprotovanja Domu in svetu, vključno z najhujšimi pritiski izdajatelja (Katoliško tiskovno dru-štvo oziroma konzorcij Doma in sveta pod vodstvom Gregorija Pečjaka), je v zadnji številki letnika 1936 ute-meljeno in umirjeno odgovarjal urednik France Koblar v obširnem članku o dveh desetletjih sporov okrog revije, da bi tako pripravil pot njenemu jubilejnemu, petdese-temu letniku (1937).³⁸¹ Uredništvo je izdajatelju hkrati ves čas ponujalo odstop, vendar je bil še konec januarja 1937 Koblar, kot dostikrat dotlej, ponovno naprošen za urednika. Na Koblarjev članek je menda škof Rožman naročil, naj nasprotniki (Ušeničnik, Ehrlich, Tomec itd.) ne odgovarjajo.³⁸² Dom in svet je bil elitna in reprezen-tančna revija slovenskega katoliškega gibanja z dolgoletno tradicijo, a hkrati je pritok novih sodelavcev konec 1920. let, zlasti iz mladinskega gibanja križarjev, revijo vedno bolj nosil izpod nadzora škofijske hierarhije. Hkrati so bila vedno bolj prisotna tudi trenja med dve-ma poglavitnima generacijama sodelavcev revije, tako da se je uredništvo pod vodstvom Koblarja in Steleta

³⁷⁹ Kocbek, Enemu izmed ozkih, citirano po Kriza revije “Dom in svet” leta 1937, str. 123–124.

³⁸⁰ Čas, 29. 9. 1934, str. 302–305.

³⁸¹ Koblar, Navzkrižja in nasprotja, str. 537–560.

³⁸² Kriza revije “Dom in svet” leta 1937, str. 22.

večkrat znašlo med dvema ognjema in je bilo za uspešno delo potrebnega veliko potrpljenja.

Tako je 22. aprila 1937 izšla usodna prva številka petdesetega letnika s Kocbekovim Premišljevanjem o Španiji.³⁸³ Kocbek je obljubil krajše poročilo o tem, kako gledajo na vojno v Španiji drugod, predvsem verjetno v Franciji. Ko je takratni sourednik France Vodnik³⁸⁴ prinesel članek v uredništvo, Koblar zaradi njegove pretirane ostrine in nekaterih nepretehtanih mest ni bil zadovoljen. S predlaganimi popravki ga je vrnil avtorju, ki se je jeseni 1936 vrnil iz hrvaškega Varaždina in nastopil službo profesorja francoščine na gimnaziji v Ljubljani. Vendar Kocbek vseh popravkov ni sprejel in je vztrajal, da članek raje v celoti umakne. Dodal je uvod in ga razširil z umestitvijo v kontekst kulturnega boja, tako ga je moral urednik uvrstiti med razprave namesto v kroniko, kakor mu je bilo namenjeno prej. Koblar je kljub temu dal članek korigirati še Francetu Terseglavu³⁸⁵, a se avtor tudi za Terseglavove pripombe ni preveč zmenil. Mudilo se je že z zaključkom redakcije, Koblar naj bi bil, kot sam piše, preveč zaseden z drugim delom ter nejevoljen, da je skoraj vsa odgovornost in delo z urednikovanjem ter pogajanja z izdajateljem obvisela na njemu. *“Kar bo bo! Sicer pa svoboda in kdor sodi drugače, se bo oglasil. Naprosil sem že Terseglava, da v naslednji številki članek dopolni. Nadaljnji razvoj je viden v našem časopisju. Slovenec se je čutil zadetega in je neprijazno reagiral. Najprva je zavpila 'Straža' s svojim pohujšanjem.”*³⁸⁶ Serijo člankov na to temo je poleg Slovenca in Straže objavila še revija Mladcev Kristusa Kralja “Mi mladi borci”, z odobravanjem in privoščljivo pa časopisje političnih nasprotnikov Jutro in Slovenski narod, krščanskosocialistična Delavska pravica in še kdo. Boj proti Kocbeku se je nadaljeval tudi na javnih zborovanjih, proti drugim sodelavcem Doma in sveta pa

³⁸³ Kocbek, Premišljevanje o Španiji, str. 90–105.

³⁸⁴ Vodnik, France 1903–1986, mlajši brat Antona Vodnika, pesnik, kritik, esejist, prevajalec, skupaj z bratom vidnejši član križarskega gibanja, gimnazijski profesor slovenščine v Ljubljani.

³⁸⁵ Terseglav, France, 1882–1950, časnikar, urednik pri osrednjem katoliškem dnevniku Slovenec, esejist, prevajalec, sociolog, v 1920. letih krščanski socialist.

³⁸⁶ Koblar, Dom in svet, 1, str. 23; 2, str. 43–44.

bolj prikrito in na daljši rok, z raznimi pritiski, šikanami ipd.

Največkrat citiran del stavka, ki ga je Kocbek zapisal v uvodu v svoje Premišljevanje, je bil gotovo: "*Vse herezije in odpadi so bile navadno očita dejanja, duhovno junaštvo prepričanih ljudi, ki se po svoji vesti odločajo za večjo in boljšo resnico (...).*" Ta del besedila je obsodil tudi ljubljanski škof Rožman, češ da je popolnoma zmoten, da nasprotuje stališču in nauku katoliške cerkve in da pri bralcih vzbuja krivične sodbe ter mržnjo do nje.³⁸⁷ Burne reakcije na članek so seveda izhajanje revije ustavile. Sodelavci so se z izdajateljem še nekaj časa pogajali o možnosti nadaljevanja revije, a neuspešno. Izbrano dokumentacijo o teh pogajanjih so junija 1938 v samozaložbi izdali v posebni brošuri "Dom in svet v letu 1937", dopolnitev te dokumentacije iz zapuščine Franceta Koblarja pa je objavljena v zborniku dokumentov Kriza revije "Dom in svet" leta 1937 (Ljubljana 2001). Nadaljevanje izhajanja je šele leto pozneje, podobno kot ob prvi krizi v letih 1917/1918, prevzel nase ostareli profesor teološke fakultete Joža Debevec³⁸⁸, ki je še isto leto umrl. Revija je še naprej izhajala pod uredništvom starega sodelavca Tineta Debeljaka, vendar z zelo spremenjeno ekipo sodelavcev. Mlajši in radikalnejši del sodelavcev pa je z novim letom 1938 začel izdajati novo revijo Dejanje pod uredništvom in duhovnim vodstvom Edvarda Kocbeka.

Tako je Kocbekovo Premišljevanje o Španiji neposredno vplivalo na razplet krize, ki se je zdaj bolj latently, drugič bolj očitno vlekla celi dve desetletji, od sporov s takratnim urednikom Izidorjem Cankarjem sredi prve svetovne vojne. Vprašanja zaupanja urednikom, nadzora nad vsebino, saj je revijo izdajala duhovniška založba, širine in kakovosti prispevkov, širine vprašanj in pristopov k splošnim družbenim problemom, vzgojnosti revije ipd. so namreč vseh dvajset let ostala ista in nedorečena. Čas in tema spornega članka pa tudi nista naključna. Kot rečeno, so razmere v drugi polovici

³⁸⁷ Ljubljanski škofijski list, 8. 2. 1937, str. 113–114.

³⁸⁸ Debevec, Josip 1867–1938, teolog, pisatelj, profesor primerjalnega veroslovja na Teološki fakulteti, urednik Doma in sveta v letih 1915, 1918 in 1937/1938.

1930. let v vsej Evropi, s posebnimi problemi v Sloveniji, zelo zaostrile ideološka nasprotja na vseh ravneh: svetovnonazorski, politični, generacijski, institucionalni, gospodarski in kulturni. V španski državljanski vojni med letoma 1936 in 1939 je prišlo po zmagi levičarske ljudske fronte na volitvah februarja 1936 pet mesecev kasneje do vojaškega upora, ki ga je množično podprla tudi katoliška cerkev. Fašistični organizaciji med vojsko, monarhistom, nacionalistom, veleposestnikom in Cerkvi sta v uporu proti republikanski vladi vojaško in materialno izdatno pomagali nacistična Nemčija in fašistična Italija, medtem ko je republikansko vladu podpiralo zlasti mednarodno komunistično gibanje s Sovjetsko zvezo na čelu. Ob španski državljanski vojni sta se po skoraj vseh evropskih državah oblikovala dva ideološko nasprotna politična bloka: enega je družil protifašizem, drugega protikomunizem. Splošno in globoko krizo liberalno-demokratske ureditve je pokazala še politika nevmešavanja Francije in Velike Britanije. Tako je državljanska vojna v Španiji postavila tudi v Sloveniji v ospredje pozornosti splošno evropske politične probleme. Ob evropskih problemih pa so se posebej kristalizirala stališča duhovnih, političnih, kulturnih in socialnih vprašanj v slovenski katoliški skupnosti, ki je takrat doživela dokončen razcep.

Koroščeva antisemitska uredba

Uredba o omejitvi vpisa za Žide oziroma Jude na jugoslovanske srednje, strokovne in visoke šole prosvetnega ministra Antona Korošca iz leta 1940 je razmeroma znan, a še ne povsem razčiščen zgodovinski problem. Zlasti v zadnjih letih je bilo narejenih kar nekaj novih analiz političnega delovanja Antona Korošca in SLS pred vstopom Jugoslavije v vojno. Vendar uvajanju antisemitske zakonodaje v Jugoslaviji in Koroščevi vlogi pri tem ni posebej posvečeno veliko pozornosti.

Nove analize je vzpodbudila predvsem izdaja novega prvovrstnega vira za dogajanja v vladi Kraljevine Jugoslavije v teh letih, to je dnevniških beležk ministra Mihaila Konstantinovića.³⁸⁹ Dve leti za Konstantinovićeve dnevnikom pa je izšel še en zanimiv dnevnik srbskega novinarja in politika Milana Jovanovića Stoimirovića,³⁹⁰ ki je, čeprav nedvomno manj pomemben, v Sloveniji ostal neopažen.

“Uredbo o vpisovanju oseb židovskega rodu za učence univerz, visokih šol z veljavo univerze, višjih, srednjih, učiteljskih in drugih strokovnih šol” je 5. oktobra 1940 podpisala vsa vlada, s predsednikom ministrskega sveta Dragišo Cvetkovićem in podpredsednikom dr. Vladkom Mačkom na čelu. Objavljena je bila v Službenih novinah kraljevine Jugoslavije št. 229/LXXX – A/692, datiranih istega dne, in takoj z objavo tudi

³⁸⁹ Konstantinović, Politika sporazuma.

³⁹⁰ Jovanović Stoimirović, Dnevnik 1936–1941.

stopila v veljavo. Slovenski prevod je objavil Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine 16. oktobra 1940. Uredba je omejila vpis učencev židovskega rodu za omenjene šole tako, da to v primerjavi s številom vseh vpisanih ni smelo presegati razmerja med številom državljanov židovskega rodu z vsemi drugimi. Za vsako vrsto šol posebej naj bi to število določila vrhovna šolska oblast, torej ministrstvo za prosveto. Omejitev je veljala že za vpis v prve letnike teh šol v šolskem letu 1940/1941, kljub temu da se je šolsko leto že pričelo. Za vpisane v višje letnike teh šol uredba ni veljala. Izjema so bili učenci židovskega rodu, katerih starši so bili zaslužni za domovino. Popolna prepoved vpisa pa je veljala za tuje državljane židovskega rodu.³⁹¹

Hkrati z Uredbo 538 pa je izšla tudi Uredba 537 "o ukrepih, ki se nanašajo na Žide glede izvrševanja obrtov s predmeti ljudske prehrane". Ta je odredjala banovinsko revizijo vseh trgovskih podjetij, ki so se ukvarjala z živili na debelo in katerih fizični ali pravni lastniki, upravniki, direktorji ali prokuristi so bili v večini Židje. Vsaka posamezna banska uprava in uprava mesta Beograd je po tej uredbi, ki je ravno tako stopila v veljavo takoj z objavo, odločala, katerim trgovskim podjetjem, ki so prišla pod to revizijo, so nadaljnje obratovanje prepovedali in katerim ne. Člen 3. te uredbe je židovskim industrijskim podjetjem za proizvodnjo hrane določal, da jim sme ban (oziroma upravnik mesta Beograd) postaviti posebnega komisarja na stroške podjetja, ki bi skrbel za pravilnost obratovanja. Komisarjeve odredbe so bile za upravo in osebje podjetja obvezne. Tudi to uredbo je izdala in podpisala vsa vlada, ne le resorni minister.³⁹²

Govoriti o "Koroščevi antisemitski uredbi" kot o uvajanju rasistične zakonodaje tudi v Jugoslaviji bi vsaj po zunanji podobi te zakonodaje lahko bilo glede avtorstva uredbe pretirano. Nedvomno sta bili obe uredbi v skladu s politiko vlade in gotovo usklajeni tudi s politiko kneza namestnika Pavla. Zaradi velikih izvoznih

³⁹¹ Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 16. 10. 1940, uredba 538.

³⁹² Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine, 16. 10. 1940, uredba 537.

obveznosti Jugoslavije do Nemčije v hrani je bila vlada, spričo vse večjega primanjkljaja na domačem trgu, prisiljena trgovino in proizvodnjo hrane nadzorovati. Razumljivo je, da je najprej vzela pod nadzor trgovino in proizvodnjo "naravnih sovražnikov" nacistične Nemčije, to je Židov, ki bi ta izvoz najverjetneje prvi skušali onemogočiti. Pomisleke pa imamo lahko glede nujne potrebe po omejevanju števila Židov v šolah. Tu si pričujočo uredbo lahko razlagamo v kontekstu povečanega priseljevanja Židov v takrat še nevtrarno Jugoslavijo in v kontekstu ugajanja ter manifestativnega prilagajanja nacistični rasistični politiki po padcu nacistom ljubega premiera Stojadinovića in po padcu zadnje realne ovire nemški ekspanzionistični politiki v Evropi, Francije. Vendar pa si moramo vlogo Antona Korošca v tem zadnjem obdobju njegovega političnega delovanja in njegovo morebitno osebno prizadevanje za tako politiko ogledati podrobneje.

Avtor prvega podrobnejšega političnega pregleda v prvi jugoslovanski državi, Ferdo Čulinović, je Koroščevo uredbo korektno umestil v politiko potrjevanja stare proosovinske zunanjepolitične usmeritve Jugoslavije, ki jo je nova Cvetkovičeva vlada poudarjeno izvajala v strahu, da bi se Nemčija in Italija po padcu Stojadinovića (3. februarja 1939) utegnili sovražno odzvati na menjavo vlade. Čulinović v podkrepitev te zunajepolitične usmeritve navaja jugoslovansko zagotavljanje pravne pomoči nemškim državljanom (18. maja 1939), sedmi dopolnilni sporazum med Jugoslavijo in Nemčijo na podlagi sporazuma iz 1. maja 1934 (7. junija 1939), sporazum o reguliranju carinskih vprašanj med Jugoslavijo in Češko-Moravskim protektoratom (7. julija 1939), pakt o pomoči (27. septembra 1940) glede carinskega postopka za olajšave nemškim ladjam na Donavi (15. marca 1940), ratifikacijo dogovora o izenačenju obdavčevanja doma in v tujini in dogovora o pravni zaščiti in pomoči glede davkov z Nemčijo (oba 25. oktobra 1940). Na področju ministrstva za prosveto pa uredbo o nemški šoli s pravico javnosti v Novem Vrbasu in uredbo o ustanovitvi popolne privatne nemške gimnazije s pravico javnosti v Beogradu (obe 23. avgusta 1940), uredbo o ustanovitvi nepopolne nemške privatne gimnazije v Apatinu

(19. septembra 1940) ter postopno uvajanje rasistične zakonodaje z navedeno uredbo o omejitvi vpisa za Žide iz 5. oktobra 1940. Ravno tako Čulinović opozarja na to, da je bil v prvi Cvetkovičevi vladi imenovan za zunanjega ministra dotakratni veleposlanik v Berlinu Aleksandar Cincar Marković, ki naj bi jamčil za nadaljevanje prosovinjske zunanje politike, ki jo je začel Stojadinović. Njegovo prvo diplomatsko potovanje v tujino je aprila 1939 utrjevalo že utečene vezi z Mussolinijevo Italijo.³⁹³ Čulinovičeva interpretacija vladne politike nedvomno drži, ne pojasnjuje pa notranjih trenj in razmerij v jugoslovanski politiki tistega občutljivega časa.

Metod Mikuž v prvem pregledu slovenskega političnega razvoja med obema vojnama rasistični vladni uredbi komajda omenja; brez posebnega komentarja. V kontekstu racionirane porabe hrane, ki jo je po pogodbah morala Jugoslavija v veliki meri izvažati v Nemčijo in Italijo, omenja najprej uredbo o omejitvi poslovanja židovskih trgovin z živili, šele na drugem mestu pa tudi uredbo o omejitvi vpisa Židov na šole.³⁹⁴

Razmeroma dobro je v slovenski historiografiji obdelan problem antisemitizma. Najmočnejše je bil prisoten prav v katoliškem gibanju, zlasti pri njegovih ideologih in posledično v njegovem političnem delovanju, torej v Slovenski ljudski stranki. Najdemo pa ga tudi v drugih dveh političnih ideologijah; pri liberalcih sprva nastopa kot zaveznik nemštva, pri marksistih pa je Žid, po Marxu, sinonim za kapitalizem. Egon Pelikan ugotavlja, da so bili Židje v ideologiji političnega katolicizma postavljeni na najvišje mesto ideoloških nasprotnikov. Med družbenimi skupinami, kot so bili Židje, liberalci, prostozidarji, protestanti ipd., ki naj bi se združile v "zaroti" proti Katoliški cerkvi in njeni vlogi v državi in družbi, so prav Židje predstavljali najnevarnejšo skupino. Zato so bili najpogostejše uporabljeni kot konkretni "zunanji sovražnik" in kot sredstvo za notranje poenotenje oziroma "čiščenje" šibkih členov. Pelikan jasne izraze antisemitizma najde pri vseh ključnih ideologih slovenskega katolicizma, od Antona Mahniča prek Ja-

³⁹³ Čulinović, Jugoslavija između dva rata, 2, str. 171–173.

³⁹⁴ Mikuž, Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941, str. 515.

neza Evangelista Kreka do Aleša Ušeničnika. Ideja o Židih kot morilcih Kristusa in antisemitizem kot odnos do edine drugoverske skupnosti v srednjeveški Evropi je pri kristjanih zelo stara, sicer pa najmočnejši idejni vzori slovenskega katoliškega antisemitizma izhajajo od avstrijskega krščanskega socialnega gibanja s konca 19. in začetka 20. stoletja.³⁹⁵

Podrobneje in kritično so se z ideologijo katoliškega gibanja in SLS v tem obdobju spoprijeli Anka Vidovič Miklavčič,³⁹⁶ Srečo Dragoš³⁹⁷ in Matevž Grenko.³⁹⁸ Temeljna idejna usmeritev slovenskega katoliškega gibanja v tridesetih letih je po Anki Vidovič Miklavčič bila poglobljena katoliška obnova, ki je slonela predvsem na opredelitvah papeških okrožnic (*Ubi arcano Dei Consilio* o Katoliški akciji iz decembra 1922, *Quadragesimo anno* iz maja 1931 in *Divini Redemptoris* o obsodbi komunizma iz marca 1937) in uvajanju Katoliške akcije po pravilih, ki jih je leta 1929 izdal ljubljanski škof Jeglič. Po vstopu Antona Korošca v vlado Milana Stojadinovića in po drugem evharističnem kongresu za Jugoslavijo konec junija 1935 se je ta razvoj vnovič prelomil s pospešenim obnavljanjem organizacijske strukture katoliškega gibanja, ki je bilo pred tem prizadeto s prepovedjo najbolj množičnih katoliških organizacij v Sloveniji (že leta 1929 Orel, leta 1931 Jugoslovanska kmetska zveza za Dravsko banovino, leta 1933 Prosvetna zveza in Kerkova mladina). Najpomembnejšo vlogo v versko obnovenem delu je z odobritvijo evharističnega kongresa v drugi polovici tridesetih let prevzela Katoliška akcija, ki je v socialnem delu uvajala načela okrožnice *Quadragesimo anno*, torej korporativno družbeno ureditev, v politiki pa si je SLS prizadevala dobiti nekakšen mono-

³⁹⁵ Pelikan, *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*, str. 96–105; o antisemitizmu pri Slovencih sta več pisala še Grdina, *Podoba Žida v slovenski literaturi*, str. 267–277; Štepec, *Strah pred židovskim naseljevanjem*, str. 149–162; Štepec, *Antisemitizem, Evropa in Slovenci*, str. 61–85.

³⁹⁶ Z ideologijo in organizacijskim razvojem se je podrobno ukvarjala že v monografiji *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije; problem idejno-političnega razvoja SLS pred okupacijo leta 1941 pa je posebej obdelala v razpravi *Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941*, str. 43–57.*

³⁹⁷ Dragoš, *Katolicizem na Slovenskem*.

³⁹⁸ Grenko, *Politični modeli slovenskega katolicizma*, str. 131–164.

pol med Slovenci, saj naj bi bilo bistvo slovenstva zajeto prav v katolicizmu. Po tem načelu naj bi bil le katoličan poklican za slovensko narodno in kulturno delo. Korošec je kot notranji minister v poročilu ob sprejemanju proračuna marca 1936 kot najpomembnejši idejni boj izpostavil protikomunizem, način te ideološke vojne pa artikuliral z geslom: *“Idejo je treba postaviti proti ideji! V službo te velike borbe za ideje se morata uvrstiti Cerkev in šola, se morajo postaviti politične stranke, kulturna in socialna društva ter gospodarske organizacije in celokupno njihovo članstvo. Mora se dvigniti val za valom, da zajame ves narod.”* Važnost protikomunizma pa je utemeljeval s statističnimi podatki, da splošna kriminaliteta upada, prav tako teroristične akcije, narašča pa aktivnost komunistov.³⁹⁹ Vsa ta idejno politična načela so se v drugi polovici tridesetih let z vse bolj grozečim mednarodnim položajem v Evropi le še zaostrovala. Anton Korošec je v teh letih kot notranji minister veliko energije posvetil prav zatiranju vse bolj popularnega komunizma. Njegov tesni sodelavec Ivan Ahčin pa je boj proti komunizmu utemeljeval celo kot bolj verski in ne toliko politični boj.⁴⁰⁰

Proti vse bolj strogemu katolicizmu nekaterih posebnih skupin (npr. “stražarjev” in “mladcev”) na eni strani in proti Koroščevi pragmatični politiki v JRZ na drugi se je v slovenskem katoliškem gibanju že leta 1937 znatno okrepila notranja opozicija. V času španske državljanske vojne se je, tako kot po vsej Evropi, kot aktualna politična opredelitev zlasti med krščanskimi socialisti in v nekaterih katoliških intelektualnih krogih prebudil protifašizem, po nemški priključitvi Avstrije marca 1938 pa tudi pobuda za široko sodelovanje v narodnoobrambnem delu, ki bi presegalo pregrade kulturnega boja. Na drugi strani je razglas Združene opozicije 8. oktobra 1937 pomagal artikulirati nezadovoljstvo dela SLS s politiko JRZ, češ da so Slovenci zamudili ugodno priložnost za reševanje slovenskega vprašanja,

³⁹⁹ Slovenec, 7. 3. 1936, Poročilo notranjega ministra; Domoljub, 11. 3. 1936, Idejo je treba postaviti proti ideji.

⁴⁰⁰ Vidovič Miklavčič, Idejnopolični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, str. 46.

ker SLS kot vladna stranka pri sporazumu opozicije ni sodelovala. Temu nezadovoljstvu se je pridružilo še razočaranje v Županski in Kmečki zvezi pri SLS, ker vlada ni dovolila ustanoviti Kmečke zbornice (kot "kmečkega parlamenta"), pač pa je julija 1937 ustanovila le Kmetijsko zbornico kot strokovno ustanovo. Kritični avtonomistična in "kmečka" skupina sta uživali podporo tudi nekaterih bližnjih Koroščevih sodelavcev, npr. glavnega tajnika JRZ za Dravsko banovino Frana Kulovca, glavnega urednika Slovenca Ivana Ahčina in glavnega katoliškega strokovnjaka za mednarodno politiko Alojzija Kuharja. Tako je bila sredi leta 1937 po Anki Vidovič Miklavčič trdna strankarska vez SLS že močno zrahljana.

Kot je znano, je Koroščeva trda roka proti nacistični propagandi med nemško manjšino v Sloveniji predstavljala oviro Stojadinovičevi politiki približevanja Nemčiji in Italiji. Dodaten razlog za to, da se je Stojadinović po parlamentarnih volitvah 11. decembra 1938 Korošca znebil, pa je bil razmeroma blag odnos policije do opozicije v volilni kampanji na Hrvaškem, kar naj bi pripomoglo k slabim rezultatom volitev za JRZ in posledično k negotovosti položaja predsednika vlade.⁴⁰¹

Najbolj poglobljeno in analitično je zadnje obdobje jugoslovanske politike pred okupacijo obdelal hrvaški zgodovinar Ljubo Boban v obsežni monografiji o politiki Vladka Mačka in HSS v tridesetih letih.⁴⁰² Boban se je s pridom oprl tudi na delo ameriškega zgodovinarja Jacoba B. Hoptnerja iz začetka šestdesetih let.⁴⁰³ Vse bolj avtoritativno vodenje stranke JRZ in države, poskusi pridobivanja popularnosti, kot so bili režirani vzkliki množice Stojadinoviću na zboru JRZ leta 1938 v Novem Sadu: "Vođa, vođa, vođa", in podobne poteze so seveda manjšale vlogo in pomen njegovih tesnih sodelavcev, kot je bil Korošec, in celo kneza namestnika Pavla. Samozavesten Stojadinović tudi ni bil prikladen pogajalski partner za Hrvate. Sodu pa so izbile dno govornice o tajnih delih sporazuma z italijanskim zunanjim mini-

⁴⁰¹ Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, str. 56–63.

⁴⁰² Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941*.

⁴⁰³ Hoptner, *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*; prevod in srbsčino je izšel v *Zahodni Nemčiji* leta 1964, v hrvaščino pa na Reki leta 1973.

strom Ciano, ki je bil konec januarja 1939 na daljšem obisku v Jugoslaviji. Tako naj bi knez Pavle s Koroščevo pomočjo 4. februarja 1939 zrežiral padec Stojadinovićeve vlade. Nova vlada starega ministra za socialno politiko in ljudsko zdravje in Stojadinovićevega vse bolj tesnega sodelavca (tako se je vsaj Stojadinoviću zdelo) Dragiša Cvetkovića pa je med svoje prioritete naloge na pragu vojne postavila predvsem notranjo konsolidacijo države z reševanjem hrvaškega vprašanja. Korošec, kot predsednik senata na stranskem tiru aktualne politike, pri oblikovanju srbsko-hrvaškega sporazuma z dne 26. avgusta 1939 ni bil neposredno udeležen. Medtem ko je vedno zagovarjal postopno federalizacijo države, se vendarle s tako široko avtonomijo nove banovine Hrvaške ni strinjal, saj je bila omogočena samo Hrvatom. V novi vladi sta od njegovih tesnih sodelavcev ostala ministra Miha Krek in Franc Snaj, prek katerih je Korošec še vedno lahko vplival na delo vlade. Po majskih občinskih volitvah v banovini Hrvaški in hitrem padcu Francije (padec Pariza 14. junija, podpis premirja 22. junija 1940) pa se je splošni položaj toliko spremenil, da se je zdela vsaj rekonstrukcija vlade, če že ne koncentracijska vlada nujna. Kljub temu je v vladi prišlo le do nekaj menjav. Dvajsetega junija je odstopil minister za telesno vzgojo Jevrem Tomić, ki ga je zamenjal menda bolj pronemško usmerjeni Dušan Pantić, 29. junija pa je na splošno presenečenje odstopil minister za prosveto Božidar Maksimović, za katerega se je šušljalo, da je celo mogoča zamenjava za Cvetkovića. Nasledil pa ga je, spet na splošno presenečenje, Anton Korošec z uradnim pojasnilom, da ta resor potrebuje konservativnega ministra. Sprejeti v vlado močnega in nevarnega Korošca vsekakor ni mogla biti želja predsednika vlade Cvetkovića, pač pa je očitno to bila želja kneza Pavla, ki je s to alternativo verjetno skušal vsaj deloma potešiti želje in pričakovanja Nemčije in Italije. Nemški ambasador v Beogradu Viktor von Heeren pa z imenovanjem znane- ga germanofoba Korošca ni bil zadovoljen; Nemčija in Italija sta namreč še vedno vztrajali pri vrnitvi Stojadinovića. Kljub temu so govorice o nujnih spremembah v vladi ostajale aktualne še naprej. Von Heeren je sredi septembra 1940 poročal v Berlin, da Korošec pri uvaja-

nju antisemitske zakonodaje in ukrepov proti masonom zahteva podporo vse vlade ter to pogojuje s svojim odstopom. Če bi novo vlado prevzel Korošec, je tedaj von Heeren že spremenil stališče do Korošca. Korošček prevzem vlade naj bi takrat Nemčiji ustrezal, ker je Korošec edini, ki bi iz prepričanja vodil boj proti Židom, prostozidarjem in komunistom. V Koroščekovi sposobnosti prilagajanja položaju je von Heeren videl najboljše zagotovila za dejansko naslonitev Jugoslavije na sile Osi.⁴⁰⁴

Kot rečeno, je nove osvetlitve k tej problematiki prinesla šele objava dnevnika ministra Konstantinoviča. Prvi je o dnevniku in novostih, ki jih je prinesel, pisal Igor Grdina.⁴⁰⁵ S pridom ga je pri zgoraj obravnavanem orisu ideologije in politike SLS v drugi polovici tridesetih let uporabila Anka Vidovič Miklavčič. Slednja opozarja, da so, kljub trdnemu stališču SLS z zahtevami po celoviti preureditvi države v smislu treh upravnih enot, kot so jo s srbsko-hrvaškim sporazumom dobili Hrvati, predstavniki JRZ v Sloveniji od sredine leta 1940 naznanjali, da višji državni interesi v danem položaju zahtevajo začasno odložitev preureditve države.⁴⁰⁶ V strahu pred nemškim pritiskom pa je prosvetni minister Korošec že pred pritiskom na vlado s protizidovskimi uredbami avgusta 1940 odredil, naj v bodoče na šolah omejijo pouk francoščine in angleščine ter dajo več ur na razpolago za pouk jezikov "naših velikih sosedov", torej nemščine in italijanščine. Glede židovskega vprašanja pa nava-ja Koroščevo stališče z narodnoobrambnega tabora v Črenšovcih v Prekmurju 11. septembra 1938. Takrat je Korošec kot notranji minister med drugim dejal: "*Pri nas v Jugoslaviji, čemur ste vi priča, ne obstoji židovsko vprašanje. Jugoslavija je izmed redkih držav, katere to vprašanje ne vznemirja. To je najboljši dokaz, da Židje pri nas uživajo polno zaščito zakonov, da se Židje pri nas tretirajo kot ravnopravni državljani. Vse dobrote zakona se delijo enako Židom kakor drugim državljanom, kajpa-tudi vse strogosti zakona.*" O priseljevanju Židov v državo pa je imel naslednje stališče: "*Nobena država na*

⁴⁰⁴ Boban, Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941, 2, str. 347–364.

⁴⁰⁵ Grdina, Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma, str. 286–290.

⁴⁰⁶ O tem glej tudi Perovšek, Slovenci in država v tridesetih letih, str. 25.

svetu v današnjih prilikah ne želi, da se ji poveča število njenih manjšin, najsi bo manjšina jezikovna, verska ali druga. Tega načela se drži tudi Kraljevina Jugoslavija. Mislim, da je to v sedanjih prilikah pametno in zelo trezno stališče."⁴⁰⁷ Avtorica po Konstantinovičevem dnevniku za tem povzema velik obrat v Koroščevih stališčih do židovskega vprašanja, ki je bil za ministra Konstantinovića občuten šele po vstopu Korošca v vlado in po padcu Francije konec junija 1940, ter Koroščev spor s Cvetkovičem, Mačkom in Konstantinovičem glede tega problema.⁴⁰⁸

Najbolj celovito analizo politike SLS v letih 1940 in 1941, predvsem o statusu Slovenije v vojnih razmerah, pa je doslej napisal Bojan Godeša.⁴⁰⁹ Konstantinovičev dnevnik samo potrjuje že uveljavljeno stališče,⁴¹⁰ da je Korošec v času svojega poslednjega prosvetnega ministrovanja (29. junij–14. december 1940) vodil silam Osi zelo naklonjeno politiko. Bil je med pobudniki za sestavo germanofilske vlade, ki bi zaščitila državo pred nemško nevarnostjo. Za to si je prizadeval že od samega vstopa v vlado, jeseni tega leta pa je celo navezoval stike s pronacističnimi ljotičevci in hrvaškimi separatisti v Italiji, ustaši. A hkrati je Korošec poslal Alojzija Kuharja in patra Kazimirja Zakrajška v ZDA, kjer naj bi pri tamkajšnjih oblasteh vodila propagando za Slovenijo. To pa kaže na izrazito pragmatičnost te politike in ne na kako resnično germanofilsko ali celo nacistično spreobrnitev. Po padcu Francije so se namreč celotna jugoslovanska vlada in knez Pavle zavedali nevarnosti in nujnosti približevanja Nemčiji, tako Koroščeva politika načeloma sploh ni bila sporna in je deloma zanj užival podporo tudi pri predsedniku vlade Cvetkoviću. Tudi nemška diplomacija Koroščevi politični usmeritvi ni nasedla, temveč so nekateri njeni strokovnjaki oce-

⁴⁰⁷ Vidovič Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, str. 52; navaja Slovenec, 18. 8. 1940, Notranji pregled; Slovenec, 12. 9. 1938, Dr. Korošec Slovenski krajini in njenemu voditelju Kleklu.

⁴⁰⁸ Vidovič Miklavčič, Idejnopolitični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941, str. 53.

⁴⁰⁹ Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, str. 77–104.

⁴¹⁰ Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 348–350; Biber, Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941, str. 225.

njevali, da za javno politiko še vedno stoji stari "nemški sovražnik, posebej zaradi tega, ker se boji nemških zahtev po slovenskem ozemlju".⁴¹¹ Korošec je imel za strah pred Nemci namreč tehtne razloge in informacije. Leta 1938 je še kot notranji minister, zaradi dobro organizirane nacistične propagande med nemško manjšino, poslal Alojzija Kuharja na poizvedovanja v Nemčijo. Kuhar se je pod lažnim imenom predstavljal kot predstavnik nemške manjšine v Jugoslaviji in na različnih ustanovah v Stuttgartu in Münchnu, po lastnih besedah "*videl mnogo stvari, ki so mi odprle oči in mi pojasnile mnoge stvari, katere so se trenutno dogajale v Sloveniji*".⁴¹²

Godeša ugotavlja, da je globlji razkol v vladi nastal šele v začetku septembra. Koroščevim radikalnim ukrepom, predvsem proti Židom in masonom, naj bi nasprotovala zlasti minister za pravosodje Konstantinović in podpredsednik vlade Maček. Vendar je bil spor glede naredb bolj površinski. Pravi vzroki spora so bili, kot je to sam Konstantinović dojemal, v tem, da je skušal Korošec s svojim brezpogojnim izsiljevanjem glede naredb pravzaprav spodkopati sporazum Cvetković-Maček ter razdeliti Srbe in jih usmeriti proti vladi. Tako bi se tudi sam lahko ponovno povzpел do večjega vpliva.⁴¹³ V tem kontekstu gre razumeti tudi Koroščeve tajne razgovore z ljutičevci, ustaši in z Mačkom v tem času, ki pa jih Godeša ocenjuje bolj kot sredstvo pritiska na nasprotnike v vladi kot pa na realno možnost za vlado v taki sestavi. Konstantinović je kot Koroščev glavni nasprotnik v vladi to politiko razmeroma realno ocenil. Na mnenje kneza Pavla, da je Korošec že senilen in da ima dve fiksni ideji: prostopozidarje in komuniste, je odgovoril: "*Ne verjamem, da so to fiksne ideje, temveč preračunana stališča. Čeprav je senilen, Korošec ve kaj dela*".⁴¹⁴ Korošec sam je

⁴¹¹ Boban, Maček i politika HSS 1928–1941, 2, str. 367, citirano po Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, str. 93.

⁴¹² Kuhar, Avtobiografija, str. 3, citirano po Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, str. 92.

⁴¹³ Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, str. 94, glej tudi Konstantinović, Politika sporazuma, str. 176–177, 184, 191; v taki oceni Koroščeve politike se strinja tudi Grdina, Mihailo Konstantinović, Politika sporazuma, str. 289.

⁴¹⁴ Konstantinović, Politika sporazuma, str. 191 (zapis z dne 30. oktobra 1940).

zaupnemu beograjskemu prijatelju novembra 1940 izrazil dvom o uspehu take politike: *“Ne bom (uspel), podlegel bom, ker sem čisto sam in nimam nobenega prijatelja.”*⁴¹⁵

V obravnavano problematiko se je na podlagi Konstantinovičevega dnevnika spustil še Primož Kočar, ki pa je predvsem podrobneje povzel odnos med avtorjem dnevnika in Korošcem ter skozi ta odnos seveda tudi razmere v tedanji vladi.⁴¹⁶ Prispevek korektno povzema dogajanje skoraj samo na podlagi dnevnika, v interpretacijo pa ne le, da ne prinaša nič novega, lahko bi rekli, da pomeni določen korak nazaj, saj ne upošteva niti starejše ključne literature niti razprave Bojana Godeše.

**

Po Konstantinoviču se je Koroščeva akcija z antisemitskimi uredbami oziroma zaostritev spora glede uredb začela 25. avgusta 1940, ko naj bi Konstantinovič uredbe, ki jih je pripravil na Koroščevo zahtevo, predal Korošču v pregled.⁴¹⁷ V petek, 6. septembra, avtor dnevnika ugotavlja: *“Korošec nas postavlja pred izvršena dejstva. Hoče se prilizniti Nemcem. Ne sprašuje po ceni. Deli Srbe in uspelo mu bo, kar ni uspelo M. Grolu in M. Trifunoviču: da Srbe razdraži in jih dvigne proti nam. Treba je začeti boj proti njemu. Vse to sem odkrito povedal Cvetkoviču in še nekaj drugih podrobnosti. Korošec hoče boj z mano. Jaz se ne bom umaknil.”*⁴¹⁸ Po odkritem sporu s Korošcem je Konstantinovič zbiral privrženice. Cvetkovič se ni neposredno opredeljeval, čeprav je bilo že po naravi stvari in spričo dejstva, da je Konstantinoviča on pripekljal v vlado, jasno, na čigavi strani je. V istem čolnu so pluli seveda tudi podpredsednik Maček, finančni minister Šutej in drugi Hrvati. Predstavnik srbskih poljedelcev (Zemljoradniška stranka) Branko Čubrilović se je med prvimi postavil proti Korošču. Na svoji strani je

⁴¹⁵ Jurčec, Skozi luči in sence, 3, str. 286, citirano po Godeša, Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo, str. 95.

⁴¹⁶ Kočar, Menjava na stražarskem mestu ali “Visočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec”, str. 235–244.

⁴¹⁷ Konstantinovič, Politika sporazuma, str. 172.

⁴¹⁸ Prav tam, str. 176, vse prevode iz srbsčine je naredil Ervin Dolenc.

imel tudi pravosodnega ministra Lazarja Markovića, ki je sicer vodil samostojno politiko, ter nekatere vplivne beograjske intelektualce, npr. pravnega strokovnjaka Slobodana Jovanovića, filologa Aleksandra Belića, izdajatelja časnika Politika Vladislava Ribnikarja. Na Koroščevi strani pa sta bila poleg Kreka še ministra, ki sta vstopila v vlado v poletnih in jesenskih mesecih z namenom vladi dati bolj pronemški značaj, Danilo Vulović (minister za gradbeništvo) in Dušan Pantić (minister za telesno vzgojo). Daleč najpomembnejša Koroščeva zavznika pa sta bila knez Pavle in nemška diplomacija.

V torek, 17. septembra, se je spor toliko zaostрил, da je avtor dnevnika zaradi Korošca predvidel vladno krizo. Korošec naj bi vplival na pisanje nemškega tiska proti Konstantinoviću, Cvetković pa je hotel zapleteni položaj rešiti s posebno uradniško komisijo, ki bi uredbo o omejitvi vpisa za Žide zavrgla, potrdila pa uredbo o izključitvi Židov iz trgovine s hrano. *“O Koroščevi akciji pravi, da je nenevarna.”*⁴¹⁹ Vendar je 20. septembra očitno prišlo do novih intrig. Korošec naj bi vlado spet postavil pred izvršeno dejstvo, od katerega je težko odstopiti. Avtor dnevnika veliko govori o intrigi, a nikoli ne pove nič o njeni vsebini. Neprestano ponavlja, da so Slovenci nelojalni do vlade in da delujejo proti državi. “Klerikalci” naj bi poleg tega lobirali pri generalu Nediću, naj ne podpiše uredbe, ki bi ukinila uredbo o omejitvi prodaje nepremičnin v obmejnem pasu. Po mnenju avtorja naj bi jih motilo samo to, da te uredbe niso sami predlagali.⁴²⁰

V ponedeljek, 23. septembra, je Konstantinović kot glavni pravni strokovnjak v vladi urejeval tekst nove Koroščeve uredbe o študentskih združenjih. *“Težka stvar, ki bi lahko izzvala nered na Univerzi.”* Dva dni kasneje so Cvetković, Maček in Konstantinović v kabinetu predsednika razpravljali o vprašanju uredbe o Židih. *“Cvetković je za to, da bi Korošca obšli. Sprejeli bi uredbo, a bi ji spremenili vsebino. Da bi veljala samo za Univerzo. Jaz sem pripomnil, da mora veljati za vso državo, ker je pomembna za splošne interese. Maček je zamomljal, da jo bo verjetno Ban (Hrvaške) razširil. Vedno isto! Jaz*

⁴¹⁹ Prav tam, str. 180–181.

⁴²⁰ Prav tam, str. 184.

vztrajam na svojem stališču. Cvetković je zahteval, da bi sprejeli še nekaj o izključevanju Židov iz trgovine z žitom. (...) Ob 11:30 sem šel v svoj kabinet, da bi redigiral uredbo o Židih.” Potem se je posvetoval še s strokovnjaki o možnosti uredbe, ki bi izključila Žide iz trgovine z žitom in s hrano nasploh. “Jutri se sestanemo v odboru s Korošcem glede vprašanja uredbe o Židih. (...) Spomnim na vprašanje uredbe o organizaciji prometa z nepremičninami. Cvetković pojasnjuje Mačku, da nas je hotel s tem Korošec minirati. S tem ne bo nič. (...) Misli, da tu ni potrebno nič narediti.”⁴²¹

V četrtek, 26. septembra, je bila na dnevnem redu vladne seje končno uredba o Židih. “Vlada je soglašala, da ukrepa proti Židom. Te ukrepe moramo zdaj preučiti. Potrebni so.” Konstantinović je začel brati podatke, ki so utemeljevali ukrepe proti Židom, in na prvo mesto, pred Koroščevo omejitvijo vpisa Židov v šole, postavil omejitev trgovanja s hrano, kar očitno ni bila Koroščeva pobuda. Vsi so bili za ukrepe, samo Laza Marković, ki ni vedel za dogovor, da Korošča obidejo, je imel pomisleke glede neskladja z ustavo. Ko pa je Cvetković v razpravi o podrobnostih prebral uredbo, kot jo je redigiral Konstantinović, je bil Korošec presenečen in je protestiral. Vztrajal je pri svojem projektu. Vendar je vlada soglašala, da bo dovoljeno število židovskih učencev na šolah proporcionalno številu židovskih državljanov. Uredba naj bi veljala do naslednjega leta. Naslednji dan so iz Cvetkovićevega kabineta uredbo poslali v podpis na ministrstvo za prosveto in Korošec jo je takoj podpisano vrnil, vendar delno spremenjeno: da stopi v veljavo takoj. V Konstantinovićevi redakciji je pisalo, da stopi v veljavo naslednje šolsko leto. Ravno tako je bil stvar kompromisa del, ki govori, da uredba velja samo za prve razrede, medtem ko je bila Koroščeva želja, da bi omejitev veljala za vse razrede. Korošec je vrnil udarec še isti dan. Že jutranje sobotne izdaje nekaterih nemških in madžarskih časopisov so poročale o sporu Korošča z drugimi člani vlade in o nameri njegovih nadaljnjih ukrepov proti Židom.⁴²²

⁴²¹ Prav tam, str. 186–187.

⁴²² Prav tam, str. 187–190.

Če povzamem, je bila sporna antisemitska vladna uredba nedvomno Koroščeva, čeprav jo je podpisala vlada v celoti. Koroščeva je bila samo naredba 538. o omejitvi vpisa na šole za Žide, nič pa ni imel pri uredbi 537. o omejitvi sodelovanja Židov pri grosistični trgovini in proizvodnji hrane, ki je bila za Žide v Jugoslaviji gotovo večji udarec. Uredba 538., ki jo je sprejela vlada, je bila očitno izdana v znatno milejši obliki, kot jo je predvideval Korošec, in je bila rezultat delnega kompromisa, še bolj pa nekakšne prevare vladne večine proti izsiljevalskemu Koroščevemu nastopu. Predvidevamo lahko, da je bila prvotna Koroščeva namera speljati vladno uredbo, ki bi precej bolj, če ne celo popolnoma omejila vpis Židov na šole in verjetno tudi ne samo v prve letnike teh šol. V kontekstu političnih odnosov in razmer znotraj vlade in domače politike pa jo je mogoče in potrebno razumeti tudi kot "mino", ki bi vlado lahko zrušila (zamazala jo je kar pošteno) in z nemško pomočjo Korošca še enkrat prinesla na vrh.

Dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića je, čeprav ga je pisal srbski radikalec, konservativec in predan monarhist, kot se je sam deklariral, v pogledu na Korošca skoraj diametralno nasproten od Konstantinovičevega. Stoimirović je bil Koroščevi politiki dosti bolj naklonjen, čeprav do nje tudi kritičen. V nasprotju s Konstantinovičem, ki ni imel predhodnih političnih izkušenj in je bil politično angažiran od Dragiše Cvetkovića, ko je ta že predstavljal alternativo Stojadinoviću, je bil Stoimirović star radikalec in predan občudovalec močnih osebnosti, kot sta bila Stojadinović in Korošec. Konec avgusta 1940 je bil celo konkurent Danilu Vuloviću (s podporo Korošca), ki je takrat na mesto Mihe Kreka prevzel ministrstvo za gradbeništvo.

Milan Jovanović Stoimirović je bil rojen leta 1898 v Smederevu. Profesionalno življenje je začel leta 1919 kot novinar pri Politiki, v letih 1921–1923 je bil sodelavec glasila Narodne radikalne stranke Samouprava, leta 1929 tiskovni predstavnik veleposlaništva v Berlinu, od 1932 do 1935 je v Skopju izdajal radikalsko glasilo

Vardar, potem je dve leti delal v Centralnem presbiroju, v letih 1937–1938 pa je bil direktor državne tiskovne agencije Avala. Od leta 1940 do državnega udara 27. marca 1941 je bil načelnik Tiskovnega oddelka Ministrskega sveta (vlade) Kraljevine Jugoslavije. Med okupacijo je bil direktor Državnega arhiva v Beogradu in glavni urednik Obnove (1941), zato je bil po vojni obsojen na 15 let zavora. Po izteku polovice kazni je bil izpuščen. Preživel je se je z zbiranjem gradiva za Jugoslovanski leksikografski zavod, sodeloval v periodiki in prevajal. Umrli je leta 1966. Kot človek velikega Stojadinovičevega zaupanja je bil pri viru mnogih pomembnih informacij, v primerjavi s Konstantinovičem sicer v "drugi vrsti", zato pa, kot politični novinar, več boljših političnih analiz in opažanj.

Če se osredotočimo na Korošca in njegove sodelavce iz SLS, potem je zanimivo omeniti opažanja že med pripravami srbsko-hrvaškega sporazuma, npr. 26. junija 1939: *"Korošec beži. Zanimivo je, da je danes najbolj nepriljubljena osebnost v državi. Ljudje vedo za njegove nore kombinacije, s katerimi ruši Srbe pred Hrvati in obratno. Ljudje verjamejo, da pripravlja neko novo svinjarijo. To so izrazi, ki jih ljudje uporabljajo, ko govorijo o njemu."*⁴²³ Ali takoj po podpisu sporazuma, 30. avgusta 1939: *"Korošec se izogiba Beogradu: na mesto njega intrigira proti Sporazumu Krek. Slovenci se sploh obnašajo, kot da jih je Dragiša (Cvetković) grdo prevaral."*

Na Koroščevo psiho in ideološko usmerjenost kaže zapis z dne 14. oktobra 1939: *"V gledališču (balet) sem videl Korošca in z njim govoril deset – petnajst minut. Zelo je zaskrbljen. Korošec se zelo boji komunistov in tega ne skriva. Komunisti že drže vse v svojih rokah in samo še čakajo, da prevzamejo oblast. Korošec je zelo utesnjen in imam vtis, da je razočaran s Sporazumom do dna duše."*⁴²⁴

Po rekonstrukciji vlade in Koroščevem vstopu v vlado pa je Stoimirović 11. julija 1940 zapisal: *"Bil sem pri g. Korošču. Pritoževal se je nad komunisti in nad Nemci. – Želel bi –, pravi, – vedeti kaj Nemci hočejo, pa bi jim*

⁴²³ Jovanović Stoimirović, Dnevnik 1936–1941, str. 292.

⁴²⁴ Prav tam, str. 314.

ustregli; naj povedo kakšen paket hočejo, pa bi jim ga naredili, vendar ne vemo kaj hočejo. Na žalost bi moral biti zdaj Cincar Marković v Berlinu, ko sta tam Ciano in grof Csáky, pa je dobil neko angino in obležal (...) Dragiša in Maček me o ničemer ne sprašujeta in nihče v vladi mi ne pomaga. Popolnoma sam sem. Ne vem kaj delajo, bojim pa se, da česa ne spregledajo.

Pogojev za korporativizem pri nas ni, nimamo aparata, osebja. Drugače nimam nič proti, da z vzgojo mladine postopamo kot v Nemčiji. Sploh naj se naredi vse kar je treba, samo da se ne posega v Cerkev.”⁴²⁵

Žal v času velikih vladnih viharjev s Koroščevimi uredniki od konca avgusta do začetka oktobra 1940, ko so le dosegli nekakšen kompromis pri Stoimiroviću, o tem ni zapisov. S Koroščem se je spet srečal šele 2. oktobra 1940. Po razgovoru o avtorju dnevnika in njegovem novem položaju načelnika vladnega tiskovnega urada je ta Korošca pobaral: “Vprašal sem ga kako stoji-jo stvari z vlado in kaj se prepirata z Mačkom.

– Nič! pravi. Ne strinjava se, vendar se ne prepirava.

– Slišim, – nadaljujem – da se razhajata glede zakona o Židih, pa sem se ustrašil, da se ne razjezite in demonstrativno odstopite.

– Tega ne bom naredil – pravi il saggio monsignore (moder gospod) – čeprav drži, da se razhajava glede teh zakonov. Ampak jaz grem svojo pot. Židom bom ustanovil njihovo gimnazijo, prepovedal jim bom ukvarjanje z založništvom ipd. – ker to lahko, to je moj resor. Drugi ministri pa naj jih tolčejo v svojih resorjih vsak posebej.

– Dobro, prosim vas – ga vprašam – kaj je potem treba pustiti, da se piše o Židih? Vse ali kaj?

– Ne vse, – odgovori Korošec – ampak samo kar je konkretnega, neumne in prazne napade pa je treba prepovedati. Zatem je nadaljeval: – Dopustite, da se piše o vsem in o vsakomur, kar je navdahnjeno z evolucionizmom, brišite vse, kar je navdahnjeno z revolucionarstvom. Ker bi radi z evolucijo dali vse, zakaj potem revolucija? (...) Manjšine prisilite, da bodo korektne, v literarnih vprašanjih se posvetujte z Boškom Bogdanovičem, potem obiskujte ljudi, govorite z njimi, svetujte jim vse

⁴²⁵ Prav tam, str. 376.

dokler še hočejo poslušati, ko pa nočejo več, jih prepustite notranjemu ministrstvu.

– Povejte mi – nadaljujem – kako stoji stvar z Mačkom.

– Ne vem, – pravi – dozdeva se mi, da nam noče dati slovenske in srbske enote (...) mogoče tudi išče razlog, da izstopi iz vlade, da bi se okrepil v opoziciji, ker se mu pozicija poslabšuje.

Korošec mi je rekel še to: Dvema sovražnikoma države in družbe, ki jima je ime Židje in masonstvo, dodajte še korupcijo, pa boste poznali program.”⁴²⁶

Konflikten in negotov položaj v vladi glede Korošča in njegovih nasprotnikov je v soboto, 14. decembra 1940, zarana nepričakovano prekinila Koroščeva smrt. Marsikdo v političnem vrhu Jugoslavije se je verjetno oddahnil. Stoimirovič je takoj zjutraj napisal nekrolog: *“Korošec je umrl v 68. letu starosti (pravilno v 69., op. E. D.). Umrl je od sladkorne bolezni, od pretiranega uživanja pri mizi (a nekateri pravijo: tudi od uživanja v postelji). V vsakem primeru je njegova smrt prizadela katoliško, jugoslovansko in konservativno stvar. Umrl je prezgodaj, potem ko je pojedel samega sebe, rešil se je trpljenja. (...) Šele take nagle smrti pokaže kako težko in dolgotrajno je oblikovanje neke politične figure. Leta in desetletja. (...) Kakor koli že velik, je bil Korošec koristen za nas radikale. Lomil nas je, kot je lomil tudi mene leta 1936 in 1937, vedno prek drugih, vedno v rokavicah, vedno osebno korekten. Pa vendar nam je bil potreben, a nas je na hitro zapustil. Njegova smrt je velika luknja, krater, jama, svojevrsten prekop.”⁴²⁷*

Ob slovesu z beograjske železniške postaje naslednji dan pa med drugim: *“V glavnem ves ta konec tedna bo Koroščev. Pred 20 leti je prišel v Beograd zdrav, svež, moralno čist, z nadimkom 'lepi Tonček', ki so mu ga dale Slovenke, tu pa je postal ponočnjak, gurman, ženskar in samovoljnež, katerega vpliv je rasel toliko, kolikor manj je bil obziren in kolikor bolj je postajal bolehen in star.”⁴²⁸*

Stoimirovičev dnevnik k poznavanju Koroščevega

⁴²⁶ Prav tam, str. 387–388.

⁴²⁷ Prav tam, str. 408.

⁴²⁸ Prav tam, str. 410.

kontroverznega delovanja v zadnjih mesecih življenja ne prinaša kaj bistveno novega. Pravzaprav le dodatno osvetljuje njegova zelo raznolika razmerja s srbskimi in drugimi jugoslovanskimi politiki. Dodatno dokumentira njegovo odkrito nasprotovanje srbsko-hrvaškemu sporazumu, njegov osamljeni položaj v tedanji vladi in pomen njegove nenadne smrti v jugoslovanski politiki. Je uveljavitev Koroščeve antisemitske uredbe jeseni 1940 njegova zmaga ali poraz? Čeprav je kratkoročno mogoče bila videti kot zmaga, je bila bolj dolgoročno nedvomno bliže porazu, kot je tudi sam v slutnji pohajajočih moči intimno napovedoval. Tako zunanjepolitičnih kot notranjepolitičnih učinkov praktično ni bilo. Pronemška politika se ni obrestovala niti takrat niti po okupaciji, vlada ni padla; da bi se mogoče še enkrat povzpел na čelo vlade in prevzel krmilo čolna v viharju, mu ni uspelo – in mu verjetno ne bi, tudi če ga ne bi prehitela smrt.

Povzetek

Državna meja na Karavankah je večino Slovencev leta 1918 postavila v povsem drug svet. Kot so pokazali dogodki s t. i. Državo SHS od konca oktobra do decembra 1918, vsekakor ne drži, da Slovenci takrat ne bi bili dovolj zreli za samostojno državo. Kot ugotavlja Jurij Perovšek, tudi nepripravljeni niso bili. V kontekstu tedanjih evropskih političnih razmer so bili za kaj takega preprosto premajhni in prešibki. Slovenci so bili pred prvo svetovno vojno za tisti čas sicer povsem razvit narod, ki je imel za samostojno narodno življenje večino potrebnih narodno-kulturnih ustanov, svoje časopisje in oblikovan knjižni jezik. Manjkala naj bi mu le t. i. druga polovica, to je gospodarsko oziroma podjetniško meščanstvo. Podobno pomanjkljivost lahko ugotovimo tudi v kulturi. Razmeroma zadovoljivo splošno izobraženost, ki jo najjasneje kaže okrog 90 % pismenost, je pri polnem razvoju intelektualne strukture oviralo izrazito pomanjkanje primernih kulturnih ustanov, ki bi slovenske izobražence lahko vzdrževale doma. Šele menjava državnega okvira leta 1918 je namreč prinesla slovenizacijo in pomembno izpopolnitev izobraževalnega sistema, posledično pa tudi ustanovitev – 70 let politično onemogočene – prve slovenske univerze. Od desetega leta starosti naprej se je pred tem velika večina izobraževala v nemščini, od končane srednje šole pa tudi v tujini, kar je močno omejevalo možnosti izobraževanja in hkrati pospeševalo ločevanje izobraženih od slovenske narodne skupnosti. Ustanovitev univerze,

Narodni gledališči v Ljubljani in Mariboru, Narodni in mestni muzeji, Državna študijska knjižnica in Glasbeni konservatorij v Ljubljani so Sloveniji omogočili mnogo večjo koncentracijo intelektualcev, kot je bila sposobna pred letom 1918. Ljubljanska univerza pomeni pravi začetek slovenske znanosti. Ko je slovenščina postala uradni jezik v vseh uradih, na univerzi pa so pospešeno razvijali slovensko strokovno terminologijo, lahko o njej govorimo kot o kultiviranem evropskem jeziku, bolj ali manj enakovrednem sosednjim. Vzporedno s tem procesom je bil šele v jugoslovanski državi bistveno zaokrožen tudi proces oblikovanja slovenskega podjetniškega meščanstva. To resda ni nikoli dosegalo take akumulacije kapitala, ki bi posredno v večji meri omogočal vzdrževanje visoke umetnosti, vendar je bilo slovensko podjetniško meščanstvo za kaj takega verjetno še premlado.

“Državni prevrat” pomeni prelomnico tudi za slovensko samozavest. Po uresničitvi sanj in postopnem sestopu na trdna tla se je namreč začel proces, ki je v dobrem desetletju dokončno pokopal možnosti za etnično, se pravi kulturno združitev Jugoslovanov, o kateri so mnogi Slovenci, da bi ubežali svoji nacionalni majhnosti in šibkosti, dolgo sanjali. Na anketo o slovenskem jezikovnem približevanju drugim Jugoslovanom je slovenski pisatelj Fran Milčinski leta 1913 odgovoril: “*Tesna je pač naš dom, tesen kakor rodbinska rakev! Najnaravnejša rešitev iz teh morečih spon, bi bilo zbliževanje in končna jezikovna združitev s Hrvati.*” Občutek majhnosti je tudi med preprostimi ljudmi tako razširjeno in od narodnega samozavedanja sredi prejšnjega stoletja do danes trajajoče ter globoko v podzavest usidrano občutje pri Slovencih, da bi mu lahko kratko rekli kar “slovenska tesnoba”. Ta pa je pomemben vzrok za razne oblike slovenske samomorilnosti ali, kot je to imenoval Vasilij Melik, za “značilno slovensko bolezen samoodrekanja in samoodpovedovanja”. Ena od teh so nedvomno tudi razni poskusi slovenskih intelektualcev, da bi se z navezavo oziroma v končni fazi z združitvijo Slovencev z nekim večjim sosednjim narodom razbremenili odgovornosti nenehnega boja za etnični obstanek. Od ilirizma prek podleganja nemški kulturni prevladi (primer Karla Dežmana, Fritza Pregla idr.) do integralnega ju-

goslovanstva pa so Slovenci vedno našli dovolj notranje moči, da so bile skušnjave zunanjega integralizma prej ali slej zavrnjene. Ustanovitev prve jugoslovanske države v postopni emancipaciji od te tesnobe predstavlja pomembno prelomnico. V približno petih letih skupnega jugoslovanskega življenja, ko so slovenski intelektualci počasi dojeli realnost političnih, gospodarskih in kulturnih razmerij v državi, se je začel proces razčiščevanja dileme: ali vztrajati pri slovenski kulturni posebnosti in prevzeti odgovornost za določeno kulturno izolacijo ali se prepustiti počasni asimilaciji v politično in številčno dominantnejšo, vendar v povprečju slabše razvito srbohrvaško kulturo.

Glavni problemi slovenske kulture ob prehodu iz habsburške monarhije v prvo jugoslovansko državo leta 1918 so bili torej naslednji:

Imeli smo sicer dokaj učinkovit, vendar pretežno nemški in zelo pomanjkljiv izobraževalni sistem. Zlasti srednje šole so bile skoraj povsem nemške, univerzitetni študiji pa daleč, zunaj etničnega prostora. Daleč od doma so delovali tudi slovenski znanstveniki. V umetnosti so po kvaliteti dosegali takratno evropsko raven le nekateri slikarji, zlasti impresionisti, in maloštevilni literati (Ivan Cankar, Oton Župančič).

Ustanovitev prve jugoslovanske države leta 1918 pomeni za slovensko kulturo pomembno prelomnico. Boj za nadzor nad državno upravo in kulturnimi ustanovami je sočasno potekal na dveh ravneh. Po prevzemu oblasti so se slovenski politiki trudili predvsem za slovenizacijo ostankov prej privilegiranega nemštva. Hkrati s hitrim in neizbežnim porazom Nemcev so različni slovenski politični krogi skušali zavzemati čim boljše pozicije na izpraznjenem prostoru.

Edino deželno središče, kjer so živeli Slovenci in ki je po italijanski zasedbi Primorske in vzpostavitvi meje med Nemci in Slovenci na Karavankah ostalo v novi jugoslovanski državi, je bilo upravno središče dežele Kranjske, Ljubljana. Ljubljana je že od razmaha slovenskega narodnega gibanja v šestdesetih letih 19. stoletja počasi preraščala funkcijo središča avstrijske regije in pridobivala pomen slovenske narodne metropole, kar so skušali nemški nacionalisti zavirati. Deloma je konku-

renco Ljubljani do leta 1918 predstavljal Trst, ki je bil največje slovensko mesto, kljub temu da so v njem imeli večino Italijani (57.000 Slovencev od 230.000 vseh prebivalcev leta 1910, Ljubljana okrog 50.000 prebivalcev). Nemci na Kranjskem so spričo zaostrenih mednarodnih odnosov leta 1919 utemeljeno pričakovali povečan politični pritisk zlasti na svoje kulturne ustanove. Tiste ustanove, ki so bile registrirane kot društva, so zaradi suma protidržavne ali protistatutarne dejavnosti navedno dobile državni nadzor in so z odhajanjem Nemcev in sprejemanjem novih članov v nekaj letih spremenile nacionalno strukturo članstva ter tako postale slovenske. Nemška manjšina v Sloveniji (leta 1921 je ostalo še 41.500 Nemcev) je izgubila politični in kulturni vpliv, večinoma pa je obdržala gospodarsko moč, zlasti v Mariboru, kjer je ostalo še več kot 20 % nemškega prebivalstva. V Ljubljani so Slovenci tako prevzeli pomembne kulturne institucije, kot so dramsko gledališče, filharmonična družba in kazinsko društvo, vse tri z reprezentančnimi stavbami v središču mesta. V Celju so prevzeli Nemško hišo, v Mariboru pa kazinsko društvo in gledališče.

Šele z vstopom v Jugoslavijo je bil poslovenjen velik del osnovnih šol na Štajerskem. Še leta 1900 je bila nemščina učni jezik na tretjini osnovnih šol na spodnjem Štajerskem in desetini osnovnih šol na Kranjskem. Ob obisku ameriške študijske komisije za bodočo razmejitev med Jugoslavijo in republiko Avstrijo so štajerski Nemci 27. januarja 1919 v Mariboru organizirali nasilne demonstracije, v katerih so sodelovali tudi nemški učitelji, ki so na ulice pripeljali cele razrede otrok. Slovenska šolska oblast je po teh dogodkih začela intenzivneje odpuščati nemško usmerjene učitelje in nastavljati slovenske. Po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200 do 300 osnovnošolskih učiteljev. Večina odpuščenih nemških učiteljev se je izselila v Avstrijo. Pri tem je bil zelo dobrodošel prvi val slovenskih učiteljev, ki so v Jugoslavijo pribežali s Primorske. Samo do italijanske šolske reforme (popolna italijanizacija šolstva), ki so jo začeli izvajati leta 1923, je s Primorske v Jugoslavijo pribežalo 355 slovenskih učiteljev, pozneje pa še 200 do 300. V prvih dveh letih

po prevratu so ustanovili skoraj 150 novih razredov po slovenskih osnovnih šolah.

Slovenizirali so skoraj vse srednje šole na slovenskem ozemlju, ki je pripadlo Jugoslaviji. Prej je bila na tem ozemlju slovenska samo zasebna škofijska gimnazija v Št. Vidu nad Ljubljano, 7 srednjih šol je bilo povsem nemških, 6 pa dvojezičnih. Za potrebe nemške manjšine je nekaj let ostala samo realna gimnazija v Ljubljani. Poslovenili so vseh osem učiteljskih, od katerih je bila prej polovica dvojezičnih, polovica pa nemških, slovenskega učiteljska ni bilo. V Ljubljani je bila na novo ustanovljena trgovska akademija. Krono vseh teh prizadevanj gotovo predstavlja ustanovitev ljubljanske univerze s petimi fakultetami poleti 1919. To je bila nedvomno najpomembnejša pridobitev za razmah in ureditev slovenske znanosti. Ljubljanska univerza je kmalu dobila simbolični pomen vseh slovenskih kulturnih pridobitev v novi državi. Po odhodu demokratske stranke v opozicijo leta 1925 so praktično vse slovenske politične organizacije ob občasnih grožnjah pri sprejemanju državnega proračuna zagovarjale neokrnjeno univerzo v Ljubljani.

Postopoma so se oblikovale posamezne znanstvene discipline tudi prek interesnih združenj, ki so skrbela za strokovno literaturo svojega področja. Na novo so v prvih letih ustanovili Umetnostnozgodovinsko društvo, Bogoslovno akademijo, Etnografski inštitut oziroma muzej, Znanstveno društvo za humanistične vede in Geografsko društvo. Še iz avstrijskih časov sta delovali znanstveni društvi Slovenska matica (1864) in Pravnik (1889). Slovenski izobraženci so si od leta 1921 prizadevali za ustanovitev Akademije znanosti in umetnosti v Ljubljani, ki je bila uresničena šele konec tridesetih let (1938). Bivša licejska oziroma Študijska knjižnica za Kranjsko v Ljubljani in knjižnica Zgodovinskega društva v Mariboru sta dobili pravico do obveznega izvoda vsake v Sloveniji tiskane publikacije. Sistematično zbiranje vsega narodnega tiska na enem mestu namreč veliko pomaga pri njegovem proučevanju in nadaljnjem znanstvenem raziskovanju.

Slovenski leposlovni ustvarjalci so imeli staro organizacijsko tradicijo: Društvo slovenskih pisateljev od

leta 1872. Leta 1920 so jo nadaljevali z Društvom slovenskih leposlovcev oziroma (od 1923) književnikov in se zlasti zaradi jezika niso združevali na jugoslovanski ravni, kot so to naredili likovni, glasbeni in gledališki umetniki.

Slovensko gledališče v Ljubljani je bilo obujeno že mesec dni pred koncem vojne. V sezoni 1919/1920 so prvič igrala tri slovenska profesionalna gledališča: v Ljubljani, Trstu in Mariboru. Tržaški ansambel se je po požigu Narodnega doma v Trstu 13. julija 1920 razšel po manjših amaterskih odrih v tržaških predmestjih, deloma pa emigriral v Jugoslavijo. Slovenska dramska društva so do leta 1923 prevzela še mestni gledališči v Celju in na Ptuj. Ljubljansko in mariborsko gledališče sta bili kmalu podržavljeni, kar pa ni rešilo njune nenehne denarne krize.

V glasbenem ustvarjanju so po neuspelem poskusu iz leta 1908 Slovenci leta 1919 dobili svojo filharmonijo, leto kasneje pa še glasbeni konservatorij. Ta je bil potem v letih 1926 in 1927 podržavljen.

Za ohranjanje slovenskega likovnega spomina je leta 1918 začelo skrbeti društvo Narodna galerija. Decembra 1928 je Narodna galerija odprla stalno retrospektivno razstavo starejše slovenske likovne umetnosti v ljubljanskem Narodnem domu. Leto pred tem uspehom so mlajši likovniki začeli z akcijo še za Moderno galerijo, ki se je začela uresničevati šele konec tridesetih let (1938). Medtem ko so imeli gledališki igralci možnost izobraževanja na glasbenem konservatoriju, so pobude za likovno akademijo v Ljubljani ostale neuresničene.

V kulturno-civilizacijskem pomenu je bil za Slovence prehod v novo državno skupnost leta 1918 svojevrsten kulturni šok. V avstrijskem delu habsburške monarhije so Slovenci v pismenosti nekoliko presegali povprečje. V Jugoslaviji so se znašli v povsem drugačem okolju. Po popisu prebivalstva leta 1921 je bilo v slovenskem delu nove države skoraj 90 % pismenih, medtem ko je bralo in pisalo v vseh ostalih delih države skupaj povprečno le dobrih 40 % prebivalcev. V osrednji Srbiji je bila pismenost razširjena okrog 30 %, v Makedoniji, na Kosovu (takrat t. i. Južna Srbija), v Črni gori in tudi med bosanskimi muslimani pa še bi-

stveno manj. Temu primerni so bili splošna izobrazba južne polovice države, nizki šolski standardi, zelo slab šolski obisk, slabe organizacijske sposobnosti prebivalstva, slabo nadzorovana in zato skorumpirana uprava ter končno tudi vprašljiva sposobnost demokratičnega političnega odločanja. Vse te probleme so Slovenci dojeli šele v prvih letih po združitvi. Pred tem so bili Slovenci v svojem jugoslovanskem navdušenju, zlasti po srbskih zmagah v Balkanskih vojnah 1912–1913, do teh stvari brezbrizni. Spričo nezadržnega germanizacijskega pritiska na Koroškem in Štajerskem se je zdela povezava s Hrvati in Srbi v okviru trialistično preurejene habsburške monarhije ali celo širše edina možna in nujna rešitev. Kako konkretno bi bila urejena ta povezava, ni bilo tako pomembno.

V primerjavi z drugimi pokrajinami v novi državi je bila v Sloveniji zelo dobro razvita predvsem osnovna šola, pa tudi strokovno, predvsem kmetijsko šolstvo. Za polovico boljši kot v drugih delih države je bil obisk šol, še večje razlike pa so bile v številu šolskih oddelkov in učiteljev na število prebivalcev. Pri srednjih in visokih šolah so bila ta nesorazmerja mnogo manjša. Pospešeno ustanavljanje gimnazij in učiteljišč v drugih delih države je bilo v veliki meri plod prosvetne politike demokratov v prvi polovici dvajsetih let. V prvem desetletju Jugoslavije je bil indeks rasti števila osnovnih šol v vsej državi 137, gimnazij in realk 169, učiteljišč pa 191.

Velike kulturno-civilizacijske razlike med posameznimi pokrajinami nove jugoslovanske države so bile gotovo največji problem njene kulturne politike. Pri tem so veliko vlogo igrala prizadevanja za izenačitev zakonodaje na tem področju. Vendar je politika najmočnejših strank v novi državi (srbske radikalne stranke in demokratske stranke), v prvi vrsti izsiljena vidovdanska ustava (1921), onemogočila učinkovito parlamentarno delo. Večina reorganizacije državne uprave je bila izvedena mimo parlamenta, z vladnimi naredbami in odredbami. Z vsako spremembo v upravi so se pristojnosti pokrajinskih upravnih organov krčile in prehajale na centralno vlado v Beogradu. Ureditev se je s tem vse bolj prilagajala stari srbski ureditvi, ki je bila po francoskem vzoru izrazito centralistična.

Politična uprava, konkretno minister, je imela veliko moč pri urejanju šolstva tudi z odloki o učnih načrtih. V Sloveniji so vsa dvajseta leta skupaj s šolskimi zakoni ostali v veljavi stari avstrijski učni načrti, ki so jih sproti popravljali. V prvih letih so na račun nemščine dobili učne ure slovenščine, srbohrvaščine in francoščine. Šolske reforme so postopoma izenačevale učne načrte v vsej državi po vzoru srbskih šolskih razmer, kar je slovenskemu šolstvu prinašalo kakovostni padec.

Do kraljeve diktature je bilo samo za osnovno šolo izdelanih več kot deset različnih zakonskih predlogov in nekaj manj za srednje šole ter univerze. Vsi ti predlogi so bili ob vsaki menjavi vlade (od 1918 do 1929 se jih je zamenjalo 24) umaknjeni iz parlamentarne procedure in izročeni strokovnjakom v predelavo. Nova enotna šolska zakonodaja je bila uvedena šele po ukinitvi parlamenta v letih 1929 in 1930.

Zakonska ureditev kulturnih dejavnosti v Sloveniji in v vsej Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev je bila torej zmedena, neenotna in nedorečena. Razen redkih izjem so v kulturi veljali zakoni prejšnjih držav na tem prostoru: v Sloveniji, Dalmaciji ter deloma Bosni in Hercegovini avstrijski; na Hrvaškem in v Slavoniji ogrski; v Vojvodini in južneje od teh pokrajin pa srbski in črnogorski. Z urejanjem zadev iz Beograda so se ti zakoni mešali s staro srbsko zakonodajo. Pri tem je prihajalo do dvoumnosti in očitnih zakonskih nasprotij, kar je omogočalo samovoljo nižjih upravnih oblasti, političnih strank in posameznikov. Zaradi spolitizirane uprave in nepretrgane politične krize, ki je onemogočala ureditev uprave, so mnogi slovenski kulturni delavci uvedbo diktature 6. januarja 1929 sprva sprejeli naklonjeno. Poudarjena unitaristična politika diktatorskih vlad pa jim je prinesla samo še eno razočaranje.

Temeljno vprašanje slovenske kulturne politike je bil iz prejšnjega časa podedovani kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom ter s tem konfliktom pogojen odnos do slovenstva in jugoslovanstva. Pri liberalcih je bila v ospredju ideja integralnega jugoslovanstva, t. i. unitarizma. Novo jugoslovansko nacijo naj bi postopoma sestavili, zaradi tisočletne ločenosti, kulturno še različni Srbi, Hrvati in Slovenci. Država naj bi si pri-

zadevala te razlike čim prej izničiti in ustvariti enoten jugoslovanski narod. Taka kulturnopolitična usmeritev je bila zlasti v Sloveniji in na Hrvaškem problematična, ker so bile dežele iz bivše Avstro-Ogrske upravno, gospodarsko in kulturno precej bolj razvite od kraljevin Srbije in Črne gore. V Srbiji pa projekt enakopravnega poenotenja sprva ni bil sprejemljiv, ker so novo državo razumeli kot veliko Srbijo, ki se je razširila in predvsem združila vse Srbe na račun zmage v svetovni vojni. Zato Jugoslavija za Srbe sprva ni bilo sprejemljivo ime za novo državo, jugoslovanska ideja je namreč izvirala iz njenih habsburških dežel. Vladajoči srbski krogi so sčasoma idejo integralnega jugoslovanstva preprosto priredili in posvojili v smislu, da je treba druge posrbiti. Demokratska stranka, v katero so se združili tudi slovenski liberalci v JDS, je zagovarjala tak idealističen in zato naiven koncept enakopravne stalitve vseh močno različnih prebivalcev nove države v enoten narod (kot talilni lonec v ZDA), vendar sta stranka in njen unitaristični koncept tudi v času, ko je dobila največjo podporo med jugoslovanskimi volivci (novembra 1920), ostala v vseh pokrajinah v manjšini.

Integralno jugoslovanski koncept slovenskih liberalcev je v prvem obdobju nove države triumfiralo. V veliki meri je slonel na predvojni idejni tradiciji, ki se je nenadoma uresničila, čeprav nepopolno. Prizadevanje za etnično in kulturno združitev z ostalimi Jugoslovani, ki bi zaustavila asimilacijske pritiske Nemcev in Italijanov, je imelo tudi ugodne politične posledice. Centralistična državna ureditev, ki bi to zlitje pospeševala, bi hkrati onemogočala prevladujoči vpliv političnega katolicizma v Sloveniji. Center nove države, kjer so katoliki postali konfesionalna manjšina, je bil v njenem pravoslavnem delu. Centralistična ureditev bi tako oslabil v Sloveniji izredno močno Katoliško cerkev, ki se je žilavo upirala krčenju svojega vpliva in laizaciji javnega življenja. V avstrijski dobi so slovenski liberalni nacionalisti s svojim prizadevanjem za izpopolnjevanje slovenske kulture uživali tudi podporo velike večine slovenskih izobražencev. Po ustanovitvi skupne jugoslovanske države je slovenska kultura zanje izgubila politični naboj in se z upiranjem srbizaciji pokazala celo kot ovira. Zaradi

jugoslovanskega unitarističnega koncepta so slovenski liberalni politiki v Jugoslaviji v glavnem izgubili intelektualno podporo, kmalu pa tudi večino drugih volivcev, doživljali so nenehne politične cepitve ter čedalje večjo osamljenost.

Pri katoliških politikih so bili pogledi na to vprašanje v prvih dveh letih nove državne skupnosti bolj zmedeni. SLS je do leta 1917, ko se je po razkolu zamenjalo njeno vodstvo, vodila protisrbsko politiko. Zato je v spremenjenih političnih razmerah po letu 1918 poudarjala jugoslovansko usmeritev. Šele po volitvah v konstituantno novembra 1920 in ob ustavni razpravi je federalna upravno-politična usmeritev v SLS dobila polno veljavo. Nasproti pravoslavni večini in vladarju bi večja avtonomija Slovenije katoliškim politikom zagotavljala prednost tudi v versko-kulturnem boju. Upravno-politični avtonomiji je na kulturnem področju ustrezala samobitnost slovenske kulture in jezika, znotraj pretežno srbohrvaške Jugoslavije torej kulturna avtonomija. Katoliška stranka je kulturo pojmovala kot staro domeno Cerkve in se je v kulturni politiki pretežno borila za ohranjanje njenega vpliva. Njena kulturna politika je poleg tega največkrat padala še v kontekst prizadevanj za politično avtonomijo. Po splošnem razočaranju Slovencev z novo državno skupnostjo – krivične državne meje po pogodbah iz leta 1920 in slaba srbska državna uprava, predvsem krivična davčna politika vse do leta 1928 – je njena avtonomistična politika dobila podporo dveh tretjin slovenskih volivcev. Podpora slovenskim kulturnim ustanovam, zlasti ljubljanski univerzi pa je pridobila tudi mnogo izobražencev, ki so slovenskemu katoliškemu gibanju v dvajsetih letih prinesli večjo idejno odprtost in toleranco. Velika gospodarska kriza, kraljeva diktatura in papeške okrožnice *Quadragesimo anno* (1931) ter *Divini redemptoris* (1937) v tridesetih so tudi katoliške idejne tokove zaostрили in zlasti v kulturnih vprašanjih vrnili v nestrpni čas pred veliko vojno.

Summary

In 1918 the state border, running along the Karavanke mountain range, put the majority of Slovenians into a completely different world. As the developments of the so-called State of SHS since the end of October until December 1918 showed, it is definitely not true that at the time Slovenians were not mature enough to establish an independent state. As Jurij Perovšek establishes, they were not even unprepared. However, in the context of the contemporary European political circumstances they were simply too small and too weak for such a goal. Before World War I Slovenians had otherwise been a completely developed nation for that period and had most of the national-cultural institutions, newspapers and well-developed literary language, needed for independent national life. Supposedly they only lacked the so-called second half, that is, the economic or entrepreneurial bourgeoisie. Similar shortcomings may also be seen in culture. Despite the relatively satisfactory general education, most clearly demonstrated by what was approximately a 90 % literacy rate, the complete development of the intellectual structure was impeded by the lack of suitable cultural institutions that could keep the Slovenian intellectuals at home. Namely, only the change of the state context in 1918 brought about the Slovenisation and essential improvement of the educational system, and consequently also the establishment of the first Slovenian university, which had been politically impeded for 70 years. Before that the

majority of Slovenians had been educated in the German language since the age of ten, which hindered the educational possibilities considerably, at the same time encouraging the separation of the intellectuals from the Slovenian national community. The establishment of the University, National Theatres in Ljubljana and Maribor, national and city museums, National Study Library and Music Conservatory in Ljubljana allowed for a far greater concentration of intellectuals in Slovenia than before 1918. The Ljubljana University represents the true beginning of Slovenian science. As Slovenian became the official language in all institutions and as at the University the Slovenian expert terminology was developed rapidly, we can call it a cultivated European language, more or less equal to the neighbouring ones. Simultaneously with this process only as late as in the Yugoslav state the shaping of the Slovenian entrepreneurial bourgeoisie was essentially complete. Admittedly, the Slovenian entrepreneurial bourgeoisie did not achieve such an accumulation of capital as to indirectly enable the maintenance of high art on a larger scale, since it was probably still too young for that.

The "state overthrow" also represents a turning point for the Slovenian confidence. After the dream had been achieved and the reality became apparent, the process began that in a little more than a decade ultimately vanquished any possibility for the ethnic, that is, cultural unification of the Yugoslav nations, which many Slovenians had dreamed about for a long time in order to escape their national smallness and weakness. In 1913 the Slovenian writer Fran Milčinski gave the following answer to the survey about the Slovenian linguistic approximation to the other Yugoslav nations: *"Our home is confined as a family coffin! The most natural escape from these tormenting shackles would be the approximation and final linguistic unification with the Croats."* Also among simple people the feeling of smallness has been so extensive, lasting since the onset of the national self-awareness in the middle of the 19th century until today, and ingrained so deep in the Slovenian subconscious that we could simply refer to it as the "Slovenian anxiety". This is an important cause of

various forms of the Slovenian suicidality or, as Vasilij Melik called it, the "characteristic Slovenian disease of self-renouncement and self-denial". Hence undoubtedly also various attempts of the Slovenian intellectuals to shed the burden of the responsibility for the constant struggle for ethnic perseverance by the approximation and ultimately unification of Slovenians with a larger neighbouring nation. From Illyrianism to the subordination to the German cultural domination (the example of Karel Dežman, Fritz Pregel, etc.) to integral Yugoslavism Slovenians have always found enough internal power to sooner or later reject the temptations of external integralism. The establishment of the First Yugoslav State represents an important turning point in the gradual emancipation from this anxiety. In roughly five years of living in the common Yugoslav state, as the Slovenian intellectuals gradually grasped the reality of the political, economic and cultural relations within the state, the resolution of the following dilemma began: either to persist in the Slovenian cultural individuality and accept the responsibility for a certain cultural isolation, or to accept the gradual assimilation with the politically and quantitatively dominant but on average less-developed Serbo-Croatian culture.

Let us take a look at the main problems of the Slovenian culture at the transition from the Habsburg Monarchy to the First Yugoslav State in 1918.

We had quite an effective but mostly German and very deficient educational system. Especially the secondary schools were almost completely German, while university studies were outside the Slovenian ethnic space. The Slovenian scientists also worked far away from home. In the field of art only certain painters, especially the impressionists, and few writers (Ivan Cankar, Oton Župančič) were at the contemporary European level in terms of quality.

The establishment of the First Yugoslav State in 1918 represented an important turning point for the Slovenian culture. The struggle for the control of the state administration and cultural institutions took place at two levels simultaneously. After the takeover of power the Slovenian politicians tried especially to Slo-

venise the remaining Germans, who had previously been in a privileged position. With the swift and unavoidable defeat of the Germans, various Slovenian political circles strived to occupy the best positions possible in the space that had been emptied.

The only regional centre where Slovenians lived and which remained in the new Yugoslav state after the Italian occupation of the coastal region of Primorska and the establishment of the border between Germans and Slovenians, running along the Karavanke mountain range, was the administrative centre of the province of Carniola: Ljubljana. Since the expansion of the Slovenian national movement in the 1860s Ljubljana gradually outgrew its function as a centre of the Austrian region and gained importance as the Slovenian national metropolis – a development which the German nationalists tried to obstruct. Until 1918, Ljubljana's only competition was Trieste – the biggest Slovenian city, despite Italians being the majority population there (57.000 Slovenians out of 230.000 inhabitants in 1910, while Ljubljana had some 50.000 inhabitants). In 1919, due to tense relations among the nations, the Germans in Carniola rightly expected an increasing political pressure, especially against their cultural institutions. Most of the institutions registered as societies were brought under the state control due to the suspicions of anti-state or anti-statutory activities. As the Germans left and new members were accepted, the national structure of the membership changed and thus these institutions became Slovenian. The German minority in Slovenia (in 1921 only 41.500 Germans remained) lost its political and cultural influence, but kept most of its economic power, especially in Maribor where more than 20 % of the population was still German. In this manner Slovenians took over the important cultural institutions in Ljubljana, for example the drama theatre, philharmonic society and social club, all three owning their characteristic buildings in the centre of the city. In Celje they took over the German House, and in Maribor the social club and theatre.

Only after Slovenians joined Yugoslavia, the majority of primary schools in the region of Styria were Slo-

venised. Even as late as in 1900, German was the teaching language at one third of primary schools in Lower Styria and one tenth of primary schools in Carniola. On 27 January 1919 – during the visit of the American study commission for the future demarcation between Yugoslavia and the Republic of Austria – the Styrian Germans organised violent demonstrations, in which the German teachers also took part and brought whole classes of children to the streets. After these events the Slovenian school authorities intensified the dismissal of German-oriented teachers and the employment of Slovenian ones. After the demonstrations 36 secondary-school and between 200 and 300 primary-school teachers were dismissed in Styria. Most of them moved to Austria. At this time the first wave of Slovenian teachers, immigrating to Yugoslavia from the coastal region of Primorska, was very welcome. Only until the Italian school reform (complete Italianisation of education), undertaken in 1923, 355 Slovenian teachers moved from Primorska to Yugoslavia, and were later joined by another 200 to 300 teachers. In the first two years after the overthrow almost 150 new classes were formed in the Slovenian primary schools.

Almost all secondary schools in the Slovenian territory that now belonged to Yugoslavia were Slovenised. Before that in this territory only the private diocesan gymnasium (general secondary school) in Št. Vid nad Ljubljano was Slovenian. Seven secondary schools were completely German and six were bilingual. In Ljubljana only the natural sciences secondary school, the so-called Realgymnasium, remained for a few years for the needs of the German minority. All eight teacher's colleges were Slovenised. Before that half of them were bilingual and half were German. There had been no Slovenian teacher's colleges. A commercial college was newly founded in Ljubljana. All these efforts were crowned with the establishment of the Ljubljana University with five faculties in the summer of 1919. That was undoubtedly the most important acquisition that allowed for the development and regulation of Slovenian science. The Ljubljana University soon became symbolic of all the Slovenian cultural achievements in the new state. After the Demo-

cratic Party went into opposition in 1925, practically all Slovenian political organisations, in light of occasional threats during the adoption of the state budget, argued for the intact University of Ljubljana.

Individual scientific disciplines also gradually formed through interest groups, which took care of the expert literature in their respective fields. In the first years the Art History Society (Umetnostnozgodovinsko društvo), Theological Academy (Bogoslovna akademija), Ethnographic Institute and Museum (Etnografski inštitut), Scientific Society for Humanities (Znanstveno društvo za humanistične vede) and Geographic Society (Geografsko društvo) were established. The scientific societies Slovenska matica (1864) and Pravniki (1889) remained from the Austrian times. Since 1921 the Slovenian intellectuals strived for the establishment of the Academy of Science and Arts (Akademija znanosti in umetnosti) in Ljubljana, which was realised as late as in the end of the 1930s (in 1938). The former lyceum or study library for Carniola in Ljubljana and the library of the Historical Society (Zgodovinsko društvo) in Maribor gained the right to receive an obligatory issue of every publication printed in Slovenia. Namely, the collection of the whole of the national press in a single place contributes a lot to its study and further scientific research.

The Slovenian writers of literature had their old traditional organisation: Slovenian Writers' Association (Društvo slovenskih pisateljev) since 1872. In 1920 they built on this tradition with the association called Društvo slovenskih leposlovcev or, since 1923, Društvo slovenskih književnikov. Especially because of the language they were not organised at the Yugoslav level like fine arts, music and theatre artists.

The Slovenian theatre in Ljubljana was already restored a month before the end of World War I. In the season 1919/1920, three professional Slovenian theatres staged performances: in Ljubljana, Trieste and Maribor. After the burning of the National Hall (Narodni dom) in Trieste on 13 July 1920, the Trieste ensemble dispersed to smaller amateur stages in the Trieste suburbs and partly emigrated to Yugoslavia. Until 1923 the Slovenian drama associations also took over the city

theatres in Celje and Ptuj. The Ljubljana and Maribor theatres were soon nationalised, but this failed to solve their constant financial crises.

In the field of music, after the failed attempt in 1908, Slovenians got their philharmonic society in 1919, as well as a music conservatory a year later. The latter was subsequently nationalised in 1926 and 1927.

The National Gallery (Narodna galerija) society started taking care of the preservation of the Slovenian fine arts legacy in 1918. In December 1928 the National Gallery opened a permanent retrospective exhibition of the older Slovenian works of fine arts in the Ljubljana National Hall. A year before this achievement the younger artists undertook an action with the aim of establishing a Modern Gallery (Moderna galerija). The realisation of this idea did not begin until the end of the 1930s (1938). While theatre actors had the possibility to receive education at the music conservatory, the initiatives involving an Academy of Arts in Ljubljana remained unrealised.

In the cultural and civilisational sense the transition to a new state community in 1918 was a kind of a culture shock for Slovenians. In the Austrian part of the Habsburg Monarchy the literacy of Slovenians was somewhat above average. However, in Yugoslavia they found themselves in a completely different environment. After the 1921 population census almost 90 % of people in the Slovenian part of the new state were literate, while on average only slightly more than 40 % of people in the other parts of the state could read and write. In the central Serbia the literacy rate was around 30 %, while in Macedonia, Kosovo (at the time the so-called Southern Serbia), Monte Negro and also Bosnian Muslims it was even lower. This was reflected by the general education of the southern half of the state, inadequate educational standards, poor school attendance, poor organisational skills of the population, poorly controlled and thus highly corrupt administration and finally also the questionable ability for democratic political decision-making. Slovenians only grasped these problems in the first years after the establishment of the new state. Before that Slovenians were, in their enthusiasm

about Yugoslavia, especially after the Serbian victories in the Balkans Wars 1912–1913, careless about such issues. In light of the irresistible Germanisation pressure in Carinthia and Styria the link with the Croats and Serbians in the context of the trialistically-rearranged Habsburg Monarchy or even wider seemed to be the sole and urgent solution. How these links would be established in practice was not as important.

In comparison with the other provinces in the new state, the primary education as well as professional education, especially agricultural schools, were very well developed in Slovenia. School attendance was 50 % better than in other parts of the state, and the differences related to the number of school departments and teachers per capita were even greater. With regard to secondary and higher schools these differences were a lot smaller. The accelerated establishment of general secondary schools (gymnasiums) and teacher's colleges in the other parts of the state was largely the consequence of the educational policies of the Democrats in the first half of the 1920s. In the first decade of Yugoslavia the growth index of the number of primary schools throughout the state was 137, general and natural sciences secondary schools 169, and teacher's colleges 191.

Profound cultural and civilisational differences between individual provinces of the new Yugoslav state were most certainly the greatest problem of its cultural politics. The efforts to harmonise the legislation in this field played an important role. However, the policies of the strongest parties in the new state (Serbian Radical Party and Democratic Party), especially the forced St. Vitus' Day Constitution (1921), rendered efficient parliamentary work impossible. Most of the reorganisation of the state administration was carried out without the parliament, with government decrees and ordinances. With every administrative change the competences of the provincial administrative bodies were diminished and transferred to the central government in Belgrade. Hence the regime became increasingly adapted to the old Serbian system, exceedingly centralistic according to the French model.

The political administration, more concretely the

Minister, also had great power with regard to the management of education, also through ordinances on the curricula. Throughout the 1920s, together with the school legislation the old Austrian curricula also remained in force, and they were amended as required. In the first years Slovenian, Serbo-Croatian and French languages were taught instead of German. The school reforms gradually harmonised the curricula throughout the state with the model of Serbian educational situation, which resulted in the diminished quality of the Slovenian education.

Until the King's dictatorship, more than ten different legislative proposals were drawn up only for the primary schools, and almost as many were intended for the secondary schools and universities. All of these proposals were removed from the parliamentary procedure and handed to the experts to be amended every time the government changed (since 1918 to 1929 that happened 24 times). The new unified school legislation was only introduced after the abolishment of the parliament in the years 1929 and 1930.

The cultural activities legislation in Slovenia and throughout the Kingdom of SHS was thus confused, unequal and incomplete. Except for a few exceptions, culture was governed by the legislation of the former states in this territory: Austrian in Slovenia, Dalmatia and parts of Bosnia and Herzegovina; Hungarian in Croatia and Slavonija; and Serbian and Montenegrin in Vojvodina and south of these provinces. As Belgrade took over the administration, these legislations mixed with the old Serbian legislation. This gave rise to ambiguity and obvious conflicts of legislations, which allowed for the arbitrariness of the lower-ranking administrative bodies, political parties and individuals. Due to the politicised administration and constant political crisis, which rendered the regularisation of the administration impossible, many Slovenian cultural workers initially welcomed the introduction of dictatorship on 6 January 1929. However, the emphasis on the unitarian policies of the dictatorship governments only resulted in more disappointment.

The basic question of the Slovenian cultural policy

was the inherited cultural struggle between Catholicism and liberalism as well as the attitude to Slovenianism and Yugoslavism, stemming from this conflict. The liberals focused on the idea of the integral Yugoslavism, the so-called unitarianism. The new Yugoslav nation would supposedly be established gradually by the Serbs, Croats and Slovenians, who were at that time still culturally different due to a thousand-year-long separation. The state should strive to annul these differences and create a single Yugoslav nation as soon as possible. Such a cultural and political orientation was very problematic, especially in Slovenia and Croatia, because the provinces that had formerly been a part of the Austro-Hungary were far more developed than the kingdoms of Serbia and Monte Negro, as far as the administration, economy and culture were concerned. In Serbia the project of the unification on equal terms was initially not acceptable, because the Serbs understood the new state as a Greater Serbia, which expanded and, above all, unified all Serbs on account of their victory in World War I. That is why Yugoslavia was at the outset not an acceptable name for the new state. Namely, the Yugoslav idea stemmed from its former Habsburg provinces. Gradually the ruling Serbian circles simply adapted the idea of the integral Yugoslavism and adopted it in the sense that the other nations should be Serbianised. The Democratic Party, which the Slovenian liberals also joined, argued for such an idealistic and thus naive concept of the equal merging of all the radically different inhabitants of the new state into a single nation (similar to the US melting pot), but even in the time when this party enjoyed the greatest support among the Yugoslav voters it and its unitarian concepts remained in the minority in all the provinces.

In the first period of the new state the integral Yugoslav concept of the Slovenian liberals triumphed. It was largely based on the pre-war ideological tradition, which suddenly came true, even though not perfectly. The efforts for the ethnic and cultural merging with the other Yugoslav nations, which was to put a stop to the assimilation pressures of the Germans and Italians, also had beneficial political consequences. The centralist

state regime, which would encourage this unification, would at the same time hinder the dominant influence of the political Catholicism in Slovenia. The centre of the new state, where the Catholics became the confessional minority, was in its Orthodox part. Hence the centralist system would weaken the Catholic Church, which was extremely powerful in Slovenia and which resisted tenaciously the weakening of its influence and the laicisation of the public life. In the Austrian period the Slovenian liberal nationalists, in their efforts to improve the Slovenian culture, also enjoyed the significant support of most Slovenian intellectuals. After the establishment of the common Yugoslav state the Slovenian culture lost its political significance and with the resistance against Serbianisation it even became an obstacle. Due to the unitarian Yugoslav concept the Slovenian liberal politicians in Yugoslavia lost the support of most intellectuals and soon also all other voters. They experienced constant political divisions and an increasing isolation.

In the camp of the Catholic politicians the standpoints with regard to this issue were quite confused in the first two years of the new state community. Until 1917, when its leadership changed after a dispute, the policy of the Slovenian People's Party was anti-Serbian. After 1918, in the changed political circumstances, it emphasised the Yugoslav orientation. Only after the Constituent Assembly elections in November 1920 and during the constitutional discussion, the federal administrative-political orientation in the Slovenian People's Party was fully established. In light of the Orthodox majority and ruler a greater autonomy of Slovenia would give the advantage to the Catholic politicians in the religious-cultural struggle. In the cultural field, the independence of the Slovenian culture and language (cultural autonomy within the largely Serbo-Croatian Yugoslavia) corresponded to the administrative-political autonomy. The Catholic Party saw the old domain of the Church as culture, and in its cultural policies it mostly strived to preserve the Church's influence. Furthermore, its cultural policy most often coincided with the context of the efforts for the political autonomy. After a general disappointment of Slovenians with the

new state community – unjust state borders according to the 1920 contracts and deficient state administration in Serbia, especially the unfair tax policy until as late as 1928 – its autonomist policy received the support of two thirds of the Slovenian voters. Its support of the Slovenian cultural institutions, especially the Ljubljana University, also convinced many intellectuals, who brought a greater ideological openness and tolerance to the Slovenian Catholic movement in the 1920s. However, the Great Depression, the King's dictatorship and the Pope's encyclicals *Quadragesimo anno* (1931) and *Divini redemptoris* (1937) in the 1930s inflamed the Catholic ideological developments and cast them back into the intolerant times before the Great War, especially with regard to the cultural issues.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv podružnične osnovne šole v Senožečah

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 58 – Narodni svet

AS 648 – Društvo Kazina v Ljubljani

AS 1286 – Zveza društev slovenskih likovnih umetnikov

AS 1546 – Zbirka biografij vidnejših komunistov in drugih javnih osebnosti

AS 1551 – Zbirka kopij dokumentov o komunističnem in delavskem gibanju

AS 1826 – Karabinjerska postaja Senožeče

AS 1871 – Zbirka dopolnilnega gradiva o delavskem gibanju in narodnoosvobodilnem boju 1918–1945

AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije

Arhiv župnišča v Senožečah, Kronika 1910–1922

PAK – Pokrajinski arhiv Koper

Občina Senožeče, š. 1, 2, 7, 26

Periodični tisk

7 vasi

27 vasi

2000: Revija za krščanstvo in kulturo

Ampak

Čas
East European Politics and Societies
Istorijski glasnik
Ljubljanski škofijski list (1937)
Ljubljanski zvon
Kronika
Kronika slovenskih mest
Križ na gori
Napredna misel
Naprej
Narodna odbrana (1933)
Naša doba (1930)
Naši zapiski (1913)
Nova Evropa
Planinski vestnik
Primorska srečanja
Prosvetni glasnik
Riječ
Slovan
Slovenec
Slovenski narod
Slovenski poročevalec
Slovensko morje in zaledje
Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine
Sodobnost
Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije
Straža v viharju
Svobodna mladina
Uradni list Narodne vlade SHS za Slovenijo (UL NV SHS)
Uradni list Deželne vlade za Slovenijo (UL DS SHS)
Uradni list Dravske banovine (UL Dravske banovine)
Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti (UL ljubljanske in mariborske oblasti)
Uradni list kraljevske banske uprave Dravske banovine
(UL kraljevske banske uprave Dravske banovine)
Veda (1913)

Literatura

- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso, 1983.
- Allcock, John B. *Explaining Yugoslavia*. London: Hurst and Company, 2000.
- Apih, Elio. *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918–1943*. Bari: Laterza, 1966.
- Apih, Elio. *Regime fascista e repressione nazionale ai confini orientali d'Italia*. V: *Qualestoria*, 1985, št. 1.
- Bajec, Jože. *Slovenski časniki in časopisi: Bibliografski pregled od 1. januarja 1937 do osvoboditve 9. maja 1945*. Ljubljana: Narodna in univerzitetna knjižnica, 1973.
- Banac, Ivo. *Sa Staljinom protiv Tita: Informbirovski rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*. Zagreb: Globus, 1990.
- Bauer, Antun. *Katolička Crkva i Država*. V: *Nova Evropa*, 1923, št. 1.
- Benedetič, Ana. *Poti do univerze: 1848, 1898, 1909, 1919*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 1999.
- Benson, Leslie. *Yugoslavia: A Concise History*. Basingstoke: Palgrave, 2001.
- Berič, Mladen. *Statistika škola pod Ministarstvom prosvete u školskoj godini 1925/26*. V: *Prosvetni glasnik*, 1927–1928.
- Biber, Dušan. *Jugoslovanska ideja in slovensko narodno vprašanje v slovenski publicistiki med balkanskimi vojnama v letih 1912–1913*. V: Jovanović, Dragoslav (ur.). *Istorija XX. veka: Zbornik radova I.*, Beograd : Kultura, 1959, str. 285–324.
- Biber, Dušan. *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji: 1933–1941*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1966.
- Blinkhorn, Martin. *Mussolini in fašistična Italija*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Boban, Ljubo. *Sporazum Cvetković – Maček*. Beograd: s. n., 1965.
- Boban, Ljubo. *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941: 1–2*. Zagreb: Liber, 1974.
- Borko, Božidar. *Književno pismo iz Slovenije*. V: *Nova Evropa*, 1925, št. 14, str. 433–438.

- Borko, Božidar. Drugo književno pismo iz Slovenije. V: *Nova Evropa*, 1927, št. 1, str. 33–40.
- Borko, Božidar. Jedna kultura i jedna psiha. V: *Nova Evropa*, 1928, št. 1, str. 13.
- Borko, Božidar. Slovenci i jugoslovenstvo. V: *Nova Evropa*, 1932, št. 8, str. 426–427.
- Borko, Božidar. O "jedinstvenem književnem jeziku" kako ga vidi G. P. Bulat. V: *Nova Evropa*, 26. 1. 1933, št. 1, str. 42–44.
- Breznik, Josip. Nekaj statistike in pripomb k razvoju naše srednje šole: Ob dvajsetletnici Jugoslavije. V: *Misel in delo*, 1938, št. 12, str. 219–228.
- Brix, Emil. *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*. Wien-Köln-Graz: H. Böhlau, 1982.
- Brix, Emil. Številčna navzočnost nemštva v južnoslovenskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918: Problemi narodnostne statistike. V: *Zgodovinski časopis*, 1987, št. 2, str. 297–308.
- Bulat, Petar. Pitanje jugoslovenskog književnog jezika i Slovenci. V: *Narodna odbrana*, 27. 11. 1932, št. 48 in 22. 1. 1933, št. 4.
- Cankar, Ivan. *Zbrano delo*: 25. Ljubljana: DZS, 1976.
- Cankar, Izidor. Frančišku Lampetu. V: *Dom in svet*, 30. 1. 1917, št. 1.
- Cankar, Izidor. Ob petdesetletnici rojstva Ivana Cankarja. V: Koblar, France (ur.). *Leposlovje – eseji – kritika*: 2. Ljubljana: Slovenska matica, 1969, str. 371.
- Centrih, Lev in Kosi, Jernej. Med slovenskim narodnim vprašanjem in slovensko nacionalno zgodovino – komentarji k Slovenski novejši zgodovini. V: *Zgodovina za vse*, 2007, št. 1, str. 155–164.
- Ciperle, Jože in Vovko, Andrej. *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1987.
- Cvetko, Dragotin. *Anton Lajovic*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1987.
- Cvirn, Janez. Nemci na Slovenskem (1848–1941). V: Nečak, Dušan (ur.). *"Nemci" na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1998, str. 62–68.

- Cvirn, Janez. Slovenci in nemški državnopravni programi (1848–1918). V: Grafenauer, Bogo, Gestrin, Ferdo, Pleterski, Janko in Vilfan, Sergij (ur.). *Slovenci in država: Zbornik prispevkov z znanstvenega posveta na SAZU (od 9. do 11. novembra 1994)*. Ljubljana: SAZU (Razprave 17), 1995, str. 73–82.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.
- Ćurčin, Milan. Slovenačko pitanje. V: *Nova Evropa*, 1922, št. 5.
- Ćurčin, Milan. Tri koncepcije jugoslovenstva. V: *Nova Evropa*, 11. 7. 1924, št. 2, str. 33–36.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921 god.* Sarajevo: Opšta državna statistika, 1932.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine: Knjiga 1: Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*. Beograd: Državna štamparija, 1937.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine: Knjiga 2: Prisutno stanovništvo po veroispovesti*. Beograd: Državna štamparija, 1938.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine: Knjiga 3: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti*. Beograd: Državna štamparija, 1938.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918–1941: 1–2*. Beograd: Stubovi kulture, 1996–1997.
- Dimić, Ljubodrag in Žutić, Nikola. *Rimokatolički klerikalizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941: Prilozi za istoriju*. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1992.
- Djordjevic, Dusan. *Re-imagining Yugoslavia: Serbian Historians and the Yugoslav Idea 1933–1941, paper on the workshop Ideology and Historiography: The Making of Identity in Yugoslavian Historiography*, Florence, 8 and 9 May 2000.
- Dolenc, Ervin. Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1995, št. 2, str. 284–291.

- Dolenc, Ervin. Kulturna zakonodaja v Sloveniji v času jugoslovanskega klasičnega parlamentarizma 1918–1929. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1992, št. 1–2, str. 35–45.
- Dolenc, Ervin. *Kulturni boj: Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.
- Dolenc, Ervin. Leto 1918 kot kulturna prelomnica. V: Granda, Stane in Šatej, Barbara (ur.). *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 262–266.
- Dolenc, Ervin. Prebivalci Senožec v prejšnjem stoletju. V: *Kronika*, 1986, št. 1–2, str. 37–44.
- Dolenc, Ervin. Senožče v času Zelenove mladosti. V: *Primorska srečanja*, 1991, št. 127.
- Dolenc, Ervin. Turizem v slovenskih hribih in gorah. V: Rozman, Franc in Lazarevič, Žarko (ur.). *Razvoj turizma v Sloveniji*. Bled: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 139.
- Dolenc, Ervin. *Senožče: Skupnost na prepihu*. Senožče-Koper: Uredniški odbor Življenju na krasu-Rubic Trade, 1994.
- Dolenc, Ervin. "Za menoj ne bodo farji pevali ... za menoj bo šla muzika": Politični boji in versko življenje na kranjskem podeželju v začetku stoletja. V: *Zgodovina za vse*, 1997, št. 1, str. 35–45.
- Dolenc, Jože. Pravica samoodločbe do odcepitve. V: *Svobodna mladina*, 1928, št. 1–2, str. 5–11.
- Dolgan, Marjan (ur.). *Kriza revije "Dom in svet" leta 1937: Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001.
- Dolinar, France Martin. Jeglič in cerkvenopolitična vprašanja po letu 1918. V: Škulj, Edo (ur.). *Jegličev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 303–331.
- Dragoš, Srečo. *Katolicizem na Slovenskem: Socialni koncepti do druge svetovne vojne*. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Druškovič, Andrej. Identifikacija narodne in državne zavesti. V: *Naša doba*, 1930, št. 20, str. 671–672.
- Dvorniković, Vladimir. *Naša kulturna orijentacija u današnjoj Evropi*. Zagreb: Štamparija G.S.Z.Z., 1930.

- Erjavec, Fran. Avtonomistična izjava slovenskih kulturnih delavcev leta 1921: Iz spominov. V: Marolt, Marijan (ur.). *Zbornik Svobodne Slovenije*. Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1958.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvedna zveza, 1928.
- Ferdman, Bernardo M. Ethnic and Minority Issues in Literacy. V: Wagner, D. A., Venezky, R. L., Street B. V. (ur.). *An International Handbook*. Boulder-Oxford: Westview Press, 1999, str. 95–101.
- Ferenc, Tone, Lukman, Rozalija, Oblak Čarni, Marija in Adamič, Marjeta (ur.). *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji*. 2: april 1942–julij 1942. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1964.
- Ferenc, Tone. *Akcije organizacije TIGR v Avstriji in Italiji spomladi 1940*. Ljubljana: Borec, 1977.
- Ferenc, Tone, Wohinz Kacin, Milica in Zorn, Tone. *Slovinci v zamejstvu: Pregled zgodovine 1918–1945*. Ljubljana: DZS, 1974.
- Filipič, France. Janez Perenič. V: Javornik, Marjan (ur. et al.). *Enciklopedija Slovenije*: 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 301.
- Filipič, France. Mirko Košir. V: Javornik, Marjan (ur. et al.). *Enciklopedija Slovenije*: 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 331–332.
- Filipič, France. Nekaj podrobnosti o političnem delovanju Lovra Kuharja – Prežihovega Voranca med leti 1920–1928. V: Bohanec, Franček (ur.). *Prežihove svečanosti*. Ljubljana: Plenum kulturnih delavcev OF slovenskega naroda, 1980.
- Filipič, France. O življenju in delovanju Dušana Kermačnerja med leti 1903–1929. V: Luthar, Oto in Perovšek, Jurij (ur.). *Zbornik Janka Pleterškega*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.
- Filipič, France. Partijska organizacija v Sloveniji v obdobju ustanovnega kongresa KPS. V: *Zbornik ob štidesetletnici ustanovnega kongresa KPS: Razprave in dokumenti*. Ljubljana: Komunist, 1977, str. 114–198.
- Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939*. Ljubljana: Borec, 1981.

- Filipič, France. Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939. V: *Ob razpotjih zgodovine*. Maribor: Obzorja, 1994, str. 60–67.
- Filipič, France. Vilibald Konte. V: Javornik, Marjan (ur. et al.). *Enciklopedija Slovenije*: 5. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1991, str. 253.
- Filipič, France. Zgodnje obdobje političnega delovanja Borisa Kidriča. V: *Borec*, 1984, št. 3–4.
- Fink, Fran. *Zbirka važnejših novih naredb in odredb za ljudske in meščanske sole ter učiteljišča v Sloveniji: 1–9*. Ljubljana: Slovenska šolska matica, 1921–1930.
- Franković, Dragutin (ur.). *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*. Zagreb: Pedagoško-književni zbor, 1958.
- Gabrič, Aleš. Kulturni molk. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1989, št. 2, str. 385–413.
- Gabrič, Aleš. Slovenski umetniški klub. V: *Zgodovinski časopis*, 1989, št. 1, str. 97–106.
- Geary, Dick. *Hitler in nacizem*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.
- Gjurić, K. Položaj crkve prema državi u raznim kulturnim zemljama. V: *Nova Evropa*, 1923, št. 1.
- Glavan, Mihael. Boj za slovenščino v šoli in učbenike za materinščino (1919–1945). V: Zadavec, Franc, Koruza, Jože, Skaza, Aleksander in Toporišič, Jože (ur.). *Obdobje socialnega realizma v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi: Obdobja 7*. Ljubljana, 1987, str. 449–465.
- Gligoričević, Branislav. Organizacija jugoslovenskih nacionalista (Orjuna). V: Janković Dragoslav (ur.). *Istorija XX. Veka*, 1963.
- Godeša, Bojan. Slovenci in Jugoslovanska skupnost v letih 1941 do 1945. V: Repe, Božo, Nečak, Dušan in Prinčič, Jože (ur.). *Slovenci in Makedonci v Jugoslaviji*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Skopje: Institut za nacionalna istorija, 1999, str. 71–85.
- Godeša, Bojan. *Kdor ni z nami, je proti nam: Slovenski izobraženci med okupatorji, osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

- Godeša, Bojan. Odnos SLS do vprašanja rešitve državnopravnega položaja Slovenije po napadu sil osi na Jugoslavijo. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 2, str. 77–104.
- Grafenauer, Bogo. Kriza Doma in sveta. V: Janežič, Stanko (ur.). *Dom in svet 1888–1988: Zbornik ob stoletnici*. Celje: Mohorjeva družba, 1989.
- Grafenauer, Bogo. Vprašanje kulturne avtonomije 1918. V: *Zgodovinski časopis*, 1988, št. 4, str. 561–569.
- Grdina, Igor. Mihailo Konstantinović: Politika sporazuma: Dnevniške beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945: Priredio za štampu Radomir Konstantinović. Novi Sad: MIR, 1998. 663 strani. V: *Zgodovinski časopis*, 1999, št. 2, str. 286–290.
- Grdina, Igor. Podoba Žida v slovenski literaturi. V: *Kronika*, 1989, št. 3, str. 267–277.
- Grdina, Igor. Prežihov Voranc. V: Javornik, Marjan (ur. et al.). *Enciklopedija Slovenije*: 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 328–330.
- Grdina, Igor. Vedeževalsko napovedovanje preteklosti. V: *Ampak*, 2005, št. 10, str. 35–37.
- Grenko, Matevž. Politični modeli slovenskega katolicizma. V: *2000: Revija za krščanstvo in kulturo*, 1990, št. 52/53, str. 131–164.
- Griesser Pečar, Tamara. Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. V: *Ampak*, 2005, št. 2, str. 42–44.
- Hobsbawm, Eric John. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, myth, reality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Hobsbawm, Eric John. *Nacije i nacionalizam: Program, mit, stvarnost*. Zagreb: Novi Liber, 1993.
- Hoptner, Jacob B. *Yugoslavia in Crisis 1934–1941*. New York-London: Columbia University Press, 1962.
- Houston, Robert Alan. Literacy in Europe. V: D. A. Wagner, R. L. Venezky, B. V. Street (ur.). *An International Handbook*. Boulder-Oxford: Westview Press, 1999, str. 385–390.
- Ilešič, Fran. Odgovori na "Vedino" anketo o jugoslovanškem vprašanju. V: *Veda*, 1913, str. 105–113.
- Ilešič, Fran. Slovenački avtonomizam. V: *Misao*, 1. 11. 1923, št. 5, str. 1575–1576.

- Irinej, vladika Bački. O našim verskim prilikama. V: *Nova Europa*, 1923, št. 1.
- Ivanič, Martin (ur.). *Dachauski procesi (Raziskovalno poročilo z dokumenti)*. Ljubljana: Komunist, 1990.
- Jakšič, Božidar. Boljševizacija i prvi otpori procesu boljševizacije KPJ. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1982, št. 1–2, str. 65–84.
- Jakšič, Milutin. Crkva u ujedinjenoj državi. V: *Nova Europa*, 1923, št. 1.
- Jambrek, Peter, Perenič, Anton in Uršič, Marko (ur.). *Varstvo človekovih pravic: Razprave, eseji in dokumenti*. Ljubljana, 1988, str. 408–466.
- Janković, Dragoslav. *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd: Savremena administracija, 1967.
- Janković, Dragoslav in Krizman, Bogdan (ur.). *Građa o stvaranju jugoslovenske države (1. 1.–20. 12. 1918)*. Beograd: Institut društvenih nauka, 1964.
- Jeglič, Anton Bonaventura. Katolička Crkva u državi SHS. V: *Nova Europa*, 1923, št. 1.
- Jogan, Savin. Edvard Kardelj. V: Javornik, Marjan (ur. et al.). *Enciklopedija Slovenije: 4*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990, str. 413.
- Jovanović, Slobodan. *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: G. Kon, 1924.
- Jovanović Stoimirović, Milan. *Dnevnik 1936–1941*. Novi Sad: Matica srpska, 2000.
- Jurčec, Ruda. *Skozi luči in sence: 1–3*. Buenos Aires: Editorial Baraga S.R.L., 1969.
- Kacin Wohinz, Milica. *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev: 1921–1928*. Koper: Lipa, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1977.
- Kacin Wohinz, Milica. *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1919–1921*. Maribor: Obzorja, Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1972.
- Kacin Wohinz, Milica. *Prvi antifašizem v Evropi: Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa, 1990.
- Kacin Wohinz, Milica in Pirjevec, Jože. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kardelj, Edvard – Sperans. *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Ljubljana: Naša založba, 1939.

- Kardelj, Edvard. *Zbrana dela: Maj–junij 1928–december 1934: 1*. Ljubljana: DZS, 1989.
- Kermavner, Dušan. Problem “tretjega tabora”. V: *Sodobnost*, 1939, str. 424–436.
- Kermavner, Dušan. *Prvi junij 1924 v Trbovljah*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1974.
- Klinec, Rudolf. *Primorska duhovščina pod fašizmom*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1979.
- Klopčič, France. *Neravnodušni državljan*. Ljubljana: DZS, 1974.
- Klopčič, France. *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*. Ljubljana: DZS, 1977.
- Klopčič, France. *Desetletja preizkušenj: Spomini*. Ljubljana: DZS, 1980.
- Klopčič, France. Jakob Žorga. V: Munda, Jože (ur.). *Slovenski biografski leksikon: 4*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1991, str. 1008–1009.
- Klopčič, France. Marcel Žorga. V: Munda, Jože (ur.). *Slovenski biografski leksikon: 4*. Ljubljana: Zadružna gospodarska banka, 1991, str. 1009–1010.
- Knaflič, Vladimir. Vraz – Prešeren. V: *Ljubljanski zvon*, 1917, št. 10, str. 559–560.
- Koblar, France. Narodno gledališče. V: Mal, Josip (ur.). *Slovenci v desetletju 1918–1928: Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*. Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 675.
- Koblar, France. Navzkrižja in nasprotja. V: *Dom in svet*, 1936, str. 537–560.
- Koblar, France. Dom in svet. V: Dolgan, Marjan (ur.). *Kriza revije “Dom in svet” leta 1937: Zbornik dokumentov*. Ljubljana: Založba ZRC, 2001, str. 19 in 43–44.
- Kocbek, Edvard. Enemu izmed ozkih. V: *Dom in svet*, 18. 3. 1935.
- Kocbek, Edvard. Premišljevanje o Španiji. V: *Dom in svet*, 1937, št. 1–2, str. 90–105.
- Kočar, Primož. Menjava na stražarskem mestu ali “Vi-sočanstvo, nije ovde u pitanju šta će reći ili raditi Korošec”. V: Likar, Vojislav (ur.). *Historični seminar 4: 2001–2003*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003, str. 235–244.

- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism*. New York: Macmillan Company, 1944.
- Konstantinovič, Mihailo. *Politika sporazuma: Dnevniške beleške 1939–1941: Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad: Agencija "Mir", 1998.
- Kordiš, Ivan in Škufca, Irena. *Šolstvo na Kočevskem nekoč in danes*. Kočevje: Muzej Kočevje, 1995.
- Korošec, Anton: Odnosi između katoličke Crkve in države. V: *Nova Evropa*, 1923, št. 1.
- Kos, Janez. *Železničarska in splošna stavka aprila 1920*. Ljubljana: Železniško gospodarstvo, 1980.
- Košir, Borut. Cerkev in njen odnos do političnih ureditev. V: Benedik, Metod, Juhant, Janez in Kolar, Bogdan (ur.). *Cerkev na Slovenskem v 20. stoletju*. Ljubljana: Družina, 2002, str. 255–270.
- Kozak, Vlado. Kako je tovariš Kidrič postal komunist? V: *Ljudska pravica*, 1953, št. 18, str. 2.
- Kralj, Franc. Versko in cerkveno življenje v dobi dozorevanja slovenskega naroda. V: Benedik, Metod (ur.). *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1991, str. 173–194.
- Kržišnik Bukić, Vera. Mihajlo Rostohar in "Napredna misel". V: *Zgodovinski časopis*, 1974, št. 3–4, str. 321–346.
- Kuhar, Alojzij. Avtobiografija. V: *Pogledi*, maj 2001, št. 46–47, str. 3.
- Kuhar, Lovro. *Put k oslobodjenju hrvatskog naroda*. Dunaj, 1932.
- Kuhar, Lovro. *Boj za osvoboditev in združitev slovenskega naroda*. Dunaj, 1932.
- Kuret, Primož. *Umetnik in družba: Slovenska glasbena misel po prvi vojni*. Ljubljana: DZS, 1988.
- Lah, Ivan. Ob stoletnici ljubljanske Kazine. V: *Kronika slovenskih mest*, 1936, št. 3, str. 182–183 in 1936, št. 4, str. 201–206.
- Lah, Ivan. V: *Zvezda*. V: *Kronika slovenskih mest*, 1935, št. 3, str. 52–56.
- Lah, Ivan. Jugoslovenska akcija in naš kulturni problem. V: *Naša doba*, 1. 11. 1930, št. 18, str. 585–591.
- Lajovic, Anton. Ali kriza samo našega gledališča. V: *Jutro*, 22. 1. 1927.

- Lajovic, Anton. Družba Philharmonische Gesellschaft in predsednik dr. Schweiger. V: *Naprej*, 17. 1. 1920.
- Lajovic, Anton. Ljubljanska "Philharmonische gesellschaft" in mi Slovenci. V: *Slovenec*, 21. 12. 1919.
- Lajovic, Anton. Naš narod in naša država (teoretično-politično premišljevanje). V: *Naša doba*, 18. 10. 1930, št. 17, str. 559.
- Lampe, John R. *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Lane, Ann. *Yugoslavia: When Ideals Collide*. Basingstoke-New York: Palgrave Macmillan, 2004.
- Lavrenčič Pahor, Minka. *Primorski učitelji 1914–1941: Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem*. Trst: Narodna in študijska knjižnica, 1994.
- Leger, Louis. *La Liquidation de l'Autriche-Hongrie*. Paris, 1915.
- Levstik, Vladimir. Poslanstvo besede. V: *Ljubljanski zvon*, 1934, št. 2, str. 65–73.
- Loboda, Anton. Za kulturno zedinjenje Jugoslovanov. V: *Slovan*, 1917, št. 7–8, str. 179–183.
- Loboda, Anton. Narod, ki nastaja. V: *Ljubljanski zvon*, 1918, št. 7, str. 476–484.
- Lukman, Franc Ksaver. *Drobtine o početku naše univerze*. V: *Slovenec*, 1. 1. 1929.
- Luthar, Oto in Luthar, Breda. *Trio za orkester, resničnost, pripoved in pomen*. V: *Filozofski vestnik*, 2007, št. 2, str. 103–119.
- Makuc, Ivan (priredil Liška Janko). Glavnjača in njene grozote. V: *Komunist*, 10. 2. 1975, št. 6, str. 23.
- Mattiussi, Dario. *Il Partito Nazionale Fascista. V: Friuli e Venezia Giulia: Storia del '900*. Gorizia, 1997.
- Mattossi, Andrea. *Francesca Krasna: Il "censimento riservato" del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia, Quaderni del Centro Studi "Ezio Vanoni"*. Luglio-Dicembre. Trieste, 1998.
- Mayer, Martin. *Elementarbildung in Jugoslawien (1918–1941)*. München: R. Oldenbourg Verlag, 1995.
- Melik, Vasilij. Slovenci v času Cankarjevega predavanja o Jugoslovanstvu. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1986, št. 2, str. 197–204.

- Melik, Vasilij. Novoilirstvo. V: *Enciklopedija Slovenije*: 8. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1994, str. 32.
- Metod, Mikuž. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Meysels, Lucian O. *Nacional-socializem: Fenomen množičnega gibanja: Kaos na začetku – kaos na koncu*. Celovec: Mohorjeva družba, 1994.
- Morača, Pero in Stojanovič, Stanislav (ur. et al.). *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist-DZS, 1986.
- Moravec, Dušan. *Slovensko gledališče od vojne do vojne*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1980.
- Murko, Matija. Slovenački književni jezik. V: *Nova Evropa*, 1922, št. 5.
- Murko, Matija. Uvodna reč. V: *Nova Evropa*, 1924, št. 7–8, str. 177–179.
- Mužić, Ivan. *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*. Split: Marjan tisak, 2003.
- Nečak, Dušan. Revija "Nova Evropa" in Slovenci. V: *Zgodovinski časopis*, 1992, št. 1, str. 93–108.
- Nečak, Dušan (ur.). *Avstrija, Jugoslavija, Slovenija: Slovenska narodna identiteta skozi čas*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji: Od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Nedog, Alenka. O nastanku izjave treh komunističnih strank o slovenskem narodnem vprašanju. V: *Pripravki za zgodovino delavskega gibanja*, 1967, št. 1–2, str. 368.
- Nikolić, Kosta. *Boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije 1919–1929: Istorijske posledice*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1994, str. 54–56.
- Novak, Viktor. *Magnum Crimen : Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*. Zagreb: Nova knjiga, 1948.
- Nučić, Hinko. *Igralčeva kronika: 3*. Ljubljana: Mestno gledališče ljubljansko, 1964.
- Očak, Ivan: *Gorkić: Život, rad i pogibija: Prilog biografiji*. Zagreb: Globus-Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta, 1988.
- Ocvirk, Anton. Uvodne misli. V: *Ljubljanski zvon*, 1934, št. 1, str. 2.

- Ocvirk, Anton. *Ljubljanski zvon in slovenstvo*. V: *Ljubljanski zvon*, 1934, št. 3, str. 129–137.
- Ostaneč, France. Manjšinske šole na slovenskem ozemlju. V: Schmidt, Vlado, Melik, Vasilij in Ostaneč, France (ur.). *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 634.
- Pahor, Milan. *Jadranska banka v Trstu*. Trst: Narodna in študijska knjižnica-Slovenski raziskovalni inštitut, 1996.
- Pahor Miroslav. Senožee, slovenska pomorska postojanka. V: *Slovensko morje in zaledje*, 1977.
- Papić, Mitar. Prosvjetna politika Austro-ugarske u Bosni i Hercegovini. V: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*. Beograd, 1967, str. 703–724.
- Papić, Mitar. *Školstvo u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*. Sarajevo: Veselin Maleša, 1984.
- Pelikan, Egon. *Akomodacija ideologije političnega katolicizma na Slovenskem*. Maribor: Obzorja, 1997.
- Perovšek, Jurij. Revolucionarne "občine" v Sloveniji v letih 1919–1920. V: *Kronika*, 1985, št. 1, str. 49–75.
- Perovšek, Jurij. Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. V: *Nova revija*, 1989, št. 81–82, str. 194–198.
- Perovšek, Jurij (ur.). *Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923: Dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1990.
- Perovšek, Jurij. Lončarjevi narodni in idejnopolični pogledi v času med svetovnjima vojnama. V: *Glasnik Slovenske matice*, 1994, št. 1–2, str. 42–54.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Perovšek, Jurij. Slovenci in država v tridesetih letih. V: Vodopivec, Peter in Mahnič, Joža (ur.). *Slovenska trideseta leta: Simpozij 1995*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, str. 18–32.

- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998, str. 117–128.
- Perovšek, Jurij. Polemika Ušeničnik – Rostohar o veri, narodnosti in etiki v letih 1912–1913. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2003, št. 1, str. 1–12.
- Petković, Milan K. Godišnjak srednjih škola za školsku 1921/22 godinu. V: *Prosvetni glasnik*, 1922–1923.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija 1918–1992: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pitamic, Leonid. Slovenski problem. V: *Nova Evropa*, 1923, št. 3, str. 65–69.
- Pleterski, Janko. Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno. V: Čubrilo, Vasa (ur.). *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*. Beograd, 1967, str. 761–787.
- Pleterski, Janko. *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1971.
- Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981.
- Pleterski, Janko. Badenijeva kriza in Slovenci. V: Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981, str. 61–68.
- Pleterski, Janko. Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v teoriji in politiki KPJ – KPS. V: Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981, str. 311–315.
- Pleterski, Janko. Položaj Slovencev pred prvo svetovno vojno. V: Pleterski, Janko. *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*. Maribor: Obzorja, 1981, str. 761–787.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- Prepeluh, Albin - Abditus. *Politični spisi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1984.

- Prepeluh, Albin - Abditus. *Pripombe k naši prevratni dobi*. Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1987.
- Prunk, Janko. Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1971–1972, št. 1–2, str. 199–228.
- Resnick, D. P. and Gordon, J. L. Literacy in Social History Literacy. V: D. A. Wagner, R. L. Venezky, B. V. Street (ur.). *An International Handbook*. Boulder, Oxford: Westview Press, 1999, str. 16–21.
- Ribnikar, Peter (ur.). *Sejni zapiski Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželni vlad za Slovenijo: 1918–1921: 1–3*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998–2002.
- Ristič, Jerneja. *Slovensko gledališko ustvarjanje v Celju (1848–1951): Diplomsko delo*. Ljubljana 1999.
- Rostohar, Mihajlo. Ali so južni Slovani narodna enota?. V: *Napredna misel*, 1913, št. 3, str. 132–141.
- Rostohar, Mihajlo. Anketa o jezikovnem približevanju Jugoslovanov (rubrika Razno). V: *Napredna misel*, 1912, št. 5, str. 239–240.
- Rostohar, Mihajlo. Času primeren odgovor. V: *Napredna misel*, 1913, št. 3, str. 125–132.
- Rostohar, Mihajlo. Jugoslovanstvo. V: *Napredna misel*, 1912, št. 13, str. 111–119.
- Rostohar, Mihajlo. Naš narodni problem. V: *Napredni misli*, 1912, št. 6, str. 245–253.
- Rostohar, Mihajlo. Nesmiselna resolucija (Razno). V: *Napredna misel*, 1913, št. 2, str. 91–92.
- Rostohar, Mihajlo. Razvoj slovenskega književnega jezika v jugoslovansko smer. V: *Napredna misel*, 1913, št. 2, str. 53–58.
- Rostohar, Mihajlo. Slovanska kriza. V: *Napredna misel*, 1913, št. 1, str. 5–11.
- Rostohar, Mihajlo. Slovenskega naroda ilirska propaganda in narodno-napreden program (Razno). V: *Napredna misel*, 1913, št. 3, str. 142–143.
- Rostohar, Mihajlo. Zadnje poglavje o vedatorjih (Razno). V: *Napredna misel*, 1913, št. 4, str. 191–192.
- Rotar, Janez. *Slovenščina in slovenstvo: Pojavi, izkušnje, pogledi*. Maribor: Obzorja, 1996.

- Sagadin, Janez. Kvantitativna analiza razvoja osnovnega šolstva na Štajerskem, Koroškem, Kranjskem in Primorskem po uveljavitvi osnovnošolskega zakona iz leta 1869 ter kvantitativni prikaz osnovnega šolstva v poznejši Dravski banovini. V: Schmidt, Vlado, Melik, Vasilij in Ostanek, France (ur.). *Osnovna šola na Slovenskem 1869–1969*. Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1970, str. 65–170.
- Saje, Franček. Revolucionarno gibanje kmečkega ljudstva v Sloveniji 1917–1919. V: *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1967, št. 1–2, str. 143–148.
- Schirer, William L. *Vzpon in padec Tretjega rajha*. Ljubljana: DZS, 1969.
- Schulze, Hagen. *Država in nacija v evropski zgodovini*. Ljubljana: Založba /*cf, 2003.
- Schulze, Hagen. *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*. München: C. H. Beck'sche Verlagbuchhandlung, 1994.
- Senekovič, Ivan. Sedemindvajseti januar 1919 v Mariбору. V: *Kronika slovenskih mest*, 1936, št. 1, str. 59–64 in 1936, št. 2, str. 110–114.
- Seton Watson, Robert Wiliam. *The Southern Slav Question and the Habsburg Monarchy*. London: Constable, 1911.
- Simić, Mihailo. *Rimokatolička crkva i Srbi*. Beograd: Simex, 1991.
- Smith, Anthony D. *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.
- Sotlar, Rezka. Boj za ohranitev slovenske besede. V: *7 vasi*, 1974, št. 2–3.
- Statistični pregled šolstva in prosvete v Dravski banovini za šolsko leto 1936/37–1939/40*. Ljubljana: Banovinska zaloga šolskih knjig in učil, 1938–1941.
- Stenografske beleške, Rad ustavnog odbora ustavotvorne skupštine kr. SHS*. Beograd: Privremeno Narodno Predstavništvo, 1921.
- Stiplovšek, Miroslav. O revolucionarnosti v obdobju 1918–1921. V: Grafenauer, Bogo (ur.). *Elementi revolucionarnosti v političnem življenju na Slovenskem*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1973, str. 50–51.
- Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt: Jugoslavija izmedju dva rata*. Buenos Aires: El Economista, 1963.

- Stojković, Momir (ur.). *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996: II. tom (1919–1945)*. Beograd: Službeni list SRJ, 1998.
- Savenc, Franci (ur. et al). *Stoletje v gorah*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Studen, Andrej. Beseda, dve o Nemški hiši v Celju. V: *Celjski zbornik 1991*. Celje, 1991, str. 39–51.
- Sundhaussen, Holm. *Geschichte Jugoslawiens 1918–1980*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz: Verlag W. Kohlhammer, 1982.
- Suppan, Arnold. Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. V: Helmut Rumpler, Arnold Suppan (ur.). *Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941*. Wien-München-Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik, 1988, str. 176–180.
- Suppan, Arnold. Slowenen und Deutsche in Krain, der Untersteiermark und in Slowenien in den Volkszählungen von 1880, 1910, 1921 und 1931. V: Helmut Rumpler, Arnold Suppan (ur.): *Geschichte der Deutschen im Bereich des Heutigen Slowenien 1848–1941*. Wien-München-Oldenburg: Verlag für Geschichte und Politik, 1988, str. 312–315.
- Šilih, Gustav. Razvojna slika naše ljudske šole. V: *Misel in delo*, 1938, št. 12, str. 230.
- Štepec, Marko. Strah pred židovskim naseljevanjem. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1994, št. 2, str. 149–162.
- Štepec, Marko. Antisemitizem, Evropa in Slovenci. V: Vodopivec, Peter (ur.). *Slovenci v Evropi: O nekaterih vidikih slovenske povezanosti s sosedi in Evropo*. Ljubljana, 2002, str. 61–85.
- Tasić, Gjorgje. Opet nekoliko misli o jugoslovenstvu. V: *Riječ*, 1930, št. 15.
- Tavčar, Ivan. Nemška realka v Ljubljani. V: *Slovenski narod*, 2. 10. 1918.
- Titl, Julij. *Murska republika 1919*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1970.
- Trampuž, Lilijana. *KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934: Magistrsko delo*. Ljubljana, 1990.

- Tujković, Nikola S. *Statistika škola pod Ministarstvom prosvete na dan 15. maja 1932 god.* Beograd, 1933.
- Turk, Josip. Šolstvo. V: Lavrič, Jože, Mal, Josip in Stele, France (ur.). *Spominski zbornik Slovenije: Ob dvajsetletnici Jugoslavije.* Ljubljana: Jubilej, 1939, str. 177–196.
- Ude, Lojze. Borba za priznanje slovenskega naroda v kraljevini SHS in Slovenci izven njenih mej. V: *Svobodna mladina*, 1928, št. 1–2, str. 13–14.
- Ude, Lojze. *Slovenci in jugoslovanska skupnost.* Maribor: Obzorja, 1972.
- Ude, Lojze. Slovenci in jugoslovanska ideja v letih 1903–1914. V: Čubrilovič, Vasa (ur.). *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rad.* Beograd, 1967, str. 887–935.
- Ušeničnik, Aleš. Slovenci in Hrvati. V: *Čas*, 1913, str. 431–441.
- Velikonja, Narte. Razvoj šolske uprave. V: Mal, Josip (ur.) *Slovenci v desetletju 1918–1928: Zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine.* Ljubljana: Leonova družba, 1928, str. 696.
- Verstovšek, Karel. Preustroj šolstva v Sloveniji. V: *Slovenec*, 11. 1. – 14. 1. 1921.
- Vidmar, Josip. *Kulturni problem slovenstva.* Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1932.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. Idejnopolični značaj SLS od leta 1935 do začetka vojne leta 1941. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2001, št. 2, str. 43–57.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije.* Ljubljana: Krt, 1994.
- Vinci, Anna Maria. Il fascismo e la societa locale. V: *Friuli e Venezia Giulia: Storia del '900*, Gorizia 1997.
- Vodopivec, Peter. Avtonomistična misel Albina Prepeluha. V: *Nova revija*, 1989, št. 81–82, str. 199–207.
- Vodopivec, Peter. Slovenes and Yugoslavia, 1918–1991. V: *East European Politics and Societies*, 1992, št. 3, str. 220–241.
- Vodopivec, Peter (ur.). *Slovenske zamisli o prihodnosti okrog leta 1918: Narodna vlada, Država SHS in slo-*

- venske zamisli o prihodnosti pred letom 1918 in po njem*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.
- Vodopivec, Peter. Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev. V: Granda, Stane in Šatej, Barbara (ur.). *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 124–136.
- Vodušek, Božo. Etika in politična miselnost Slovencev. V: *Križ na gori*, 1926/1927, št. 6–7.
- Vodušek Starič, Jerca. Med ljudsko demokracijo in demokracijo. V: Granda, Stane in Šatej, Barbara (ur.). *Slovenija 1848–1998: Iskanje lastne poti*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998, str. 299–319.
- Vošnjak, Bogumil. Državno in narodno edinstvo. V: *Naša doba*, 1930, št. 20, str. 653.
- Vovko, Andrej. Nemško manjšinsko šolstvo na Slovenskem v obdobju stare Jugoslavije. V: *Zgodovinski časopis*, 1986, št. 3, str. 312.
- Vovko, Andrej. Slovensko katoliško šolstvo v letih 1918–1941. V: Dolinar, France Milan, Mahnič, Joža in Vodopivec, Peter (ur.). *Cerkev, kultura in politika 1890–1941: Simpozij 1992*. Ljubljana: Slovenska matica, 1993, str. 167–176.
- Zubović, J. Jedinstvo sa Slovincima. V: *Nova Evropa*, 26. 3. 1933, št. 3, str. 135.
- Ževart, Milan. Dejavnost dr. Karla Verstovška v deklaracijskem gibanju in prevratnem času 1918–1919. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1995, št. 2, str. 271–283.
- Živojinović, Dragoljub. *Vatikan, Srbija i stvaranje jugoslovenske države 1914–1920*. Beograd: Nolit, 1980, 227–234.
- Župančič, Oton. Adamič in slovenstvo. V: *Ljubljanski zvon*, 1933, str. 513–520.
- Žutić, Nikola. Ideologija jugoslovenstva i njeno raspadaње (1929–1939). V: *Istorijski glasnik*, 1988, št. 1–2, str. 63–91.
- Žutić, Nikola. *Kraljevina Jugoslavija i Vatikan: Odnos jugoslovenske države i rimske crkve 1918–1935*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 1994.

Intervjuvanci

- Antončič Franc (1910)
- Dolenc Marija, rojena Pegan (1927)
- Fabčič Stana (1923)
- Fonda Pepca, rojena Krebelj (1905)
- Koritnik Kristina (1913)
- Porta Ana, rojena Krebelj (1912)
- Porta Giacomo (1901)
- Prekrsky Filip (1906)
- Škamperle Ivan (1916)

Osebno kazalo

A

Adamič, Louis 108
Ahčin, Ivan 262, 263
Akšamović, Antun 147
Albrecht, Fran 122, 130
Allcock, John B. 50
Anderson, Benedict 76
Antončič, Franc 217
Apih, Elio 206

B

Badeni, Kasimir Felix 79
Badoglio, Pietro 189
Bajec, Jože 129
Bakotič, Lujo 139
Bakunin, Mihail 164
Banac, Ivo 231, 232
Baraca, Fran 138
Bartol, Vladmir 128
Bartulović, Ernest 235
Baskar, Bojan 45
Bauer, Antun 137, 139, 140, 148, 149, 152, 156
Baznik, Ivan 235
Bebler, Aleš 230, 236, 239
Belar, Albin 40
Belić, Aleksandar 269
Benedetič, Ana 80
Benedikt XV. 139, 142, 176

Benson, Leslie 50
 Berić, Mladen 50
 Besednjak, Engelbert 121, 213
 Bevk, France 249
 Bezenšek, Anton 81
 Biber, Dušan 79, 81, 266
 Binder, Josip 40
 Bitenc, Jožko 34
 Bjelovučić, Nikola Zvonimir 81
 Blinkhorn, Martin 177
 Boban, Ljubo 263, 265–267
 Bogataj, Milan 211
 Bogdanović, Boško 273
 Borko, Božidar 99–101, 105, 107–110, 132
 Bor, Matej 130
 Bratko, Ivan 245
 Brecelj, Anton 40
 Brejc, Janko 25, 39, 43, 48
 Brejc, Tomo 235
 Brenčič, Radovan 31
 Breznik, Anton 43, 100
 Breznik, Josip 27, 63
 Brilej, Jože 227, 235
 Brix, Emil 22
 Brnčič, Ivo 118
 Brodar, Tone → Kardelj, Edvard
 Broz, Josip - Tito 227, 229, 231, 232, 234, 236,
 239–242
 Bulat, Petar 109, 110

C

Cankar, Ivan 79, 82–85, 90, 104, 105, 250
 Cankar, Izidor 88–90, 119, 120, 248–250, 255
 Carević, Josip Marija 156
 Centrih, Lev 17
 Chamberlain, Neville 185
 Chrerubini, Francesco 139
 Ciano, Galeazzo 199, 264, 273
 Cincar Marković, Aleksandar 260, 273
 Ciperle, Jože 51
 Csaky, Istvan 273
 Cvetko, Dragotin 32, 33

Cvetković, Dragiša 257, 259, 260, 263, 264, 266–273
Cvirn, Janez 23, 26, 36, 37, 79

Č

Čeč, Tončka 235
Čižinsky, Josip → Gorkić, Milan
Čolaković, Rodoljub 236, 242
Čopić, Vladimir 236, 238
Čop, Matija 34
Čubrilović, Branko 268
Čufar, Tone 228, 235
Čuke, Jakov 144
Čulinović, Ferdo 50, 259, 260

Ć

Ćopić, Vladimir 240
Ćurčin, Milan 97, 98

D

D' Annunzio, Gabriele 175
Debeljak, Tine 132, 133, 249, 255
Debevec, Josip 43, 255
Dermota, Anton 82
Deutschbauer 244
Dežman, Milivoj 98
Dimić, Ljubodrag 49, 51, 52, 103, 112, 138, 148,
150–152, 154, 156, 158
Dimitrov, Georgi 239
Djordjevic, Dusan 52
Dolenc, Ervin 31, 37, 51, 56, 80, 92, 93, 95, 96, 119,
122, 123, 144–146, 207, 221, 222, 235, 268,
274
Dolenc, Ivan 43
Dolenc, Jože 102
Dolenc, Marija (rojena Pegan) 212, 217
Dolgan, Marjan 249, 251
Dolinar, France Martin 137, 139, 142–145
Dollfus, Engelbert 186
Dorgeles, Roland 124
Dragoš, Srečo 261
Drašković, Milorad 167
Drušković, Andrej 105

Druškovič, Drago 240
Dvornikovič, Vladimir 104, 105

E

Ehrlich, Lambert 251, 253
Engels, Friedrich 164
Erjavec, Fran 93, 96, 120

F

Fabčič, Staba 217
Fabjanič, Vladislav 232, 235
Farinacci, Roberto 181
Favaj, Ivan 235
Ferdman, B. M. 55
Ferenc, Tone 129, 199, 200
Filipič, France 167, 223, 225–233, 239, 243
Fink, Fran 46
Finžgar Saleški, Fran 119, 121
Fonda, Pepca (rojena Krebelj) 217
Franco, Francisco 186, 204
Franko, Otokar 227, 228
Frankovič, Dragutin 51

G

Gabrič, Aleš 127–130, 133, 134
Gacič, Matija 225
Gangl, Engelbert 43
Garzarolli, Franc 207
Geary, Dick 191
Giamporcaro, Salvatore 215
Gide, Andre 124
Gjurič, K. 149
Glavan, Mihael 104
Gligorijević, Branislav 170
Glonar, Jože 95
Gmajner, Tone 235
Godeša, Bojan 114, 116, 126–128, 131–133, 266–268
Golio, Pavel 30
Golouh, Rudolf 235
Gordon, J. L. 55
Gorkič, Milan 227, 231, 233, 236, 238–240, 242
Gosar, Andrej 121, 146

Govekar, Fran 30, 31
Grafenauer, Bogo 85, 89, 91, 249, 251
Grafenauer, Ivan 43, 89, 119
Grdina, Igor 17, 261, 265, 267
Grenko, Matevž 261
Griesser Pečar, Tamara 17
Grol, Milan 268
Grošelj, Pavel 89, 90, 91
Gruden, Igo 124
Gustinčič, Dragotin 223, 231, 234, 235, 237, 244,
245

H

Haas, Herta 240
Heeren, Viktor 264, 265
Heraklit 101
Heric, Fran 82
Hieronim 151, 152
Hindenburg, Paul 192
Hitler, Adolf 181, 186, 187, 189–194, 202
Hlebec, Albert 223, 235, 237, 238
Hobsbawm, Eric John 75, 76
Hočevár, France 227
Hoptner, Jacob B. 263
Hribar, Ivan 31, 82
Hubad, Matej 89
Hudomalj, Karel 226, 227, 229, 230, 235–239, 242
Huston, Robert Alan 55

I

Ilešič, Fran 43, 80, 82, 91, 94, 95
Inkret, Andrej 116
Irinej, vladika Bački 149
Ivančič, Martin 241

J

Jagić, Vatroslav 97
Jakopič, Rihard 89, 91
Jakšič, Božidar 233
Jakšič, Milutin 149
Jambrek, Peter 164
Janić, M. 150

Janković, Dragoslav 143
Javornik, Marjan 241
Jeglič, Anton Bonaventura 137, 139–145, 147–149,
261
Jenšterle, Marko 124
Jeran, Fran 43
Jovannović Stoimirović, Milan 257, 269, 271–274
Jovanović, Ljubo 144, 149, 150
Jovanović, Milivoje 148
Jovanović, Slobodan 143, 269
Jovanović Stoimirović, Milan 257, 272–274
Jug, Anton 43
Jurčec, Ruda 268

K

Kacin Wohinz, Milica 170, 196, 198–200, 206, 210,
215, 217
Kadlec, Karel 81
Karađorđević, Aleksander 52, 103, 112, 116, 117,
139, 152–157, 167, 222, 250, 251
Karađorđević - dinastija 91, 136
Karađorđević, Pavle 112, 251, 258, 263, 264, 266,
267, 269
Karađorđević, Peter 112
Kardelj, Edvard 111, 127, 221, 222, 224–227,
229–231, 234, 236–238, 241, 242, 244, 245
Karlin, Andrej 141
Kastelic, Miha 34
Kermavner, Dušan 168, 220, 223, 232, 235, 237,
238, 243–246
Kidrič, Boris 128, 130, 221, 222, 224–231, 233, 234,
236–238, 242–246
Kidrič, France 95
Kidrič, Zdenka 231
Kimovec, France 32
Kiro, Ilija → Župančič, Oton
Kisovec, Vekoslav 82
Klekl, Jožef 266
Klemenčič, Lovro 232, 235
Klinc, Ladislav - Slavko 235
Klinec, Rudolf 198
Klopčič, France 168, 222–224, 232, 233, 235, 237

Klopčič, Mile 134, 244
Knaflič, Vladimir 82, 84, 85
Koblar, France 28, 119, 249, 252–255
Kobler, Aleksander 235
Kočar, Primož 268
Kocbek, Edvard 121, 130, 248, 252–255
Kohn, Hans 76, 77
Koleša, Viktor 223, 224, 235, 238
Kolšek, Jože 235
Konstantinovič, Mihailo 257, 265–272
Konte, Vilibald 227, 235, 243
Kopitar, Jernej 78
Kordiš, Ivan 27
Koren, Miha 235
Koritnik, Kristina 211, 212, 217
Korošec, Anton 88, 94, 102, 103, 111–113, 116, 140,
146, 148, 149, 152, 157, 223, 257–259, 261–275
Košak, Vinko 130
Kos, Albert 124
Kosi, Jernej 17
Košir, Borut 153, 157, 158
Košir, Ciril 235
Košir, Mirko 228–231, 233, 235, 242, 243, 245
Kos, Janez 167
Kovačič, Oskar 227
Kozak, Ferdo 130
Kozak, Juš 90, 124, 130
Kozak, Vlado 221, 222, 224
Kraigher, Boris 241, 246
Kralj, Franc 142
Kralj, Ivan 235
Kramer, Albert 102, 105, 122
Krasna, Francesca 213
Krašovec, Stane 228, 230, 235, 236
Krebelj, Jakob 209
Kreft, Bratko 124
Kreft, Lev 116
Krek, Janez Evangelist 120, 159, 250, 260
Krek, Miha 264, 269, 271, 272
Kremenšek, Slavko 124, 225
Krešič, Milan 81
Kristan, Anton 244

Križaj, Karolina 211
Krizman, Bogdan 143
Kreža, Miroslav 124
Kržišnik Bukič, Vera 82
Kuhar, Alojzij 263, 266, 267
Kuhar, Lovro - Prežihov, Voranc 130, 228, 230, 231,
234–242
Kukovec, Vekoslav 110
Kulovec, Fran 263
Kumbatovič Kalan, Filip 128
Kunštek, Edo 226, 235
Kuret, Primož 33
Kveder, Dušan 235, 238

L

Lah, Ivan 34, 105
Lajovic, Anton 29, 32, 33, 90, 105
Lampe, Francišek 249
Lampe, John R. 50
Lane, Ann 50
Lanovič, Mihajlo 143, 144, 150
Lasič, Stanko 124
Leger, Louis 86
Lemež, Milan 232, 235
Leskošek, Franc 227, 230, 231, 245, 246
Levstik, Vladimir 89–91, 112
Liška, Janko 168
Ljotič, Dimitrije 131, 202, 266
Loboda, Anton → Melik, Anton
Lončar, Dragotin 82, 95, 96, 110, 111, 123
Lorkovič, Mladen 98
Ložar, Rajko 249
Ludvik, Dušan 133
Lukman, Franc Ksaver 44
Luter, Karel - Drago 226, 227, 229–231, 235, 236,
238, 239, 241, 242
Luthar, Breda 18
Luthar, Oto 18

M

Maček, Ivan 227, 228, 235
Maček, Vladko 111, 257, 263, 265–270, 273, 274

Mahnič, Anton 138, 140, 141, 260
Maister, Rudolf 30
Maksimović, Božidar 103, 264
Makuc, Ivan 168, 232, 235
Maleša, Miha 129, 131, 134
Mal, Josip 89
Manfreda, Anton 235
Marić, Ivo 236, 238
Marini, Marino 212
Marinko, Miha 226–228, 230, 231, 235
Maritain, Jacques 251
Marković, Lazar 146, 148, 269, 270
Marn, Josip 228, 230, 235, 242
Martelanc, Vladimir 235
Marušić 238
Marx, Karl 164, 173, 260
Matoš, Antun Gustav 81
Matteotti, Giacomo 180
Mattiussi, Dario 206
Mattossi, Andrea 213
Matul, Tone 235
Mayer, Martin 49, 50
Mazovec, Ivan 43
Meden, Jože 210
Melik, Anton - Loboda, Anton 85, 89, 90
Melik, Vasilij 79, 80, 82, 84
Meštrović, Ivan 250
Meysels, Lucian O. 194
Miklošič, Fran 78
Mikuž, Metod 47, 260
Miletić, Petko 245
Miličinski, Fran 82–84
Mlakar, Ivan 209, 215
Modic, Lev 124
Morača, Pero 223, 224
Moravec, Dušan 28, 30, 31, 47
Moscatello, Niko 150, 155
Mounier, Emanuel 251
Može, Franc 211
Može, Jože 211
Mravlje, Ivan 235
Muk, Adolf 228

Murko, Matija 78, 97, 99
Mussolini, Benito 76, 176–181, 183–190, 192, 198,
199, 203, 260
Mužič, Ivan 137, 143, 148–150, 155, 156

N

Nečak, Dušan 79, 96, 97, 98
Nedić, Milan 269
Nedog, Alenka 230, 233
Ničič, Momčilo 150
Nikolić, Kosta 233
Nikolić, Vladimir 144
Novak, Anton 208
Novaković, Stojan 81
Novak, Viktor 138, 147
Nučič, Hinko 29, 30, 31

O

Ocepek, Lojze 228
Ocvirk, Anton 111, 112
Očak, Ivan 227
Odar, Alojzij 120
Ostaneč, France 27
Osterc, Ljubo 246
Osterc, Rajko 235

P

Pacelli, Eugenio 155
Pahor, Milan 207
Pahor, Miroslav 207
Pantič, Dušan 264, 269
Papič, Mitar 51, 57
Parović, Blagoje 228, 238
Pašić, Nikola 92, 98, 149, 152
Paternost, Hinko 208, 211
Pečjak, Gregor 43
Pegan - družina 211
Pelikan, Egon 116, 213, 260, 261
Pellegrinetti, Ermenegildi 155
Perdan, France 235
Perenič, Anton 164
Perenič, Janez 225, 231, 235, 243

Perko, Vencelj 230
 Perovšek, Jurij 22, 82, 87, 88, 91, 92, 95, 111, 166,
 232, 233, 265
 Pertot, Jože 235
 Perušek, Rajko 82
 Petković, Milan K. 50
 Petranović, Branko 50
 Petrič, Josip 235
 Piano, Leopoldina 211
 Pij XI. 155, 185
 Pirjevec, Jože 50, 170
 Pitamic, Leonid 39, 97
 Pleterski, Janko 21, 79, 87, 140, 231, 232
 Pleteršnik, Makso 82
 Pokovec, Josip 235
 Polić, Ladislav 81
 Popović, Laza 97, 98
 Porta, Ana (rojena Krebelj) 212, 217
 Porta, Giacomo 212, 217
 Prekrsky, Filip 217
 Prepeluh, Albin - Abditus 21, 82–84, 95, 96, 110, 245
 Preradović, Dušan 81
 Prešeren, France 34, 78, 85, 86
 Prestrl 241
 Prežihov, Voranc → Kuhar, Lovro
 Pribičević, Svetozar 39, 92, 98, 101
 Prica 238
 Prijatelj, Ivan 95, 96
 Pristav, Ivan 235
 Protić, Stojan 149
 Prunk, Janko 116, 120, 232

R

Radić, Stjepan 98, 102, 152
 Ramovš, Fran 89
 Rancinger, Tone 228, 235
 Ranković, Aleksandar 241
 Razboršek, Ciril 235
 Rešetar, Milan 81
 Resnick, D. P. 55
 Ribnikar, Peter 22, 23, 25, 39, 40
 Ribnikar, Vladislava 269

Riebl, Walter 36
Rihar, Ivan 208
Rinaldi, Emilio 215
Ristič, Jerneja 31
Rittig, Svetozar 139
Rogulja, Peter 138
Rojc, Anton 235
Rojc, Rudi 227, 236
Rostohar, Mihajlo 82–84
Rotar, Janez 81
Rousseau, Jean Jacques 77
Rožman, Gregorij 156, 253, 255
Rupnik, Franc 209, 210
Rupnik, Leon 130, 131, 202

S

Sagadin, Janez 24, 49
Saje, Frančišek 166
Salamon, Franc 230, 236
Salazar, Antonio 251
Savenc, Franci 37
Savin, Jogan 225
Savoia, Vittorio Emanuele III. 180, 188
Schirer, William L. 193
Schulze, Hagen 75, 76
Schweiger, Ernst 33
Sedej, Alojz 232, 236
Sedej, Frančišek Borgia 141
Sedmak, Drago 205
Sernec, Josip 82
Seton Watson, Robert Wiliam 80, 81
Sila, Angela 211
Simčič, Zorko 132
Simić, Jevrem 153, 155
Simić, Mihailo 155
Šinek, Rajko 82
Skaberne, Fran 39
Slanc, Karel 82
Smerdu, Katarina 211
Smith, Anthony D. 76, 77
Smodlak, Josip 81, 150
Smole, Andrej 34

Snoj, Franc 264
Sotlar, Rezka 209, 210
Spaho, Mehmed 157
Sperans - Kardelj, Edvard 127
Srebrnič, Josip 156
Stalin - Visarijonovič, Josip 181, 221, 231, 232
Štebi, Alojzija 236
Stele, France 119, 249, 253
Stiplovšek, Miroslav 119, 166
Stojadinović, Milan 112, 113, 121, 157, 158, 199,
259–261, 263, 264, 271, 272
Stojanović, Stanislav 223, 224
Stojković, Momir 25, 26
Strmecki, Maks 224, 236
Studen, Andrej 36
Sundhaussen, Holm 50
Supilo, Frano 81
Suppan, Arnold 24, 26, 36, 37
Svetek, France 245, 246

Š

Šantel, Saša 82
Šarabon, Vinko 40
Šarić, Ivan 145, 156
Šček, Virgilij 209
Šega, Drago 124
Šentjurc, Lidija 240, 241
Šerko, Alfred 95
Šilih, Gustav 53, 56
Šilović, Josip 81
Škamperle, Ivan 217
Škerlj, Stanko 118
Škufca, Irena 27
Šlajmer, Boris 236
Šnuderl, Makso 128, 240, 241
Šorli, Ivo 82
Štadler, Josip 140
Štepec, Marko 261
Štukelj, Ciril 232, 236, 244
Šturm, Emil 210
Šuklje, Fran 88
Šuntajs, Ante 236

Šušteršič, Anton 236
Šušteršič, Ivan 21
Šušteršič, Tone 227
Šutej, Jurij 268

T

Tasič, Gjorgje 104
Tavčar, Ivan 39, 40
Terseglav, France 254
Titl, Julij 166
Tito → Broz, Josip
Tomec, Ernest 251, 253
Tomič, Jevrem 264
Tomič, Petar 81
Tomšič, Tone 226, 236
Trampuž, Lilijana 225, 226, 233
Trifunović, Miloš 268
Trumbić, Ante 98
Tujković, Nikola S. 50
Tuma, Henrik 82
Turk, Josip 27, 51
Turner, Pavel 82

U

Ude, Lojze 79, 81, 82, 102, 130
Ujčić, Josip 148
Uršič, Marko 164
Ušeničnik, Aleš 82, 145, 249, 253, 261

V

Varnava 157
Velikonja, Narte 39, 46, 47, 132
Vencajz, Ljudevit (Ludvik) 236
Verstovšek, Karel 24, 25, 28, 30, 38–48, 119
Vesnič, Milenko 98
Vidmar, Josip 82, 106, 107, 111, 122, 128, 130
Vidovič Miklavčič, Anka 111, 261–263, 265, 266
Vilfan, Jože 228, 230, 236
Vilfan, Marija 229, 230, 236
Vilhar, Janez 210, 211, 215, 217
Vinci, Anna Maria 206
Visarijonovič, Josip - Stalin 181, 221, 231, 232

Vodnik, Anton 249, 254
Vodnik, France 249, 254
Vodopivec, Peter 79, 86, 95, 116
Vodopivec, Vlado 124
Vodušek, Božo 102
Vodušek Starič, Jera 234
Vošnjak, Bogumil 82, 84, 105
Vošnjak, Mihael 82
Vovko, Andrej 26, 51, 159
Vraz, Stanko 78, 81, 85, 86
Vuga - sodnik v Senožecah 208
Vuk, Ivan 236
Vulč, Franjo 236
Vulović, Danilo 269, 271

W

Wankmueller, Franc 236
Weinberger, Mirko 236
Weiss, Štefan 236

Z

Zakrajšek, Kazimir 266
Zaplotnik, Ignacij 43
Zelen, Danilo 200, 207, 211
Zelen, Ivan 211
Zelen, Milovan 211
Zemljak, Jože 130
Ziherl, Boris 130
Zorn, Tone 200
Zubović, J. 110
Zupančič, Rihard 44
Zwitter, Fran 130

Ž

Žagar, Janez 128
Žerjal 246
Živojinović, Dragoljub 138, 140, 142
Žmavc, Jakob 43
Žorga, Jakob 223, 228, 236, 237
Žorga, Marcel 223, 236, 237
Župančič, Oton 108, 111, 130, 133
Žutić, Nikola 52, 138, 140

